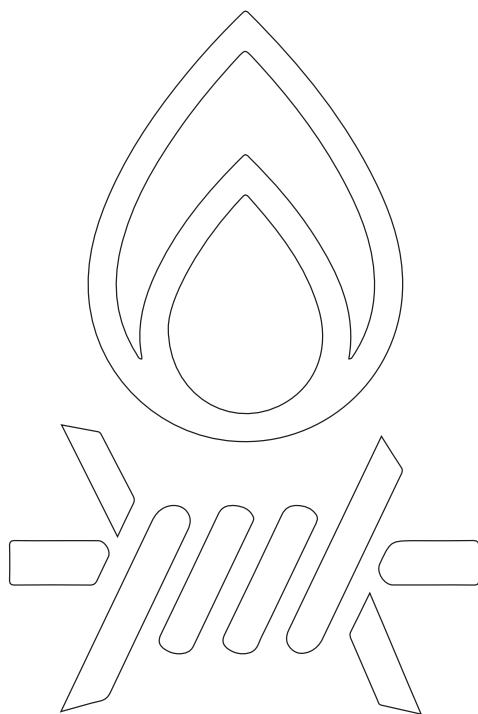

ГОДИШЊАК

ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

ISSN (ШТАМПАНО ИЗДАЊЕ) 2406-2901 · ISSN (ONLINE) 2956-0675

UDK UDK 93/94 · <https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>

**ГОДИШЊАК ЗА
ИСТРАЖИВАЊЕ
ГЕНОЦИДА**

ЧАСОПИС МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

год. XV

1/2023

**ANNUAL FOR
GENOCIDE
RESEARCH**

JOURNAL OF THE GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

Vol. XV

1/2023

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum

Београд, 2023.

Belgrade, 2023

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

За издавача / For the publisher
Дејан Ристић / Dejan Ristić

Главни и одговорни уредник / Editor-in-Chief
др Ненад Антонијевић, музејски саветник, Музеј жртава геноцида, Београд
Nenad Antonijević, PhD, Museum Advisor, Genocide Victims Museum, Belgrade

Заменик главног и одговорног уредника / Deputy Editor-in-Chief
др Драган Цветковић, музејски саветник, Музеј жртава геноцида, Београд
Dragan Cvetković, PhD, Museum Advisor, Genocide Victims Museum, Belgrade

Чланови Уредништва / Members of the Editorial Board

др Зоран Јањетовић, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд
Zoran Janjetović, PhD, Principal Research Fellow,
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

проф. др Вук Даутовић, научни сарадник,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Prof. Vuk Dautović, PhD, Research Associate,
Faculty of Philosophy of University of Belgrade

др Ефраим Зуроф, директор
Израелске канцеларије Центра Симон Визентал, Јерусалим
Efraim Zuroff, PhD, Director of Simon Wiesenthal
Center Israel Office, Jerusalem

др Софија Грандаковска, гостујући ванредни професор,
Џон Цеј факултет за кривично право, Њујорк
Prof. Sofija Grandakovska, PhD, Associate Professor Adjunct,
John Jay College of Criminal Justice, New York

др. сц. Филип Шкиљан, научни саветник,
Институт за миграције и народности, Загреб
Filip Škiljan, PhD, Senior Research Associate,
Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb

проф. др Кирил Феферман, виши предавач, Универзитет Ариел
Prof. Kiril Feferman, PhD, Senior Lecturer, Ariel University

проф. др Атанасије Атанасиадис, ванредни професор,
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета у Солуну
Prof. Athanasios Athanasiadis, PhD, Associate Professor,
Theological School of the Aristotle University of Thessaloniki

Секретар Уредништва / Secretary of the Editorial Board
ма Огњен Гогоић, спољни сарадник Музеја жртава геноцида, Београд
Ognjen Gogić, MA, external associate, Genocide Victims Museum, Belgrade

Лектура / Proofreading
Исидора Ињац / Isidora Injac

ISSN (Štampano izd.) 2406-2901
ISSN (Online) 2956-0675
УДК 93/94
DOI 10.58378/GIG

Објављивање часописа *Годишњак за истраживање геноцида* подржали су
Министарство културе и Фондација Музеја жртава геноцида.

Годишњак за истраживање геноцида налази се у Crossref бази.
Часопис излази једном годишње.

Адреса Уредништва
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд
<https://www.2.muzejgenocida.rs/godisnjak-za-istrazivanje-genocida>
godisnjak@muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ / CONTENTS

Ненад Антонијевић

РЕЧ УРЕДНИКА	9
Editor's word	

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

Ненад Лукић

ПОПИС УМРЛИХ ВОЈНИКА И ЦИВИЛА ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ЛОГОРУ КЕЊЕРМЕЦО У МАЂАРСКОЈ 1914–1919	15
List of Deceased Soldiers and Civilians from the Kingdom of Serbia in the Kenjermezo Camp in Hungary in 1914–1919	

Милица Карић

РАНЕ ДЕЧЈЕГ СТРАДАЊА НАЈВИШЕ БОЛЕ – ЗЛОЧИНИ НАД ДЕЦОМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И КЊИЖЕВНА ПРЕДСТАВЉАЊА	39
Wounds Of Children's Sufferings Hurt the Most – Crimes against Children in World War II and Literary Representation	

Мирјана Т. Траовић, Оџен Ђалић

РАЗГРАНИЧЕЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ СА КРАЉЕВИНОМ МАЂАРСКОМ И КРАЉЕВИНОМ ИТАЛИЈОМ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1941. ГОДИНЕ	67
The Demarcation of the Independent State of Croatia with the Kingdom of Hungary and the Kingdom of Italy in the Second Half of 1941	

Немања Вујић

СТРАДАЊЕ МАНАСТИРА ЕПАРХИЈЕ ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ И ПРИМОРСКЕ У ОДБРАМБЕНО-ОТАЏБИНСКОМ РАТУ 1992–1995	79
The Destruction of the Monasteries of the Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral in the Defensive and Patriotic War 1992–1995	

Јасмина С. Тушунковић-Трифунув

ЛИЧНИ ФОНД ДРАГОЈА ЛУКИЋА (1928–2005) – ОСВРТ НА АРХИВСКУ ГРАЂУ –	101
Personal fund of Dragoje Lukić (1928–2005) - review of archive material -	

Снежана Б. Алексић

НЕКЕ КОНТРОВЕРЗЕ О ДЕМОГРАФСКИМ ПРОМЕНАМА СТАНОВНИШТВА ЗЕМУНСКОГ СРЕЗА КОЈЕ СЕ ЈАВЉАЈУ КАО ПОСЛЕДИЦА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	111
Some Controversies about Demographic Changes in the Population of the Zemun County Which Occurred as a Consequence of World War II	

Никола Милошевски

„СТРАТИШТЕ” – ОД МЕСТА СТРАДАЊА ДО ЗНАМЕНИТОГ МЕСТА	129
“Stratište” – From the Place of Suffering to a Notable Place	

Knut Flovik Thoresen

СРПСКИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У НОРВЕШКОЈ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ЊИХОВО МЕСТО НОРВЕШКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ	143
Serbian prisoners in Norway during World War II and their place in Norwegian historiography	

ДОКУМЕНТАРНА И МЕМОАРСКА ГРАЂА / DOCUMENTARY AND MEMOIR MATERIALS

Никола Тошић Малешевић

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ СА КОНСУЛТАТИВНОГ САСТАНКА НА ПОЧЕТКУ РАДА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ САВЕЗНОГ ВЕЋА СКУПШТИНЕ СФРЈ ЗА РАТНЕ ЗЛОЧИНЕ И ЗЛОЧИНЕ ГЕНОЦИДА ОДРЖАНОГ 27. 3. 1992. ГОДИНЕ	159
Stenographic Notes of the Consultative Meeting from the Beginning of the Work of the State Commission of the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on war Crimes and Crimes of Genocide Held on 27th March 1992	

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Гавро Буразор

Ђорђе Миховиловић, Марио Шимунковић, Масакр над Ромима и Синтима у Храстину 1945. године: злочини лубурићеваца у запрешићком крају. Загреб: Јавна установа Спомен-подручје Јасеновац, 2021	201
---	------------

Најаша Симић

Приказ издавачке делатности Музеја жртава геноцида за 2022. годину	205
---	------------

РЕЧ УРЕДНИКА

Годишњак за истраживање геноцида, часопис Музеја жртава геноцида, наставља да се публикује и у 2023. години. И на овај начин, Музеј жртава геноцида, који постоји од 1992. године, остварује један од својих најзначајнијих задатака који му је додељен од стране Републике Србије 2021. године, а то је да буде матична установа културе сећања на жртве српског народа, јеврејског и ромског народа, као и других народа у Југославији који су страдали у ратовима и другим оружаним сукобима у 20. веку.

Часопис представља део програма рада Групе за научно-истраживачки рад, али је и резултат активности читавог тима Музеја жртава геноцида. Све групе Музеја на свој начин дају допринос настанку часописа. Огромне заслуге за његов излазак пред читаоце има и Група за издавачку делатност са својим тимом стручњака. Активности управе Музеја жртава геноцида и Фондације Музеја жртава геноцида, такође, имају велики значај приликом процеса настанка сваког броја *Годишњака за истраживање геноцида*. Наравно, ниједан број се не би појавио пред читаоцима без свесрдне подршке и разумевања Министарства културе Републике Србије, на чему смо им неизмерно захвални. Поред уредништва и целокупне редакције, стручних рецензента из угледних научних, архивских, музејских и других институција, посебну захвалност дугујемо ауторима стручних радова и прилога, нарочито запосленима у Музеју жртава геноцида који су, и поред бројних свакодневних обавеза, одвојили део свог драгоценог времена да би часопис Музеја био што бољи и квалитетнији. Теме геноцида, Холокауста, ратних злочина, злочина против човечности, страдања цивилног становништва, веома су захтевне и за истраживање и за објављивање резултата рада у писаној форми.

Стручни радови и прикази у овом броју односе се на страдања становништва у читавом 20. веку на територији некадашње југословенске државе (Први и Други светски рат, ратови за југословенско наслеђе у последњој деценији прошлог столећа). Аутори стручних радова и приказа у новом броју су: Ненад Лукић, Милица Карић, Никола Милошевски, Снежана Алексић, Маријана Мраовић и Огњен Ђалић, Јасмина С. Тутуновић-Трифунув, Knut Flovik Thoresen, Никола Тошић Малешевић, Немања Вујић, Наташа Симић и Гавро Буразор.

ГЕНОЦИД

Уводну реч користимо да захвалимо на огромном труду и сарадњи тиму сарадника Музеја жртава геноцида и Фондације Музеја жртава геноцида: Огњену Гогићу, Драгану Цветковићу, Николи Радосављевићу, Теодори Стојиљковић, Марици Буцек, Исидори Ињац, Ани Ферлан, Соњи Колувији, Станку Дебељаковићу и Дејану Ристићу.

Такође, приликом настанка последња два броја Годишњака за истраживање геноцида, несебичну помоћ смо добили и од колега Небојше Стамболије (Институт за савремену историју) и Владана Јовановића (Институт за новију историју Србије).

др Ненад Анђонијевић,
главни и одговорни уредник часописа
Годишњак за истраживање геноцида

У Београду, 25. септембра 2023. године

ЧЛАНЦИ

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

УДК 94:355.01-053.18(=163.41)(439)»1914/1919»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.LUK.15-37>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 26. 04. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

ма Ненад ЛУКИЋ, мастер историчар-кустос
Музеј науке и технике, Београд
nenad.lukic@muzejnt.rs

ПОПИС УМРЛИХ ВОЈНИКА И ЦИВИЛА ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ЛОГОРУ КЕЊЕРМЕЦО У МАЂАРСКОЈ 1914–1919.

Сажетак: Током последњих десет година написан је велики број радова и монографија које се баве темом логора за српске ратне заробљенике и цивилне интернирце у Првом светском рату, чиме је ова, до тада махом заобилажена и необрађена тема, додатно осветљена и актуелизована. Циљ овог рада је да жртва рата не буде само број, већ човек са именом и презименом, како то, у крајњем случају, свако од настрадалих заслужује. Резултат овог рада и истраживања је презентовање списка умрлих у једном од највећих логора из Првог светског рата који се налазио на простору данашње Мађарске – у Кењермецу. Списак се, уз кратки осврт на поменути логор, по први пут саставља и презентује широкој стручној и осталој јавности, а написан је на основу два доступна примарна историјска извора из Државног архива Србије и Војног архива, конкретније, на основу спискова умрлих који су настали у годинама непосредно по окончању рата.

Кључне речи: Први светски рат, логори, ратни заробљеници, жртве рата, логор Кењермецо.

Увод

Логори за ратне заробљенике су заиста значајна историографска тема везана за Први светски рат, како Централних сила, тако и сила Антанте. За разлику од других држава и њихових историографских дела, попут Аустрије, домаћа историографија није довољно обрађала пажњу на ову тему која је углавном површно обрађивана, махом у склопу већих монографија. Изузев неколико мемоарских публикација, радова академика Владимира Стојанчевића, историчара Љубодрага Поповића, те студија о логору Арад и Исидоре Ђуковић о логору Нађмеђер, до 2014. године готово да није било других радова, нити је интересовање за ову тему уопште постојало. Разлози за такав однос могу бити вишеструки, али је вероватно главни тај да у рату никако није популарно бити заробљен, што је, наравно, неминован исход готово сваке битке или ратних дејстава. Посебно истичем да се у нашој историографији различито односило према самој обради теме у зависности од тога да ли се она односила на заробљене војнике или цивиле, како наше тако и оне са противничких страна. Наравно да је у радовима више пажње и простора давано домаћим цивилима којима је следовала заштита Хашким конвенцијама што, наравно, није био случај, и то не само са цивилима из Краљевине Србије, већ са свим учесницима у Првом светском рату. Са друге стране, о заробљеницима и конфинираним држављанима Централних сила у Србији у домаћој историографији не постоји ниједна монографија, тек један или два мања рада и неколико помињања у малобројним студијама и радовима, без икаквог пописа жртава. Број умрлих грађана Краљевине Србије у логорима до данас није утврђен, али се захваљујући публикавању нових радова и превасходно презентовањем поименичних пописа може полако али уздржано изводити закључак да је он био знатно мањи у односу на неки ранији период, где подаци нису критички проверавани већ су узимани као непромењиви и апсолутни тачни.¹ Ситуација је, као што је наведено, ипак другачија и она може истраживаче који се баве Првим светским ратом и критички преиспитују и бројеве укупних жртава Краљевине Србије током Првог светског рата, а који су по подацима из најновијих радова, бар што се војних жртава тиче, значајно мањи од оних који се данас (или боље рећи готово већ 110 година) користе у јавном дискурсу. Слична ситуација је и са укупним бројем жртава јер је, по неким сопственим прелиминарним истраживањима и проценама,

1 Ненад Лукић је објавио више радова (самостално и као коаутор) о теми интернирања за Музеј жртава геноцида: Ненад Лукић, „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, (2018), 9–34; коауторске са: Валтером Менцелом, „Попис умрлих Срба у логору Шопронек/Некенмаркт 1915–1918. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, (2016), 15–69 и студију са Миланом Тлачинцем: *Срби заробљеници у немачким логорима 1915–1919. године, попис умрлих*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021). Такође, значајан рад је и: „Београђани у аустроугарским логорима 1914. године“, *Годишњак трага Београда*, LX, (2013), 109–174 (Штампано издање 2015), као и опширна студија *Interniranje stanovništva i vojnika Kraljevine Srbije u austrougarske logore tokom Prvog svetskog rata & Popisi umrlih u logoru Boldogasonj/Frauenkirchen 1914–1918*, (Београд: UG Zeleni Železnik, 2017). Осим наведених, обавезно погледати и радове Далибора Денде: „Српски заробљеници Централних сила“, у: Лексикон Првог светског рата у Србији, уредници Станислав Сретеновић и Данило Шаренац, (Београд: Институт за савремену историју, 2015), 345–347 и „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату“, у: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015) 269–289, као и радове наведених аутора у основном тексту.

та цифра значајно мања од оне цифре која се готово увек користи у јавном и научном дискурсу, а то је цифра од 1.247.435 жртава, па чак и више – 1.330.925 умрлих. Но, то је тема за једно комплексније и методолошки разноврсније истраживање које би коначно требало бити урађено управо због жртава и историјске истине која више не би могла бити подложна политичким манипулацијама.² Као допринос овој широкој и заиста значајној историјској теми, у овом раду биће презентован поименични попис жртава у једном од највећих логора на тлу данашње Мађарске – у Кењермецу, који се налазио у округу Естергом (Esztergom-Kenyérmezőt, мађ.). Попис је приређен на основу грађе из Државног архива Србије и на основу у електронском формату публикованог пописа жртава Првог светског рата из фондова Војног архива у Београду: *Попис војних и цивилних тубишака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату*, Архивска трага Војног архива (2019).

Логор Кењермецо 1914–1918, крајњак осврћ

Почетком рата, Аустроугарска монархија заузимала је огромну територијалну површину и неки од великих логора (као што су били Нежидер и Болдогасоњ) налазили су се тада у угарском (мађарском) делу монархије. Након окончања Првог светског рата, Мађарска је остала без готово 2/3 своје дотадашње територије, а на преосталој територији се налазио логор Кењермецо, највећи по броју заробљеника. У нашој историографији о овом логору није ништа писано и у новијим радовима се тек стидљиво и површно помиње. Иако је циљ рада публикавање списка умрлих, покушаћу да се у кратким цртама осврнем и на сам логор. Подручје око брда Киш Стража (Kis Strázsa-hegy) које се налази у близини Естергома, данас је подручје Националног парка Дунав-Иполи и представља популарно место за планинарење. На том месту се, у периоду 1914–1918. године, налазио Кењермецо, један од највећих логора за ратне заробљенике Аустроугарске монархије. Логор се налазио у касарни некадашњег војног полигона изнад поменутог брда и у њему су почетком рата обучавани мађарски војници који су одлазили на фронт, а уз њих је пред и на самом почетку рата било смештено и 600 конфинираних цивила држављана из непријатељских држава који су се почетком рата затекли у двојној монархији и који су једним делом отпуштени да се врате у своје земље након детаљне провере. Почетком септембра, у овај логор стигли су први руски и српски ратни заробљеници који су били заробљени на почетку рата, након битака на Церу и Дрини. Они су првобитно били смештени на празне полигоне опасане бодљикавом жицом и, иако се укупан број руских и српских заробљеника убрзо

2 *Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes à la Conférence de la Paix, Rapport sur les dommages causés à la Serbie et au Montenegro présenté à la Commission des Réparations des Dammages*, (Paris: 1919), 14–15; Владимир Стојанчевић, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918“, *Годишњак трага Београда*, XXI (1974), 62–63. У овоме раду се даје процена броја жртава и из публикације Швајцаркиње Катерине Штурценегер која је сматрала да је Краљевина Србија у Првом светском рату изгубила 1.330.925 људи; Владимир Стојанчевић, „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата“, *Историјски часопис*, XXXV, (1988) 162; Љубодраг Димић и Мира Радојевић, *Србија у Великом рату*, (Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, 2014); Александар Недок, Милисав Секулић, „Епилог Првог светског рата у бројкама“, *Војносанијетски преглед*, 65, (2008), 98–99.

попео на преко 10.000, и даље је било вере у брзи завршетак рата, те се ово привремено решење чинило прихватљивим. Срби су смештени у два циркуска шатора, а Руси у колибе од блата које су сами саградили. Међутим, приближавање јесени и зиме наговестило је потребу да се нађе неко боље и трајније решење.³ У изолацији, у нехуманим условима за живот и лошег здравственог стања, међу српским и руским заробљеницима и интернирцима избила је епидемија колере, у септембру 1914. године. Крајем месеца регистровано је 220 случајева заразе. До 14. децембра 1914. године регистровано је укупно 1.526 случајева колере и 715 умрлих.⁴ Епидемија тифуса је, у првим месецима 1915. године, изазвала поново велики број умрлих. Логорски лекар др Јанош Фоњо је водио борбу да обузда и локализује епидемију. Плашио се преношења болести и на цивилно становништво ван логора. Међутим, учинак је био слаб што се заробљеника тиче. Најефикаснији метод је била изолација болесних и покушај растерећења бројности заробљеника. Значајан део Срба пребачен је у логор Нађмеђер и Јаношоморју, а теже болесни војници смештени су у зграде рудника Токкод, које су биле прави логори смрти из којих се ретко враћало. У прво време, свакодневни живот ратних заробљеника карактерисала је оскудна храна и тежак физички рад.⁵ Аустријски официр и ратни новинар Рода Рода⁶ описао је сусрет са српским заробљеницима у логору Кењермезе 1914. године: *На погодној једној каменој мајдана беле се шатори. Ту станују Срби. Штабни лекар жали се да су му то најнепријатнији пацијенти. Неспрљиви су, болешљиви и склони туберкулози, међу њим логорски грађевинар инжењеријски капетан Лајко каже да су Срби највреднији и највештији његови радници, али су лажљиви. Међу заробљеним Србима има ујраво дечака, али исто тако и старијих и испрошених људи. Нпр. један сељак каже да му је 48 година, а заправо изгледа као старац... Пишао сам та да ли је у Кењермезу задовољан и да ли добија довољно хране. Овај човек бризну шада у плач: „Господине, рећи ћу ти истину. Ми већ неколико недеља немамо шта да једемо. Ујутру не добивамо ни чаја ни кафе. Лежимо у влажним рововима и не моћу да спавам од болова у костима.“* Рода даље наводи да је око 5.000 Срба палио у ропство након битке код Чеврнтије и да су се првобитно налазили у Кењермезу, из којег је, касније, већина пребачена у логор Неђмеђер.⁷

Да би се побољшали лоши и нехумани услови живота за затворенике, морале су бити изграђене нове бараке. Рад на изградњи је у почетном периоду напредовао веома споро због недостатка адекватне количине алата, те је стога у септембру др Калман Перењи послао 200 алатки за земљане радове у камп. Паралелно, команда логора је наручила од

3 JánosRayman, „Az esztergomi hadifogolytábor története és pénzei, Die Geschichte und Gelder des Kriegsgefangenenlagers in Esztergom”, *Numizmatikai Közlöny*, 18–19, (2010), 135–136.

4 Miklós Tamás, „Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn”, *Folia Historica XXXIV*, (2019), 36–37.

5 Видети више о изградњи, допремању у логор и стању заробљеника у János Rayman, „Az esztergomi hadifogolytábor története és pénzei, Die Geschichte und Gelder des Kriegsgefangenenlagers in Esztergom”, n.d.

6 Шандор Фридрих Ладислаус Розенфелд (Sándor Friedrich Ladislaus Rosenfeld) (Дрновице, Чешка 1872 – Њујорк, САД 1945), од 1899. године познат под псеудонимом Александер Рода Рода. Завршио је војну школу али је имао изразити дар за књижевност и писање, што је условило да током Првог светског рата, између осталог, напише више од 700 чланака за бечки лист *Ноје Фраје Пресе* (*Neue Freie Presse*). Један број тих чланака прерађен је за потребе две књиге које је издао током рата: *Руски лов* 1917. године и *Српски дневник* 1918. године. Видети више у: Рода Рода, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz106151.html>, датум приступа 12.04.2023.

7 „У Кењермезе”, *Полишика*, 10.11.1914, 1.

Егенхофера из Естергома и Толди грађевинске компаније да у најкраћем могућем року заврше четири зграде од дрвета, сличних баракама. Према извештају лекара Вајнера, до 5. новембра је у 40 нових и грејаних зграда било смештено 20.000 затвореника.⁸

Командант логора био је генерал-мајор Копхарт који је покушао да завади заробљенике из Нове Србије тј. данашње Северне Македоније са осталима из Србије. Након прве епидемије поново се појавила колера, а новинар наводи да се оболели заробљеници не лече, већ их бацају у изоловане шаторе да тамо умру у мукама.⁹ Након смиревања епидемија и стабилизације у функционисању логора, уколико би имали слободног времена, заробљеници су могли да израђују дрвене сувенире које су куповали локални мештани, а да би се избегле злоупотребе, издаван је новац који се могао користити само у логору. У наредним годинама стање у логору се, колико-толико, поправило. Након једног обиласка логора, инспекција за јавно здравље је, 1917. године, забележила следеће: *Старе просторије велике касарне некадашње војној полицији су доста мрачне, прозори су веома мали; под је цементни, два трејача за трејање се користе, што се чини довољним. Недостаје воде, мало је просторија за кућање и тоалети. Кревети су добри: 120 по бараци, плус вреће од сламе, јасшук, два ћебеша, пешкир. Вода за пиће. У кампу има 6 цистерни, али само једна обезбеђује добру, пићају воду. [...] Здравствена заштита у време наше посете била је још јуно адекватна. Бараке су биле старе и доста мрачне збој малих прозора.*¹⁰

У граду Естергому су, уз мањи број ратних заробљеника, били интернирани и официри који су касније премештени у место Јакабхази које се такође наводи као једно од места интернирања.¹¹ Што се тиче укупног броја заробљеника који су боравили у логору Кењермецо током Првог светског рата, реалније процене говоре да је тај број већи од 100.000, са сталним особљем којег је било око 30.000. Према мађарским архивским изворима, у децембру 1914. године било је 4.787 ратних заробљеника и 605 интернираних, а у јануару 1916. године 12.868 руских заробљеника. У матичну књигу умрлих уписиван је и матични број затвореника који се добијао на пријему. Према изворима, највећи убележени матични број био је 104.292. С обзиром на пропорцију према броју умрлих, може се рачунати да је кроз логор прошло око 60.000 руских, 30.000 италијанских и 30.000 српских и румунских затвореника. Што се тиче сталног броја заробљеника који су боравили у логору, мора се узети у обзир да је значајан број њих од 1915. године упућиван на рад у пољопривреду и индустријске погоне. О томе говори податак да је, почетком 1917. године, у логору било свега 6.300 руских затвореника. У лето 1918. године, број стационараних у логору је поново порастао зато што су руски заробљеници који су били на спољним пословима позвани назад због најаве скоре размене након Октобарске револуције и изласка Русије из рата.¹²

8 Miklós Tamás, „Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn”, n.d., 36.

9 „У Естергому”, *Полишика*, 11.11.1914, 1.

10 László Somogyi, „Internálás és internálótáborok Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében az első világháború latt”, (Doktori Disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2021), 196.

11 „У Естергону”, *Полишика*, 20.10.1914, 1–2; „Додатак” Српске новине, 28.11.1914.

12 László Somogyi, „Internálás és internálótáborok Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében az első világháború latt”, n.d., 99.

Логорска гробља у Кењермецу

Прва оформљена логорска гробља била су испуњена жртвама епидемије колере и тифуса. Гробље број 1 налазило се на падини брда Киш Стража и на њему је било сахрањено само 7 заробљеника у необележеним гробницама. Било је најудаљеније од логора и убрзо је у њему обустављено даље уповавање управо из тог разлога. Гробље број 2 налазило се на путу до каснијег спортског аеродрома и на њему је сахрањено 157 умрлих. Гробље број 3 се налазило на гребену, на јужној страни планине Киш Стража и на њему је сахрањено 31 лице. Жртве првих великих епидемија нису положене овде, већ на оближњем гробљу бр. 4, на којем је за кратко време сахрањено 560 руских, 198 српских и 13 непознатих интернираца. О величини епидемије говори и чињеница да су, док је прављен списак имена сахрањених на претходна три гробља, они који су сахрањени у масовним гробницама наведени само као анонимни. Поред ратних заробљеника, на њему је сахрањено и 50 преминулих чланова стражарске службе. Гробље је и касније коришћено и на њему је до краја рата сахрањено 1.659 људи. На гробљу број 5, које се налазило на северној страни полигона, сахрањено је 98 војника чији су посмртни остаци уништени каснијим ископавањима песка. Гробље број 6 је била усамљена гробница у средини троугла пружног прелаза Естергом–Дорог–Тат, у којој се налазио непознати руски војник. Гробље број 7 се налазило на јужној падини брда Киш Стража и данас је оно најпознатије – на њему је сахрањено укупно 1.538 руских, српских, италијанских и румунских ратних заробљеника. Покојнике су, умотане у ћебад, стављали у гробове, понекад у пару. У западном делу су углавном били Срби и Руси, а у источном су мешани Руси, Италијани и Румуни. Вероватно су, поред уобичајених дрвених крстова, од 1916. до 1917. године подигнути и гвоздени крстови са лименим плочицама са именом. Последња четири гробља налазила су се у рудницима Токоди. У једном је у масовној гробници сахрањено око 700 непознатих српских и руских затвореника. Према регистрима умрлих, живот је током рата у логору Кењермецо изгубило укупно 4.378 логораша. Обнова гробља број 7 је морала да сачека до 2008. године, када је, након добијања потребних дозвола, почело чишћење шибља уз финансијску подршку општине, у координацији Института за војну историју, Музеја и Културног друштва Хонвед. Истовремено је извршено снимање простора, преглед геофизичким мерним инструментима и мапирање гробне структуре. Коначно, на срећеном гробљу су подигнути велики православни и католички крст које су израдили дрворезбари Фондације за културу села. Постављена је и украсна капија са именима страдалих, чиме су се радови привели крају. Обнова гробља је званично завршена 1. јула 2009. године, када је одржана и пригодна комеморативна свечаност.¹³

Два главна извора који су коришћена за састављање јединственог списка умрлих су Регистар умрлих на тлу Мађарске из фонда Министарства иностраних дела, Ратничка гробља, Државног архива Србије и публиковани спискови губитака српске војске коју је

13 Више о гробљима логора видети на: *Az esztergomi első világháborús hadifogolytábor temetői*, https://nagyaboru.blog.hu/2012/08/23/az_esztergomi_elso_vilaghaborus_hadifogolytabor_temetoi, датум приступа 10.4.2023; <http://archiv.esztergom.hu/index.php/main/page/cikk/a-kenyermezoi-hadifogolytabor-vii-szamu-temetoje-1735>, датум приступа 10.4.2023.

објавио Војни архив. Попис из Регистра је, у ствари, урађени препис са умрлица и врло је конфузан и нечитак. У њему је уписано 242 умрла лица за логор Кењермецо и 14 умрлих у Естергому. За већину се наводи година рођења, место одакле је, јединица и број гроба. Оно што прави велики проблем код ових података је врло лош рукопис и транскрипција имена, презимена и села из којих су умрли потицали. И кад се могу ишчитати, често се дешава да таква места у Србији или Македонији не постоје. Такође, јасно је да овај број који је у њему уписан није и стварни број умрлих, што се види из података о гробљима где се за готово збирно 1.000 људи наводи само одредница да су сахрањени Руси и Срби. Наравно, ако се гледа логички, сигурно је вишеструко већи број био умрлих руских заробљеника, али остаје непознаница за број српских. Што се тиче пописа из фондова Војног архива, он такође има мањкавости јер је, услед различите врсте грађе из које је настао, често непотпун, умрли су уношени по два, три и чак четири пута, поједини са потпуно различитим одредницама у подацима. Овде морамо истаћи да се у штампаном издању спискова налази унесено 281.711 име, а у електронском формату и додатних 41.166 имена која се сматрају дупликатима, што даје цифру од укупно 322.877 имена тј. уноса.¹⁴ Међутим, у електронском издању које је коришћено за овај рад, налазе се унесени и они војници или цивили са одредницама: рањен (око 66.000), нестало (око 30.000), побегао (око 5.000), заробљен (око 9.000), примљен или евакуисан на лечење (око 21.000); дакле, за минимум 130.000 лица се не наводи да су умрли, што значи да коначна цифра из електронског, а самим тим и из штампаног издања, није прецизна. Како год, попис из фондова Војног архива је значајан искорак за тематски проблем броја жртава Краљевине Србије у Првом светском рату и он је идеална полазна основа за даљи рад на овој теми. Што се овог рада тиче, попис је допринео у тачном утврђивању места одакле су умрли, онолико колико је то било могуће, али ипак у знатно мањој мери. Оно што се из ових спискова може закључити је да је највећа смртност била током 1914. године и у првим месецима 1915. године, а да је након тога она значајно опала, готово се свела на апсолутни минимум. Разлог за мању смртност може бити и то што је у логор, у периоду 1916–1918, допремљен вероватно мањи број српских заробљеника и интернираца и што су обезбеђени бољи услови живота (уколико су се они налазили ван логора на раду у пољопривреди). Што се евентуалних извора мађарске провенијенције тиче, до њих се није могло доћи из објективних разлога. Овај број који је пописан је за сада једини поименични, али сигурно није и коначан. Иако је добијени списак, сачињен комбиновањем ова два извора, пун мањкавости, вероватно и нетачности, он је за сада једини који се могао како-тако саставити и који ће, у сваком случају, моћи да се користи за неко будуће истраживање истог или ширег обима, не само о овом логору, већ и о осталима који су се налазили на територији данашње Мађарске.¹⁵

14 *Попис војних и цивилних губишана Краљевине Србије у људству у Првом светском рату*, Архивска грађа Војног архива, (Београд: Медија центар Одбрана, 2019), 17.

15 Државни архив Србије (ДАС), Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, (1914–1935), фасцикла 6, регистар 1; *Попис војних и цивилних губишана Краљевине Србије у људству у Првом светском рату*, Архивска грађа Војног архива, н.г.

Закључак

Почетком Првог светског рата или Великог рата, све зараћене стране су биле уверене да ће сукоб кратко трајати и брзо се завршити. Међутим, ситуација на фронтима била је знатно другачија и дошло је до проблема са великим бројем заробљеника како код Централних сила тако и код сила Антанте. Нико није био припремљен за то и први импровизовани логори на територији Централних сила биле су касарне аустроугарске војске или, ретко, стари индустријски објекти, замкови итд. Продужетком рата, сви ти иницијални капацитети били су премали и логори су додатно проширивани. На тлу Аустроугарске монархије било је много великих логора као што су Нежидер, Нађмеђер, Ашах, Браунау на Бемени, Јиндриховице, Кењермецо, Болдогасоњ и многи други. Логор Кењермецо био је један од већих који се налазио на територији данашње Мађарске и кроз њега је, током рата, на основу доступних података, прошло више од 110.000 ратних заробљеника и интернираца, највише Руса, затим Италијана и знатно мање Срба и Румуна. Такође, према доступним подацима из мађарских извора, у њему је током рата умрло 4.378 заробљеника. Српски заробљеници почели су да пристижу у логор већ у септембру месецу, а њихов тачан или приближан број би се могао утврдити увидом у евентуалну историјску грађу мађарске провенијенције (што је случај и са бројем умрлих). Оно што нас конкретно занима јесте број умрлих и он је у овом раду стао на броју 307. Међутим, готово је сигурно да је овај број већи због епидемија колере током 1914. године и тифуса почетком 1915. године. Током ових година спискови умрлих нису уредно вођени. Како немамо те поуздане податке, а ни мађарске изворе, не можемо ни претпоставити која би тачна цифра била у питању. То остаје за неко наредно истраживање, уколико постоје додатни извори који буду били доступни истраживачима.

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Аврановић	Тарапил ?	/	/	/	5.1.1915.	ВА	/
Адам ?	Ђорђе	/	цивил	/	11.5.1915.	ВА, вероватно Адамовић	/
Ајемовић ?	Мико или Мицко?	1884.	20. пук, артиљерија	Јошаница, Фоча	21.4.1918.	АС	417
Алеслић	Иван	1887.	/	Мали, Киленски ?	22.12.1914.	ВА, АС. У ВА уписан и као Алестић Алекса, умро 21.12.1914. У АС наводи се датум смрти 30.12.1914.	104
Алковић	Добривој	/	цивил	Вајат?, Ваљево,	25.12.1914.	ВА, АС. Могуће и Ашковић. У ВА Асковић	115
Андрић	Живан	1894.	6. пук, 2. чета	Уровица	17.2.1915.	ВА, АС. У ВА уписан и као Живојин, рођен 1899.	173
Аничић	Илија	1875.	7. пук, 4. чета	колубарски, Београд	15.1.1915.	ВА. Уписан и као Антошић, рођен 1875	171
Антонијевић	Драгољуб	1891.	цивил	Карлан ?	25.1.1915.	ВА, АС. У ВА датум смрти 19.1.1915	173
Аранђеловић	Петар	1887.	11. пук, 2. чета	Делница, Врање	6.2.1915.	ВА. Уписан да је умро и у Ламсдорфу	175
Арановић ?	Израиљ	1893.	цивил	Јаново	22.10.1918.	ВА	/
Аребр ?	Никола	23	1. пук, 1. чета	/	13.1.1915.	ВА	735
Арсић	Живан	1883.	6. пук, 2. чета	околина Пожаревца	20.10.1915.	АС, ВА	42
Ацовић	Никола	1894.	1. пук, 1. чета	Радовач?, Битољ	13.2.1915.	ВА, АС. Уписан у ВА и као Ацев Никола	178
Багић ?	Светислав	/	/	Бања	28.12.1914.	АС	120
Басарић	Вељко	1890.	/	Бабејић?	/	АС	144
Бацић или Бацијевић	Тома	1890.	11.пук, 1. чета	Ременик?, Кавадарци	12.8.1915.	ВА, АС. У ВА умро 9.1.1915	376
Билбиловић ?	Вељан	1890.	8. пук, 3. чета	Тетово	2.3.1915.	ВА	/
Блажић	Никола	1882.	каплар, 2. пук	/	/	ВА, АС	714
Богдановић	Станимир	1876.	6. пук, 2. чета	Подриње	11.3.1915.	ВА	/
Бодоловић ?	Богдан	1893.	8. пук	Лозовик	9.1.1915.	АС	155
Бојић	Алекса	1874.	4. пук, 3. чета	Рача, Ужице	11.1.1915.	АС	157

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Боловић	Милутин	1893.	5. пук, 3. чета	Ттесница?	3.1.1915.	ВА, АС. У АС Болић	238
Будимац	Жика	1892.	/	/	17.10.1918.	ВА	/
Бујошевић	Глиша	/	Дринска дивизија	/	/	ВА	/
Вангилов ?	Илија	1889.	5. пук, 3. чета	Катланово ?, Македонија	23.5.1917.	/	317
Васиљевић	Васа	1894.	/	Милатовац	31.12.1914.	АС	128
Васиљевић	Иван	1879.	6. пук	Шуваја? Подрински	11.1.1915.	АС, ВА	159
Васиљевић	Живан	1893.	5. пук, 3. чета	Зајача, Подриње	6.1.1915.	ВА	/
Васић	Деспот	1874.	7. пук, 4. чета	Лазаревац	8.1.1915.	ВА	/
Васић	Гаврило	1866.	1. пук	Свилеува	7.2.1915.	ВА, АС. У ВА из Лазаревац, 6. пук, 3. чета	178
Веселиновић	Радоје	1875.	4. пук, 3. чета	Јаносић ?	9.3.1915.	АС	260
Веселиновић	Радојко	1859.	8. пук, 1. чета	Ушнице?, Смедерево	10.3.1915.	ВА	/
Видуловић	Павле	1883. или 1889.	15. пук, 2. чета	Бабово, Пелев ?, Морава	18.2.1915.	ВА	179
Витковић	Благоје	1894.	/	Србија	3.1.1915.	АС	136
Вићентић	Драгутин	1884.	/	Брслчица ?, Подриње	21.11.1917.	АС	711
Вишновић	Михаило	1899.	цивил	Ћелијак ?, Подрински	30.5.1917.	АС	407
Гашпаровић	Милутин	1890.	5. пук	Друјица ?, Ваљево	9.1.1915.	ВА	/
Глигоровић	Глиша	/	/	Београд	1.1.1915.	АС	130 ?
Голубовић	Радојко	1886.	8. чета, 3. пук	Кушићево, Пожаревац	15.3.1915.	ВА	/
Гордић	Радисав	/	/	нечитко	28.12.1914.	АС	119
Грујић	Младен	1886.	10. пук, 2. чета	Добшина, Косово	15.3.1915.	ВА, АС. У АС уписан и као Димитрић	/
Дабаровић	Живан	1873.	/	Србија	17.12.1914.	АС	99
Деспот	Васил	1871.	7. пук	Нечитко, Београдски	21.1.1915.	АС	227
Дигосављевић ?	Бранислав	1885.	/	Милина ?	16.1.1915.	АС	178
Димитриевић	Јанден ?	1894.	/	Гуновце ?, Свети Никола	31.3.1915.	АС	284
Димитријевић	Чедомир	1893..	3. пук, 3. чета	Пирот	6.1.1915.	ВА, АС	140
Димитријевић	Јанко	1890.	/	Дубовина ?	12.1.1915.	АС	163

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Димитријевић	Душан	/	/	Србија	16.1.1915.	АС	182
Димитријевић	Гаврило	/	цивил	/	30.10.1915	ВА	/
Димић	Глигор	1893.	19. пук, 1. чета	Леонова ?, Тетово	22.5.1915.	АС	316
Драгишић	Милан	1889.	/	Драјница?	29.12.1914.	АС	122
Дрвић	Јозеф	/	/	/	29.10.1914.	АС	VI
Думић	Радомир	1893.	25. пук, 3 чета	нечитко	27.2.1915.	У ВА, пише да је умро у команди фелдмаршала Шњарића	243
Ђерговић	Милутин	/	/	Србија	13.1.1915.	АС	164
Ђозденовић ?	Методије	1889.	/	/	19.12.1914.	АС, ВА. У ВА је Ђоневевић или Ђорђевић	103
Ђокић	Василије	1875.	/	Србија	18.1.1915.	АС	179
Ђокић	Александар	1894.	5. пук, 4. чета	Косјерић	4.11.1915.	ВА, АС. У АС умро 17.1.1915	176
Ђорђевић	Стеван	/	/	нечитко	25.12.1914.	АС	114
Ђорђевић	Андреја	1888.	/	Лапово	3.1.1915.	АС	138
Ђорђевић	Теодор	1874.	2. пук, 2. батаљон, 2. чета	Јасеновик	22.1.1915.	ВА, АС. У ВА рођен 1876	182
Ђорђевић	Живан	/	6. пук, 3. чета	/	1.2.1915.	ВА	183
Ђорђевић	Милован	1893.	10. пук, 1. чета	Бустовач ?	15.3.1915.	ВА, АС. У ВА околина Крагујевца, име Милорад	270
Ђорђевић	Живан	1890.	/	Берковина, подрински	29.5.1915.	АС	322
Ђорђевић	Усор ?	1890.	8. пук, 2. чета	/	27.9.1915.	АС. У ВА пише да је умро у Нежидеру.	30
Ђорђевић	Милосав	/	цивил	/	7.12.1915.	ВА	/
Ђорђевић	Стојко	/	/	Крушевица, Прешево	23.12.1915.	ВА	109
Ђорђевић	Живко	/	цивил	Текериш	3.1.1916.	ВА	/
Ђукић	Александар	1893.	5. пук, 1. батаљон 3. чета	Косјерић	4.2.1915.	ВА	183
Ђурић	Јездимир	/	/	Ацојнич ?, Подрински	30.12.1914.	АС	123
Ђурић	Љубомир	1885.	5. пук, 4. чета	Велика Иванча	16.2.1915.	АС, ВА. У ВА умро 7.2.1915, 181	230
Ђушић	Младен	1883.	9. пук	Цалица ?	13.1.1915.	АС	164

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Живановић	/	1885.	/	Ниш	1.1.1915.	АС	129
Живански ?	Мендел ?	/	/	/	4.10.1914.	АС. Могуће Живановић или Живковић Младен	20
Жирић	Наум	1877.	/	Прилеп	2.1.1915.	АС	132
Зекић	Милан или Милош	1891.	7. пук или 15. пук, 2. чета	/	21.4.1916.	АС, ВА. У ВА уписан и као Зучић Милан, стар 30 година 2. пук	177
Златковић	Радован	1871.	цивил	Лапово	13.7.1917.	АС	464
Ивановић	Милутин	1885.	/	Србија	19.12.1914.	АС	103
Ивановић	Марко	1884.	/	Крјево ?, подрински	24.12.1914.	АС	111
Ивановић	Велимир	/	/	нечитко	3.1.1915.	АС	137
Ивановић	нечитко	1885.	/	Раснић? Београдски	4.1.1915.	АС	210
Ивановић	С?	/	/	/	8.1.1915.	АС	153
Ивановић	Димитрије	1863.	/	Ваљево	17.6.1915.	АС	330
Ивановић	Иван	1868.	6. пук, 3. чета	/	12.1.1916.	АС	107
Игњатов(ић)	Владислав	1893.	6. пук, 3. чета	Колонија ?, Подриње	29.6.1915.	АС, ВА. У ВА умро 4.3.1915	340
Илић	Мустафа	1883.	/	Струмица	31.12.1914.	АС, ВА. У ВА Ибић.	127
Илић	Јован	1888.	/	Смедерево	21.1.1915.	АС, ВА	188
Илић	Сава	1874.	10. пук, 3. чета	Крива Река	22.1.1915	ВА	186
Илић	Никола	1883.	/	/	12.7.1918.	ВА	/
Илић Лековић	Андреј	1894.	13. пук	Дрежник	14.5.1917.	АС, ВА	377
Јаковина	Алекса	1849.	цивил	Мастика ?	16.1.1915.	АС, ВА	184
Јаковић	Милутин	/	цивил	нечитко	28.12.1914.	АС, ВА	120
Јаковљевић	Георги	1891.	цивил	Дебар	30.12.1914.	АС, ВА	124
Јаколић	Павле	/	цивил	нечитко	1.2.1915	АС, ВА	129
Јакшић	Тихомир	1888.	6. пук, 3. чета	Подриње	28.2.1915.	АС, ВА	245
Јакшић	Марко	/	/	Врање	31.12.1914.	АС, ВА. У АС Јашић.	127
Јанеско	Петар	/	цивил	Злотар?	22.12.1914.	АС, ВА	107
Јанићијевић	Тодор	1892.	17. пук, 2. чета	Кратово, Куманово	3.2.1915.	ВА	189
Јанковић	Марко	/	/	Велико Орашје	28.12.1914.	АС, ВА. У АС Јаимовић	118
Јанковић	Петар	/	цивил	Прилеп	6.1.1915	АС, ВА. У АС Јаиновић	145
Јанковић	Тодор	/	17. пук	кратовачки	29.1.1915.	АС, ВА	191

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Јарчевић	Николандер	1877.	цивил	Завиште ?, Куманово	3.1.1915.	АС, ВА	138
Јездић	Милован	1874.	цивил	Јеловика ?	29.12.1914.	АС, ВА	122
Јеремић	Павле	1883.	4. пук, 1. чета	нечитко	18.1.1915.	АС, ВА. У ВА Расница ?, Београдски	178
Јефтимовић	Стефан	1888.	15. пук, 2. чета	/	27.8.1915.	ВА	9
Јефтић	Милош	1875.	/	Дреновач?	5.1.1915.	могуће Милован 15- 3-1	143
Јефтић	Драгојло	1892.	5. пук, 3. чета	Грачаница? Подрински	26.6.1915.	АС, ВА	338
Јовановић	Данило ?	1887.	/	Смедерево	28.12.1914.	АС	125
Јовановић	Драгић	/	цивил	Вечана?	29.12.1914.	АС, ВА	120
Јовановић	Живадин	/	/	Куљана?	2.1.1915.	АС, ВА	158
Јовановић	Столе	1884.	10. пук, 3. чета	Затсер ?, Косово	2.1.1915.	ВА	/
Јовановић	Чедомир	/	цивил	Србија	15.1.1915.	ВА	170
Јовановић	Живан	1893.	10. пук, 3. чета	Крушево ?, Смедервски	4.2.1915.	ВА	197
Јовановић	Милутин	1886.	15. пук, 3. чета	Кашице ?, Морава	4.5.1915.	ВА	/
Јовановић	Неродим	1887.	7. пук	Прилеп	14.1.1915.	АС, ВА	166
Јовић	Станислав	1868.	8. пук, 4. чета	Прудово, Пожаревац	28.9.1917.	АС	626
Јосиковић	Светолик	1893.	цивил	Србија	18.1.1915.	АС, ВА	179
Јоцић	Милан	1885.	15. пук, 2. чета	/	8.12.1915.	АС	75
Калевић	Риста	1896.	/	Растрдени ?, Неготин	19.12.1914.	АС. По ВА може бити Каленчевић	103
Ковачевић	Арса	1893.	/	Србија	28.12.1914.	АС	119
Ковачевић	Чедомир	1884.	5. пук	Братаићи ?, Ваљево	23.1.1915.	АС	198
Ковачевић	Марјан	1887.	15. пук, 1. чета	Читлук, подрински	27.2.1915.	АС	243
Костић	Арса	1889.	/	Битољ	24.12.1914	АС	111
Костић	Данило	1889.	/	Србија	24.12.1914.	АС	115
Костић	Спира	1879.	10. пук, 1. чета	Вучитрн	1.2.1915.	ВА, АС. У АС рођен 1886	198
Костић	Александар	1888.	4. чета, 4. пук	Добриња	6.5.1915.	ВА	/
Костић	Ђорђе	1893.	/	Ристан ?	2.12.1915.	АС	133
Костић	Георги	1889.	/	Слатина	24.12.1914.	АС	112
Крастић	Ранко	1891.	/	Радовиште	20.1.1915.	АС	182

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Крстић	Павле	1890.	5. пук, 3. чета	Дрин ?	20.1.1915.	ВА	129
Кузмановић	Милета	1890.	3. пук, 4. батаљон	Глувац, Смедерево	18.12.1917.	АС	752
Куртић	Сава или Салко	1887.	6. пук, 3. чета	Шабац	5.1.1915.	АС, ВА. У ВА умро 27.3.1915	143
Лазаревић	Живота	1886.	15. пук, 4. чета	Беочић? Моравски	26.6.1917	АС	444
Лазић	Данило	/	/	Лазаревац	28.12.1914	АС	118
Лазић	Јован	1886.	10. пук, 3. чета	Зелизе ?, Косово	20.8.1915	АС, ВА. У ВА умро 27.3.1915	4
Ларадоновић ?	Георге	1852.	цивил	Кладово	6.2.1918.	АС	947
Леовко ?	Петро	/	/	Србија	21.12.1914.	АС	105
Лукаи?	Адлаина?	/	/	/	1.2.1915.	АС	198
Лукач	Милорад	/	/	Клуге?	3.1.1915.	АС	137
Лукић	Радојко	1874.	7. пук, 4. чета	Рудесић ?, Београд	4.2.1915.	ВА	207
Мајеровани	Ненад	/	/	Ужице	27.12.1914.	АС	117
Манојловић	Светозар	1873.	/	Београд	3.1.1915.	АС	139
Манчић	Драгутин	1886.	3. чета, 1. пук	Пирот	11.3.1918.	АС	1073
Маринковић	Душан	1883.	8. пук, 4. батаљон	околина Смедерава	3.2.1915.	има исти 5.1.1916, 1883, Беровач ?	204
Марић	Витомир	1877.	11. пук	/	/	ВА	/
Маричић	Драгутин	/	/	Оренова ?	29.12.1914.	АС	121
Марјановић	Станимир	1885.	/	Добросело	7.1.1915.	АС	149
Марјановић	Станоје	1884.	4. пук, 3. чета	Прокупље	8.1.1915.	ВА	/
Марковић	Милош	1894.	/	Наковче ?	2.1.1915.	АС	134
Марковић	Радоје	1888.	7. пук, 4. чета	Бољевац, Ваљево	3.1.1915.	АС, ВА. У АС рођен 1880	140
Марковић	Илија	1889.	/	Битољ	5.1.1915.	АС	142
Марковић	Милорад	/	/	Јасеница	6.1.1915.	АС	145
Марковић	Јован	1885.	/	Водица	20.1.1915.	АС	182
Марковић	Михаило	1886.	/	нечитко	27.1.1915..	АС	197
Марковић	Живко	1886.	17. пук, 3. чета	Ћутковић ?	7.4.1915.	АС	289
Марковић	Живко	1886.	17. пук, 3. чета	Подриње	6.5.1915.	ВА	/
Мастеровић	Светко	1855.	цивил	Чечика ?, Коњуша ?	24.5.1918.	АС	1127
Мастијовић	Димитрије	1894.	/	Сеница ?	3.1.1915.	АС	135
Мидуловић	Павле	1890.	/	Бобово	17.2.1915.	АС	221
Мијатовић	Иван	1892.	6. пук	Качује ?, подрински	20.10.1917.	АС	662

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Микајловић	Љуба	/	/	Брестница ?	29.12.1914.	АС	121
Микић	Влада	/	/	/	28.3.1915.	АС	II, ?
Милатовић	Милорад	1874.	/	/	3.11.1914.	АС	54
Милетић	Стефан	/	/	Србија	20.1.1915.	АС	209
Миливојевић	Тодор	1889.	19. пук, 2. чета	Витковац, Ужички	7.1.1918.	АС	803
Милић	Сава	1880.	/	Криве ?	10.1.1915.	АС	158
Милић	Манасије	1870.	/	Врање	11.1.1915.	АС	157
Милићевић	Александар	1985.	11. пук, 1. чета	Јасликовца ?	11.9.1917.	АС	593
Миличевић?	Милутин ?	1876.	/	Београд	3.1.1915.	АС	136
Миличић	Радојко	1870.	3. пук	нечитко, Београд	7.2.1915.	АС, ВА	213
Милковић Јове	Василије	42	3. пук, 3. чета	/	10.10.1916.	АС	233
Миловић	Јован	1873.	/	Србија	15.12.1914.	АС	98
Милојевић	Радосав	1882.	20. пук, 1. чета	Морава	6.5.1915.	ВА	/
Милојевић	Ђорђе	1873.	4. пук, 1. чета	Вазаша? Пожаревац	16.3.1918.	АС	1096
Милошевић	Милорад	1892.	/	Викиње ?, Голубац	14.1.1915.	АС	165
Миљковић	Јово	1874.	3. пук, 3. чета	Одуичков? Ниш	10.10.1916.	АС	233
Мисезин	Алија	/	/	/	24.10.1914.	АС. Може бити Мамутовић Алија, 12. пук, 2. бат., 1. чета	45
Митић	Манасије	1879.	Моравска дивизија	Врање	3.1.1915.	АС	183
Митић	Јован	1893.	4. пук, 3. чета	Лопарница околина Куманова	20.1.1915.	АС, ВА.	157
Митровић	Риста	/	/	Балале ?	3.1.1915.	АС, ВА. У ВА умро 3.1.1916	130
Митровић	Живан	1890.	/	Кусадак	11.2.1915.	АС	160
Митровић	Петар	/	5. пук, 2. чета	Широки ?	11.2.1915.	ВА	/
Митровић	Стојан	1880.	/	нечитко	12.2.1915.	АС	223
Митровић	Павле	1892.	5. пук, 2. чета	Каленић, Ваљево	6.8.1915.	АС	370
Митровић	Миладин	1892.	4. пук, 3. чета	Гурида, Куманово	8.1.1919.	УВА има Милан, 4 пута уписан.,8.1.1915, што је исправније	/
Митрогса?	Тома	/	/	/	5.10.1914.	АС	9
Михајловић	Лука	/	/	/	30.12.1914.	ВА	/

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Михајловић	Михајло	1887.	11. пук, 1. чета	Колари	23.1.1918.	АС	890
Мишић	Радојко	1877.	7. пук, 4. чета	Београд	7.2.1915.	ВА. Врло слично као Лукић Радојко	/
Нашковић	Василије	/	/	/	11.1.1915.	ВА	/
Недељковић	Риста	1890.	12. пук	Крива Паланка	2.1.1915.	АС	133
Никић	Никола	1863.	19. пук, 1. чета	Боскопие	5.1.1915.	АС, ВА. У ВА рођен у Пожаревцу	143
Никодијевић	Богоић	/	мунициона колона	/	28.10.1915.	ВА. Или 1916	/
Николић	Милан	1876.	цивил	Траснички ?	3.1.1915.	АС	139
Николић	Видоје	1873.	6. пук	Церница?	7.1.1915.	АС. Могуће име је Видоје.	146
Новаковић	Анђелко	1883.	цивил	Палаћ?	1.1.1915.	ВА	129
Обрадовић	Петар	1875.	цивил	Крагујевац	7.1.1915.	АС, ВА	147
Обредковић	Радисав	/	9. пук, 1. чета	/	3.7.1918.	ВА	1373
Опанчар	Милош	/	цивил	Ваљево	23.12.1914.	АС, ВА	109
Павле	/	/	/	/	3.1.1915.	АС	137
Павловић	Богдан	22	/	срез Дреновачки	3.1.1915.	АС, ВА	136
Павловић	Петар	1884.	цивил	Сенаје?	7.1.1915.	АС, ВА.	146
Павловић	Владимир	1894.	8. пук, 2. чета	Камендол, београдски	27.1.1915.	ВА, АС. У ВА је из села Каменица.	197
Павловић	Павле	1901.	цивил	/	17.9.1918.	ВА	/
Пајкић	Милан	35	8. пук	Лозовик	17.5.1918.	АС, ВА	289
Панић или Пашић	Ђорђе	1885.	4. пук, 2. чета	Виалкош ?, околина Ужица	4.1.1915.	АС, ВА. У ВА рођен 1882.	141
Пантовић	Спасоје	1882.	5. пук, 1 чета	Вича ?, Драгачево	4.3.1917.	АС, ВА	295
Пантовић	Милош	/	/	/	/	ВА	/
Пејчиновић	Драгољуб	1881.	4. пук, 1. чета	Ужице	24.3.1916?	АС, 962 број гроба	278
Перић	Видуљ ?	1870.	9. пук, 3. чета	Лешница, Пожаревац ?	5.2.1915.	ВА	/
Перишић	Спасоје	1890.	3. пук	Гроцка	11.1.1915.	АС, ВА. У ВА рођен 1893, умро 18.1.1915, село Бидим?	155
Петаковић	Светомир	/	/	Пожега	28.12.1914.	АС	118

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Петковић	Милош	1890.	11. пук, 2. батаљон, 3. чета	Русеновић ?, Рудник	4.2.1915.	ВА. Уписан два пута, рођен 1894, умро 24.3.1915	213
Петровић	Јован	/	/	Ретоша?	22.12.1914.	АС	107
Петровић	Петар	/	/	Пирот	30.12.1914.	АС	124
Петровић	Драгоје	1875.	13. пук, 1. чета	Брасовир ?, Ваљево	7.1.1915.	ВА	/
Петровић	Живко	1889.	7. пук, 3. чета	Вранић	2.2.1915.	АС, ВА. У ВА умро 8.1.1915	204
Петровић	Војислав	1890.	2. пук	Блаце, Топлица	5.2.1915.	АС	211
Петровић	Живан	1883.	13. пук, 1. чета	Љоцико ?, Пожаревац	7.2.1915.	ВА	/
Петровић	Владимир	1867.	5. пук, 1. чета	Обреновац	20.2.1915.	АС, ВА. У ВА умро 21.4.1915, број гроба 177	232
Петровић	Стеван	1888.	7. пук, 4. чета	Умчари	5.3.1915.	ВА	/
Петровић	Милутин	1896.	11. пук, 4. чета	Опланица ?, Чачак	7.9.1917.	АС	580
Петровић	Милутин	1887.	цивил	Ниш	24.3.1918.	АС	1019
Поповић	Петар	/	/	Лозница	29.11.1914.	АС	81
Поповић	Стојан	1889.	/	Мачвански	23.12.1914.	АС	110
Поповић	Живорад	1885.	/	Крагујевац	7.1.1915.	АС	149
Поповић	Владимир	1880.	/	Јабланица	12.1.1915.	АС	162
Поповић	Владимир	1881.	4. пук, 3. чета	Јабловица ?, Ужице	13.1.1915.	ВА	/
Поповић	Живан	1893.	/	Посавина, Београд	24.1.1915.	АС, ВА. У ВА је 7. пук, 3. чета, умро 6.1.1915, из Врања, али ће пре бити Вранић	191
Правић	Драгољуб	1890.	6. пук, 2. чета	Шабац	7.1.1915.	АС, ВА.	148
Пршић	Данило	1876.	3. пук, 3. чета	Крива Река, Крушевац	5.1.1915.	АС, ВА	/
Радевић	Владимир	/	18. пук, 3. чета	Младеновац	12.2.1915.	АС	215
Раденковић	Петар	1886.	10. пук, 1. чета	Пастина, Вучитрн	9.12.1915.	ВА	/
Радиновић	Радован	1890.	13. пук, 4. чета	Вачија? Крагујевац	30.1.1918.	АС	923
Радоев	Милевић ?	1882.	8. пук, 1. чета	Пожаревац	25.2.1915.	АС	240
Радосављевић	Илија	1892.	/	Миријево, београд	12.2.1915.	АС	262
Радуловић	Богдан	1892.	8. пук, 4. чета	Лозовик	8.3.1915.	АС	/

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Рајић	Владимир	/	/	/	28.3.1915.	АС	/
Рајић	Коста	1898.	цивил	Гроцка	15.11.1917.	АС	703
Растић	Ранко	1885.	/	подриње	2.1.1915	АС	132
Рашић	Крста	1887.	/	Галачник?	11.1.1915.	АС	161
Ристић	Павле	1873.	6. пук, 2. чета	Мајине, Шабац	27.5.1915.	АС	320
Ристовић	Милан	1877.	/	Прилеп	2.1.1915.	АС	132
Ристовић	Славко	1891.	6. пук, 4. чета	Гручиш?	8.2.1915.	АС	217
Рудокић	Стеван	1886.	/	Кајача?	29.12.1914.	АС	122
Саватијевић	Мирко	1874.	7. пук	Вреоци	18.5.1915.	АС	311
Саватовић	Апостол	1891.	/	нечитко	31.12.1914.	АС	126
Савић	Стојадин	1887.	/	Манстирска ?, Пожаревац	22.2.1915.	АС	297
Савић	Стојадин	1884.	8. пук, 4. чета	Добрушево ?, Косово	6.3.1915.	ВА	/
Самлић	Осман	1863.	6. пук, 2. чета	Лозница	8.5.1917.	АС	371
Светковић	Миленко	1893.	/	Кужница ?	3.1.1915.	АС. Могуће Цветковић	138
Сзамовић	Спасоје	1880.	8. пук, 2 чета	Брзоход	18.2.1915.	АС	232/а
Сотиров	Миц.	1887.	/	Старибод	27.1.1915.	АС	198
Симић	Живко	1899.	/	/	21.12.1914.	АС	104
Симић	Цветко	1885.	6. пук, 1. чета	Подриње	10.1.1915.	ВА	/
Симић	Љубисав	1888.	4. пук, 2. чета	Вичево, Морава	13.1.1915.	ВА	/
Синђелић	Илија	1880.	/	Богатић	5.1.1915.	АС	142
Соколовић	Георги	1880.	/	Омаја?	31.12.1914.	АС	126
Спасић Т.	Стеван	1884.	10. пук, 2 . Чета	Бинско ?, Косово	1.3.1915.	АС, ВА. У ВА умро 6.5.1915	246
Сретковић (Живан)	Љубомир	1893.	/	/	17.10.1918.	ВА	/
Стаменковић	Илија	1893.	цивил	Крагујевац	23.5.1918.	АС	1280
Станиславовић	Слава	1863.	2. пук	Срна ?, Крушевачки	29.12.1914.	АС	120
Станко ?	Александар	/	/	/	3.10.1914.	АС, Вероватно Станковић или Станков	III
Станковић	Милија	1876.	/	/	18.12.1914.	АС	102
Станковић	Душан	1884.	3. пук, 2. чета	Босевач ?, Њилански	4.1.1915.	АС, ВА.	113
Станковић	Илија	1889.	6. пук, 3. чета	Трстаница ?, Ваљево	12.3.1915.	АС, ВА. У ВА рођен у Равно, Подриње	265

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Станковић	Драгутин	1893.	2. пук, 2. чета	Манојлица, Ниш	19.3.1915.	АС, ВА. У ВА рођен 1892, 8. пук, 2. чета из Врања.	262
Станковић	Младен	/	6. пук	/	/	ВА	/
Станковић или Станојевић	Живан	1877.	9. пук, 2. чета	Коњева ?, Пожаревац	2.1.1915.	АС, ВА	133
Стевановић	Миленко	1894.	3. пук, 1. чета	Церово ?, Рудник	4.1.1915.	ВА. Уписан и као Стефановић	/
Стевановић	Милош	21	4. пук, 1. чета	/	29.7.1916.	ВА	/
Стекић или Стевић	Стефан	1880.	2. пук, 3. чета	Косово	12.2.1915.	АС, ВА. У ВА рођен 1892.	222
Степановић	Станмир	/	/	/	28.9.1914.	АС	X
Степановић	Борислав	1884.	/	Посавина, Ваљево	24.12.1914.	АС	112
Степановић	Светомир	1888.	/	Марош ?, Крагујевачки	28.12.1914.	АС, ВА. У ВА Чедомир	119
Степановић	Љубомир	1890.	15. пук	/	15.1.1915.	АС	168
Степановић	Божидар	1893.	13. пук, 1. чети	Алексинач	6.2.1915.	АС. У ВА Стефановић.	213
Степановић	Живота или Живан	1893.	8. пук, 2. чета	Велика Плана	1.9.1915.	АС, ВА. Може бити и 3. чета.	12
Степановић	Милета	1881.	9. пук, 4. чета	Виковац ?, Пожаревац	26.4.1918.	АС	1229
Стефановић	Борисав	1893.	3. пук, 1. чета	Малајница ?, Ниш	7.2.1915.	АС, ВА	223
Стефановић	Живан	1893.	8. пук, 2. чета	Плана, Смедерево	7.2.1915.	АС	262
Стовић	Иван	1881.	/	/	15.12.1914.	АС	98
Стојановић	Кпесто ?	/	/	Ниш	21.12.1914.	АС	106
Стојановић	нечитко	/	/	Каменица	16.2.1915	ВА	222
Стојановић	Спасоје	1883.	7. пук, 2. чета	Престевско ?, Пожаревац	18.2.1915	ВА	/
Стошић	Стамен	/	/	Кривопаланка	11.1.1915.	АС	160
Телековић	?	1888.	/	Лаковић ?	31.12.1914.	АС	126
Тензе ?	Серафим	1859.	17. пук, 1. чети	Иванча, Београд	10.4.1915.	АС	291
Тербковић ?	Веља	1891.	8. пук	Калигандо ?, Борски	20.1.1915.	АС	226
Терзић или Тешић	Станмир	1892.	14. пук, 3. чети	Цикоте, Подриње	16.4.1915.	АС, ВА. У ВА умро 9.1.1915	295
Тешић	Јован	1887.	/	Србија	17.12.1914.	АС	101
Тиковић	Стерија	1895.	8. пук, 1. батаљон 4. чети	Куманово	2.2.1915.	ВА	230

Презиме	Име	рођен/ број год.	статус/ јединица	место одакле је	датум смрти	Извор и примедбе	број гроба
Тирановић ?	Милан	/	/	/	/	ВА	/
Тодоровић	Вељко	/	8. пук	/	3.2.1916.	ВА	/
Томашевић	Михаило	1898.	цивил	Раиковић	18.1.1915.	АС, ВА. У АС умро 19.5.1915	175
Томић	Ж	1877.	/	Лукица ?	1.1.1915.	АС	130
Томић	Павле	1885.	5. пук, 1. чета	околина Ваљева	28.4.1915.	АС, ВА. У ВА рођен 1890.	301
Трајковић	Лазар	1893.	/	Сведа ?, нечитко	4.1.1915.	АС	140
Трифунковић	Димитрије	1883.	/	Србија	18.12.1914.	АС	102
Федоровић	Вулика	1891.	/	Чачак	7.1.1915.	АС	149
Филиповић	Радоје	1885.	17. пук, 1. чета	Јеловик ?, подрињски	19.5.1915.	АС, ВА. У ВА умро 5.1.1915	312
Химић	Љубисав	1889.	4. пук	Кисине ?, Моравски	12.1.1915.	АС	162
Хлати	Адолф	1892.	Србија	/	14.2.1915.	АС	227
Холм	Антони	1885.	7. пук, 1. чета	Београд	21.2.1915.	АС	237
Цветић	Миленко	1892.	11. пук, 1. чета	Крагујевац	10.2.1915.	ВА	/
Цеић?	Благоје	1862.	цивил	Митровица	24.5.1918.	АС	1282
Шемшевић	Стеван	1875.	6. пук, 4. чета	Чокешина	7.1.1915.	АС	148

Прилог 2 Естогом Табор списак

Презиме	Име	година рођења	статус	место одакле је	датум смрти	број гроба
Ивановић	Милош	1892.	6. пук, каплар	Рибаре	10.1.1917.	172
Милић	Владимир	1867.	13. пук	Неготин	2.8.1917.	228
Чандић	Тома	1870.	10. пук	Липница, Чачак	7.2.1918.	269
Николић	Драгомир	1896.	14. пук, 4. батаљон, 3. чета	Куманово, гордешки	6.12.1916.	168
Марковић	/	/	/	/	3.9.1914.	9
Милкић	Тома	1888.	3. пук	Стрпца, заглавачки	17.2.1918.	271
Стојковић	Милан	1894.	цивил	Београд	26.7.1916.	130
Пајкић	Милан	/	8. пук	Лозовик	17.5.1918.	289
Ацлић	Павловић	1898.	/	Жлања?	20.8.1917.	231
Јанковић	Јовица	1874.	8. пук	Велико Село, Пожаревац	7.11.1917.	7
Јанковић	Гаврић	1874.	8. пук	/	7.11.1917.	103
Панић	Коста	1898.	цивил	Гроцка	15.11.1918.	703
Пишовић	Крста	1889.	6. пук, 3. чета	Голичи ?, Петрово	7.1.1915.	/
Станисављевић	Сава	/	капетан	Књажевац	/	/

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

1. „Додатак”, *Српске новине*, 28.11.1914.
2. „У Естергому”, *Полишика*, 11.11.1914, 1.
3. „У Естергону”, *Полишика*, 20.10.1914, 1-2.
4. „У Кењермезе”, *Полишика*, 10.11.1914, 1.
5. Денда, Далибор. „Српски заробљеници Централних сила”. У: *Лексикон Првој светској рати у Србији*. Уредници Станислав Сретеновић и Данило Шаренац, 345–347. Београд: Институт за савремену историју, 2015.
6. Денда, Далибор. „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату”. У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*. Уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, 345–347. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015.
7. Димић Љубодраг и Мира Радојевић. *Србија у Великом рату*. Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, 2014.
8. Државни архив Србије, Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, (1914–1935), фасцикла 6, регистар1.
9. Лукић, Ненад и Милан Тлачинац. *Срби заробљеници у немачким логорима 1915–1919. године, њихови умрлих*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.
10. Лукић, Ненад, Менцел, Валтер. „Попис умрлих Срба у логору Шопронек/Некенмаркт 1915–1918. године”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, (2016), 15–69.
11. Лукић, Ненад. „Аустроугарски логор Цеглед, попис умрлих интернираца 1914–1918. године”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, (2018), 9–34
12. Лукић, Ненад. „Београђани у аустроугарским логорима 1914. године”, *Годишњак прага Београда*, LX, (2013), 109–174 (Штампано издање, 2015).
13. Недок, Александар и Милисав Секулић. „Епилог Првог светског рата у бројкама”, *Војносанијетски преглед*, 65, (2008), 98–100.
14. *Попис војних и цивилних жртава Краљевине Србије у људству у Првом светском рату*, Архивска грађа Војној архиви. Београд: Медија центар одбрана, 2019.
15. Рода Рода, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz106151.html>. Датум приступа 12.04.2023.
16. Стојанчевић, Владимир. „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918”, *Годишњак прага Београда*, XXI, (1974), 61–73.
17. Стојанчевић, Владимир. „Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата”, *Историјски часопис*, XXXV, (1988), 159–174.
18. *Az esztergomi első világháborús hadifogolytábor temetői*, https://nagyhaboru.blog.hu/2012/08/23/az_esztergomi_elso_vilaghaborus_hadifogolytabor_temetoi. Датум приступа 10.4.2023.
19. *Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes `a la Conférence de la Paix, Rapport sur les damages cause' a la Serbie et au Montenegro présenté `a la Commission des Réparations des Damages*. Paris: 1919.

20. <http://archiv.esztergom.hu/index.php/main/page/cikk/a-kenyermezoi-hadifogolytabor-vii-szamu-temetoje-1735>. Датум приступа 10.4.2023.
21. Lukić, Nenad. *Interniranje stanovništva i vojnika Kraljevine Srbije u austrougarske logore tokom Prvog svetskog rata & Popisi umrlih u logoru Boldogasonj/Frauenkirchen 1914–1918*. Beograd: UG Zeleni Železnik, 2017.
22. Rayman, János. „Az esztergomi hadifogolytábor története és pénzei, Die Geschichte und Gelder des Kriegsgefangenenlagers in Esztergom”. *Numizmatikai Közlöny*, 18–19, (2010), 133–146.
23. Somogyi, László. „Internálás és internálótáborok Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében az első világháború latt”. Doktori Disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2021.
24. Tamás, Miklós. „Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn”, *Folia Historica*, XXXIV, (2019), 33–55.

ma Nenad LUKIĆ, master historian-curator
Museum of Science and Technology, Belgrade
nenad.lukic@muzejnt.rs

LIST OF DECEASED SOLDIERS AND CIVILIANS FROM THE KINGDOM OF SERBIA IN THE KENJERMEZO CAMP IN HUNGARY IN 1914-1919

Summary

On the territory of the Austro-Hungarian Monarchy, there were many large POW camps such as Nezider, Nađmeđer, Aschach, Braunau in Bemen, Jindrihovice, Kenjermezo, Boldogasony and many others. The Kenjermezo camp was one of the largest located on the territory of today's Hungary and, according to available data, more than 110,000 prisoners of war and internees civilians passed through it during the war. Most of them were Russians, also many Italians and significantly fewer Serbs and Romanians. Also, according to available data from Hungarian sources, 4.378 prisoners of war died in it during the war. Serbian prisoners started arriving in the camp in September 1914, and their exact or approximate number could not be determined by looking at any of the historical materials of Hungarian provenance, which is also the case with the number of deaths. In this research, we are specifically interested in the number of deaths, and in this work, it stood at number 307. Still, it is almost certain that it was higher because, due to cholera epidemics in 1914 and typhus at the beginning of 1915, death lists were not recorded properly. Since we do not have so reliable data, neither Hungarian sources, we cannot even guess what the exact number would be, and that remains for some subsequent research, if there would be additional sources and if they would be available to researchers.

Keywords: Kenjermezo POW camp, World War I, POW camps, prisoners of war, victims of war.

УДК 94:341.322.5-053.2(=411.16)“1939/1945”
821.09

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.KAR.39-66>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 26.05.2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

др Милица М. КАРИЋ, филолог
Музеј жртава геноцида, Београд
milica.karic@muzejgenocida.rs

РАНЕ ДЕЧЈЕГ СТРАДАЊА НАЈВИШЕ БОЛЕ – ЗЛОЧИНИ НАД ДЕЦОМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И КЊИЖЕВНА ПРЕДСТАВЉАЊА¹

У случају који је у њиховом, међу њим, против жена и деце су предузеле мере које се ни на који начин не разликују од свирепости које изводе непријатељи.
Потпоручник Хелмут Гроскурт

Ко би погледао у молеће очи умирућих одојчади и дјеце, која су постала жртве неумитне политичке силе, њај би као хришћанин морао да се заузме за њих.
Швајцарски конзул у Загребу др Фридрих Кестли

Истина је да никад нико није пострадао на правди Бога а да то неко није видео. А њај који је видео, од тога се проуховио и живео да би о томе сведочио. Многи су се само за то и родили.
Матија Бећковић

Сажетак: Приче милиона деце која су страдала у рату никада нећемо сазнати осим кроз уметничке творевине у којима уметници преузимају њихову занемелост и претварају је у вечни глас памћења. У овом раду се бавимо упоредном анализом положаја и начина страдања групе јеврејске деце од стране нациста и њихових помагача у једном селу на територији данашње Украјине и страдањима српске деце на територији усташке Независне Државе Хрватске, као и жртвама геноцида над српским народом кроз књижевно представљање ових догађаја. Закључујемо да су намере нациста и усташа биле идентичне али и да су се методе и начини спровођења ових унапред створених геноцидних планова разликовали по карактеру, бруталности, крвожедности и односу целата према жртвама. У српској књижевности о Искорењивању готово да не постоје дела која на недокументаристички начин тематизују страдања како одраслих тако и деце, што није случај са књижевношћу о Холокаусту.

Кључне речи: геноцид, књижевност о Холокаусту, деца у рату, инфантицид, постмодернизам, књижевност Искорењивања.

¹ Део анализе романа *Слике са изложбе* је део ауторкине необјављене докторске дисертације под називом *Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса (2022)*.

Увод

Живот је непрекидна борба са другима и са самим собом. Чини се да историју заиста испуњава време непрекидног ратног стања које само повремено бива обустављено да би се силе зла одмориле и поново испуниле срца људи који су спремни да убијају своју браћу – друга људска бића. То не би било толико страшно да у ратовима учествују само они који то заиста желе, потпирују једни друге и не жале ни туђ ни свој живот. Ратови су застрашујући јер невинне цивилне жртве које не желе да учествују у таквим страхотама – стари, болесни, жене и нарочито деца, бивају мете. Статус ових цивилних група и њихов положај у ратним догађањима није промењен ни након доношења низа аката још у XIX веку, која су за циљ имала да их заштите². Напротив, већ у потоњим ратовима наступајућег века трауме, а и данас у XXI веку, ове цивилне групе су још више биле препуштене тортури крвника.

Оно што је значајно из нашег угла посматрања јесте да у корпусу српске књижевности, чији су аутори српског порекла са територије НДХ или других територија окупирани Краљевине Југославије, готово да не постоје дела у жанру фикције, нарочито дужих форми романа чија тематика није НОБ већ перспектива неборацке жртве. Аутори ових књижевних дела су или одрасли (прва генерација), или деца (1,5 генерација) која су преживела логоре и друга страдања и која су спасена, било да су знала за своје српско порекло или да су одрасла са промењеним идентитетом, о чему су у познијим годинама сазнали, или њихови потомци (друга, трећа... генерација). Та дела чине корпус *књижевности Искорењивања* и *Искорењивању*³. Исто важи и за писце других националности који су писали о страдањима Срба. То није случај са писцима *књижевности Холокауста* и *о Холокаусту* коју су писали и даље пишу сви – и преживели, и њихови потомци, и они који су јеврејског порекла и они који нису. Темељнију анализу овог питања и корпуса *књижевности Искорењивања* остављамо за каснија истраживања. Зато у овом раду страдању јеврејске деце приступамо из корпуса *књижевности о Холокаусту*, док се на страдања српске деце морамо позивати на литерарна сведочанства *лојторске књижевности*. Пошто је одређени број романа који се разматра настао на темељима историјског догађаја, неминовно је да се у анализи најпре осврнемо на историјске чињенице како бисмо мултидисциплинарно пришли историји и књижевности

² Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?*, Годишњак за истраживање геноцида, св. 12/2, 2020 (Београд–Крагујевац: Музеј жртва геноцида и Спомен-музеј „21 октобар“, 2020), 375–376.

³ Геноцид над Србима у НДХ још увек нема јединствени означитељ. Појављују се у јавности предлози да то буде *Покољ* – писано увек великим словом – због примарног начина убијања клањем, или *Заширање* које би се односило на страдање Срба у Првом и Другом светском рату или *Истребљење*. Још увек не постоји научна и лингвистичка сагласност или дебата о томе. Саме усташе су говориле о *искорењивању* које представља термин који обухвата све претходне чинове чији је циљ био нестанак Срба спроведен кроз геноцид. *Књижевност Искорењивања* и *о Искорењивању* се разликује од *лојторске књижевности* чији су аутори писци који су били у логору. Та дела су, углавном, документаристичког карактера, литерарна сведочанства преживелих или поезија која је настајала у самом логору или након изласка. Сви остали су писали *књижевности о логору* јер немају лично непосредно искуство из логора, већ поседују знања заснована на туђим искуствима. Корпус *књижевности Искорењивања* чинила би дела написана од стране оних који су преживели покоље, логоре, стрељања, а *књижевности о Искорењивању* свих осталих.

која, у овом случају, представља својеврсну ангажовану књижевност јер захтева од писаца и од читалаца ментално, емотивно и морално ангажовање са циљем изазивања промене у човеку и његовом сагледавању света и људи око себе, али најпре самога себе. Једино тако свако од нас појединачно, својим начином живота и односом према другим људима, може да допринесе да се овако ужасни изливи смрти хуманизма и моралног пада Човека заиста више никада и нигде не понове иако се чини да је он у свом новом узмаху. У питању је роман енглеског писца *Слике са изложбе* (1993) Д. М. Томаса (1935–2023) у којем је инкорпорирана архивска грађа – извештаји католичких свештеника и немачких официра – која се односи на страдање деце из украјинског села Бела Црква. Роман представља репрезентативно постмодернистичко дело *књижевности о Холокаусту* јер излази из успостављених канона иако у јавности није наишао на већи одјек. Свакако је остао у сенци претходног романа *Бели хошел* (1981) у којем аутор обрађује тему Холокауста. Из корпуса југословенске *лојторске књижевности* издвајамо дела хрватских политичких заточеника Ђорђа Милише (1896–1973) и др Николе Николића (1896–1986) који пишу о страдањима српске деце. Милиша формом и тоном свог сведочанства *У мучилишту – њаклу Јасеновац* (1945) претходи ономе што ће бити постмодернистички стил суочавања са траумом, док се Николић својим поетским стилем у књизи *Бела марамица: козарачка дјеца – Јасеновац* (2017) удаљава од класичног дневничког и документаристичког стила стварајући својеврсни документаристички роман.

Овим радом желимо да допринесемо култури сећања тако што ћемо показати да постоје начини бављења тешким темама које нису у довољној мери обрађиване у књижевним оквирима без скрнављења историјске тачности. Књижевност је погодна јер је један од најпроводљивијих медијума за превазилажење траума из прошлости и најдоступнија широком аудиторијуму. Први корак је ревидирање пописа жртава из 1964. године и сазнавање што је могуће више имена оних који су страдали. Не смемо да заборавимо ни децу из усташке Независне Државе Хрватске и са других простора, чија имена не можемо да утврдимо јер она немају свој глас да о себи сведоче. Књижевност и уметност уопште су једино сигурно место у којем ће пребивати вечно и то је следећи корак који морамо да предузмемо. На самим писцима је да слободно трагају за одговарајућим формама и начинима на које ће ту историјску тему да обрађују све док то чине на морално исправан начин којим се не скрива сећање на жртве или док се не извршу и лажирају историјски познате и утврђене чињенице. Најбољи пример за то и модел који треба да се користи је *књижевности о Холокаусту*.

Холокауст / геноцид

Данас често коришћен и чини се још чешће злоупотребљаван термин *геноцид* (уби-ти племе / народ) сковао је пољски адвокат јеврејског порекла Рафаел Лемкин (Raphael Lemkin) који је успео да побегне од нацистичког терора 1939. Нови концепт злочина представио је у обимној студији *Axis Rule in Occupied Europe* (1943). Оно што је Лемкин подразумевао под овим новим термином се пре краја рата није разликовало од злочина против човечности. Након Другог светског рата и нирнбершких суђења 1946. године, постало је не-

опходно процесуирати и злочине који су настали у мирнодопско време, а који су били усмерени на уништење грађана од стране сопствене владе. Децембра 1948. године, у Генералној скупштини Уједињених нација усвојена је Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида⁴. Лемкин је геноцид разумео као злочин почињен од стране државе јер захтева логистику, планирање, организацију и контролу коју само држава може да спроведе. То је уништење једне нације или етничке групе које не мора да се изведе посредно, осим када није спроведено масовно убиство свих чланова те нације или групе, већ кроз координисани план различитих активности које уништавају основне темеље живота једне националне групе. Спроводи се по фазама, а његова специфичност је уништење биолошке структуре обележене групе – то је једна од основних особина и специфичност овог злочина над злочинима. По нацистичкој доктрини, нација доприноси биолошком елементу државе, те само биолошки чисти појединци могу да буду њен део. Лемкин је, такође, означио поља у којима се геноцид спроводи: политички, друштвени, културни, економски, биолошки, физички, религиозни, морални. Са друге стране, Међународно кривично право дефинише било које од пет дела (која се сматрају геноцидом у члану II Конвенције⁵) почињених с намером да се потпуно или делимично уништи једна национална, етничка, расна или религиозна група: 1) убијање чланова групе; 2) узроковање тешких телесних или менталних повреда чланова групе; 3) намерно подвргавање групе условима који доводе до њеног потпуног или делимичног физичког уништења; 4) успостављање мера с намером спречавања рађања у оквиру групе; 5) принудно премештање деце из једне групе у другу. Оно што се догађало са Србима у усташкој Независној Држави Хрватској није признато као геноцид иако су, по одредбама Конвенције, биле присутне радње из готово свих тачака.

У књизи *Rethinking the Holocaust* (2001) израелски историчар Јуда Бауер (Yehuda Bauer) прави разлику између геноцида и Холокауста⁶ и каже да је Холокауст геноцид који је упоредив са другим геноцидима „када се тај догађај упореди са другим догађајима претпостављене сличне природе са којима дели бар неке особине“⁷. У супротном ће бити до-

4 У даљем тексту ће се користити скраћено: Конвенција.

5 The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.pdf/, датум приступа 17.4.2023.

6 Проблематично је коришћење термина Холокауст – *жртва њаљеница* – који је усвојен у западном дискурсу јер у себи носи религијску конотацију, те сами Јевреји користе термин Шоа – *кашасирофа*. Мора се писати увек великом почетним словом јер означава: систематски и под покровитељством државе прогон и убијање шест милиона Јевреја који је организовала и спровела нацистичка Немачка и њени сарадници у периоду од 1933. до 1945. године на територији Европе, када су страдали појединци, читаве породице и заједнице, као и култура која се ту развијала вековима. Специфичан прогон Јевреја се одвијао у контексту ратног насиља, прогона и убијања и других народа и политичких, верских и социјалних група за шта је најбољи пример ситуација у НДХ где се вршио дупли геноцид: Холокауст и геноцид над Србима, што не би могло да се назове Холокаустом. Холокауст јесте упоредив са другим геноцидима у смислу да су ти злочини изведени са намером да се уништи једна група или део ње, али никако директно пресликавајући најпре имена злочинаца и жртава и обележавајући друге злочинце у другом времену и контексту као нацисте, а њихове жртве као Јевреје. Томе је, можда несвесно, допринео и сам Бауер, написавши да, уколико се Холокауст понови, не знамо „ко би могли да буду Јевреји“. Холокауст се једино може поновити ако злочинци буду Немци нацисти а жртве Јевреји. Закључак је да термин Холокауст треба користити искључиво када се говори о страдању Јевреја у периоду нацистичког прогона од 1933 до 1945. и да не могу постојати „догађаји налик Холокаусту“ (Holocaust-likeevents) јер је то специфично јеврејско искуство које јесте јединствено и у том смислу неупоредиво са било којим другим злочиним.

7 Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press, 2001), 39.

гађај ван историје те, самим тим, дело које није починио човек. А Холокауст јесте био дело човека који је збацио све моралне ауторитете и поставио себе као врховно биће. Оно што стално треба да нам буде на уму као опомена јесте управо Бауеров закључак да Холокауст није нешто ван људског опсега понашања и разума већ сасвим у складу са њим. Упоредив је са другим геноцидима, у првом реду по патњи жртава јер не постоји бољи или гори геноцид или боље или горе жртве, ма ко оне биле и ма где на свету. Затим по начинима на које се спроводе геноцидна масовна убиства јер злочинци користе најбоља и најефикаснија могућа средства која су им доступна у датом тренутку за спровођење своје замисли – увек она која најбоље одговарају ситуацији. Иако су усташе користиле ручно хладно оружје као што су ножеви или маљеви, такође су прибегавали и гушењима гасом и спаљивању у крематоријуму. Оно што разликује Холокауст јесу управо ствари које се још увек нису поновиле у другим геноцидима. То је злочин без преседана и пошто се већ као такав догађао, он мора да остане јединствен у томе да иза њега неће бити више таквог догађаја. Дакле, Холокауст је био екстреман вид геноцида, спровођен на основама нове измишљене расне идеологије, замишљен глобално, свуда где има Јевреја, и тотално, уништењем сваког појединца, уз добровољан пристанак учесника због добро осмишљених лажи и манипулација злочинаца и уз до тада невиђене облике понижавања и дехуманизације људских бића која су свођена на број да би била и физички и биолошки елиминисана. Најзад, требало је уништити културу која је тако компактна и дуготрајна, хиљадама година уназад.

Данас се геноцидом бави организација Genocide Watch чији је оснивач Грегори Стентон (Gregory Stanton). Њен циљ је да „предвиди, спречи, заустави и казни геноцид и друге облике масовног убијања.“⁸ Ова организација геноцид посматра у складу са Конвенцијом, али се бави и политичким масовним убиствима, масовним силовањима и „другим злочинима који личе на геноцид“. Он наводи десет фаза по којима се геноцид спроводи: класификовање, означавање, дискриминисање, дехуманисање, организовање, поларизовање, припремање, прогањање, уништавање, порицање, а које се, готово све до једне, препознају у активностима које је спроводио државни врх усташке Независне Државе Хрватске према Србима, Јеврејима, Ромима. Поражавајућа је чињеница да, према степену упозорења који издају, тренутно у свету постоји двадесет жаришта где се догађају непрекидни напади, масовна убиства, протеривања, све оно што не приличи човеку XXI века, или је, на жалост, његово најгнусније оличење. Такође је индикативно да се дозвољава развој ових фаза, а да организације које су задужене за очување мира и толико помињаних људских права не реагују на прве назнаке таквих догађаја на конкретан начин у складу са Међународним правом.

8 Our Mission, Genocide Watch, <https://www.genocidewatch.com/copy-of-about-us/>, датум приступа 1.4.2023.

Геноцидне намере НДХ

Паралелно са Холокаустом, на просторима окупирани Краљевине Југославије дешавао се злочин геноцида над српским народом на територији која се прогласила као Независна Држава Хрватска (10. април 1941), под вођством усташког покрета и покровитељством нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Усташки покрет је, поред фашизма и нацизма, специфичан облик националног фанатизма подупрт клерофашизмом који се темељи на националним стереотипима и предрасудама, етноцентризму, мржњи према другим нацијама, верском фанатизму (по којем све што није хрватско и католичко треба елиминисати), вођен „гласом крви, расе и земље“⁹. Неки историчари га називају и „урођенички“ или „самоникли“ фашизам јер је и за саме италијанске фашисте био превише примитиван. Циљ усташког покрета, који постоји од 1929. године и који је своје деловање заснивао на идеолошким поставкама Анте Старчевића (1823–1896), на мржњи Срба и свега што је српско и југословенско, био је расно и верски чиста хрватска земља и нација, што су основе нацизма, до чега је требало доћи фашистичким методама терора, застрашивања, убијања. На мети усташа, као и нациста и фашиста у њиховим контекстима, били су и они Хрвати који су били њихови политички противници и који нису прихватили ову идеологију.

Британски историчар Ричард Ј. Еванс (Richard J. Evans) у својој књизи *The Third Reich at War: 1939-1945* (2009) наводи да су усташе прихватањем наци-фашистичке идеологије пронашле упоришну тачку свог европског идентитета и припадности која им је била ближа него (југо)словенска. Такође наводи да је Павелић, готово одмах по успостављању усташке хрватске државе, започео масовна убиства и етничко чишћење „користећи терор и геноцид да избаци из нове државе два милиона Срба, 30.000 Цигана и 45.000 Јевреја или да их бар преобрати у нормалне Хрвате покатоличавањем. Ултранационално оријентисани студенти и много католичких свештеника хрватских националиста, нарочито франачких монаха, придружили су се акцији са гуштом.“¹⁰ У трећем делу своје четвортомне студије *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Аршковићу 1986* (1989), историчар др Милан Булајић износи тезу да је пројекат геноцида над Србима, Јеврејима и Циганима направљен пре успостављања НДХ чији је основни смисао постојања био њихово уништење на тим просторима. Као потврду тога наводи разговор са Мирком Рапаићем из села Језерца код Коренице¹¹ коме је, непосредно пре рата, сугерисано да Срба ту више неће бити. Наводи и Павелићеву новогодишњу посланицу за судбоносну Нову годину, на помолу 1941, у којој ће се родити нова и јуначка Хрватска у оквиру мајке Италије, не на срамотном и лажном идеалу мира већ на спремности да се пролије своја крв „и крв наших синова у знак захвалности за драгоцену помоћ и материјалну потпору, којом је фашистичка Италија тако племенито обасула

9 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, (Laktaši–Beograd: Grafomark i Muzej žrtava genocida, 2000), 8.

10 Richard J. Evans, *The Third Reich at War: 1939-1945*, (London: Allen Lane, 2009), 158.

11 Видети: Милан Булајић, *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Аршковићу 1986. године 3*, (Београд: РАД, 1989), 45–49.

наш покрет. Хрватски мужеве и жене, ја имам у вас вјеру и сматрам да је куцнуо час кад ће чете хрватских усташа бити поносне да стану раме уз раме с батаљонима црних кошуља и дијеле с њима опасности и напоре јуначког узмака у Африци и Албанији.“¹²

Геноцидне намере се јасно виде у законодавном систему НДХ који је пратио нацистичке расне законе. Раде Милосављевић у књизи *Дечји усташки концентрациони логор Јастребарско* (2009) томе посвећује поглавље *Законодавство Независне Државе Хрватске*.¹³ Пописује законске одредбе донете у периоду од 1941. до 1943. године указујући да су њима озаконјени систем терора, злочина и геноцида у који су спадали и „концентрациони логори, ма како се звали, јер се у њима убијало.“¹⁴ О законодавству на окупираним територијама Југославије пише и сам Лемкин у другом делу поменуте студије, у XXVI поглављу. У одељку који се бави Независном Државом Хрватском, под тачком осам *Геноцидно законодавство*, наводи три закона која су проглашена 1941. године¹⁵, што показује да је већ за време самог рата оно што је радило руководство НДХ кроз законодавни систем било препознато као геноцидно од стране онога ко је и предложио нови правни концепт у категоризацији кривичних дела. Најзад, Јован Мирковић у својој фотомонографији *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској* (2014) каже да су Срби, Јевреји и Роми страдали из чисто идеолошких разлога, што се огледало у читавом државном усташком апарату, почевши од јавних говора и пропагандних активности у којима се отворено и јасно позивало на клање Срба уз потоњи опрост грехова, затим законских регулатива, поступака државних органа на терену усмерених на физичко уништење група или стварање услова за биолошко уништење група, што се нарочито закључује у почетном периоду „геноцида на кућном прагу“, када још увек није било организованог отпора. „Деца се не могу подводити под категорију војног или политичког противника, већ злочин над децом је свакако неспорни злочин геноцида. То је злочин којим се покушава уништити биолошко биће неке групе“¹⁶ закључује Мирковић.

Иако не постоји званично написано да је намера усташа била да униште Србе, као што је постојао Хитлеров програм у 25 тачака у којем отворено говори да Јевреје треба почистити са лица земље, а пре тога и у *Мојој борби* (1925/1926), документоване законске мере, подстреци усташких вођа и клерикалаца који су отворено учествовали у директном и јавном подстицању на извршење геноцида, што је документовано како у званичним документима тако и у штампи, као и у саучесништву у геноциду, јер су учествовали у покатоличавању деце, доказ су геноцида према члану III Конвенције. Најчешће се помиње изјава министра просвете и богоштовља др Мила Будака у којој говори како треба поступати са

12 Исто, 47.

13 Називе законских одредби видети у Раде Милосављевић, *Дечји усташки концентрациони логор Јастребарско*, (Јагодина: Гамбит, 2009), 12–14.

14 Исто, 14.

15 „Законска одредба – декрет о очувању хрватске националне имовине“, „Закон о забрани ћирилице“ и „Закон о националности“; в. Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*, (Clark: The Law book Exchange, Ltd, 2008), 626. Такође о овој теми погледати и *Зборник радова Правни поредак Независне Државе Хрватске*, 2018, (ур.) проф. др Борис Беговић, проф. др Зоран С. Мирковић, (Београд, Правни факултет Универзитета у Београду, 2018).

16 Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској*, (Београд: Свет књиге и Музеј жртава геноцида, 2014), 68.

сваком трећином Срба, а Драгоје Лукић наводи и ову: „Што се тиче Срба није доста дрво посећи, треба му и жиле ишчупати“¹⁷. Алузије су сасвим јасне¹⁸.

Деца у Холокаусту

Деца су попут анђела, чиста, невинна, неукраљана и не могу да буду никаква претња једној империји. Међутим, њихово порекло, идентитет и постојање су били опасност како за нацистичку Немачку тако и за усташку државу Хрватску. У ратним околностима деца постају легитимне мете као и свака друга одрасла особа иако не могу да буду одговорна за околности у којима се налазе. У Холокаусту су деца страдала или због биолошких разлога и своје прљаве „расе“, или физичких и менталних болести: убијана су одмах до доласку у логоре смрти, где су млађи од три године на селекцији одмах слати у гасне коморе; убијана су одмах по рођењу или у неком институту; убијана су у злочиначким походима; убијана су у масовним стрељањима на територији СССР-а¹⁹. Старија деца су страдала идеолошки – због учешћа у отпору и политичким активностима. Нацистички системи логора нису имали посебне логоре за децу у којима би малишани били одвојени од својих мајки или одраслих, али јесу држана у сабирним и транзитним логорима, нарочито нејеврејска сирочад чији су родитељи страдали као припадници покрета отпора. Одређени број углавном пољских беба је био одређен за колонијализацију због свог аријевског изгледа и предат немачким породицама. Читаве јеврејске породице и заједнице биле су издвојене у гетима где су владали нехумани услови за живот, прљавштина, недостатак хране. Деца су умирала од заразних болести, глади, недостатка адекватне одеће. У транзитним и логорима смрти многа деца су умирала због последица медицинских експеримената који су вршени на њима.

Геноцид над српском децом – инфанџицид

У систему усташких концентрационих логора и логора смрти Јасеновац, Сисак, Стара Градишка, постојали су логори за децу. Бауер каже да је „хрватски концентрациони логор Јасеновац био, ако ништа друго, ужаснији од нацистичких узора“²⁰ и да су злочинци других нација (Хрвати, Румуни, Литванци), сарадници окупатора, са задовољством помагали у спровођењу злочиначких геноцидних акција које нису биле ништа мање бруталне од нацистичких. Нацисти су тежили индустријализацији смрти те се тражило боље и практичније решење од „Холокауста метком“ које ће њиховим војницима омогућити да „лакше“, без менталних и физичких проблема, раде свој посао убијања што више људи. Тако се дошло до

17 DragojeLukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., ф. н. 149.

18 И поред свега, усташки покрет од стране Међународног војног суда за суђење ратним злочинцима није проглашен злочиначком организацијом док Хитлерова нацистичка партија и све њене организационе целине јесу: Тајна полиција – Гестапо, Обавештајна служба – SD, Независне јединице полиције – SS.

19 Амерички музеј Холокауста у Вашингтону, *Children during the Holocaust*, Holocaust Encyclopedia, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/children-during-the-holocaust/>, датум приступа 5.4.2023.

20 Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press, 2001), 39.

гасних комора. Све је спровођено без личног уживања у самом чину, док су усташе са намером остављале хиљаде деце у дечијим логорима да се дословно жива распадају у највећим мукама. У уводу књиге *Били су само деца: Јасеновац – гробница 19.432²¹ девојчице и деџака* (2000) аутора Драгоја Лукића, Милован Бузацић наводи дневнички запис Едмунда Глеза фон Хорстенауа (Edmund Glaise von Horstenuau): „Ова станишта грозе у Хрватској, под поглавником кога смо ми усталичили, врхунац су ужаса...“²² или Артура Хефнера који пише: „Без обзира на пропаганду логора, ту се ради о логору најгоре врсте, који се може поредити са Дантеовим ‘Паклом’“²³, оба настала с јесени 1942. године. Италијански генерал Алесандро Лузано известио је Дучеа о неизрецивим злочинима у селу Пребиловци 1941. године, описујући покоље деце на чије ране је стављана со, силовања и убиства учитељице и девојчица од осам година и око 120 њених ученика, свих млађих од 12 година, наглашавајући да „на вечну срамоту наше, римске цркве – и један божји човек, један жупник, у свему томе је учествовао!“²⁴ О слави и величини усташке творевине Бузацић каже: „Херостратска слава ‘усташког покрета’ најочигледније ће се манифестовати у погрому деце пре свега српске деце. Иако модерно право изричито забрањује сваку кривичну санкцију према малолетним лицима која нису навршила четрнаест година (деца), усташки геноцид досеже свој максимум управо у уништењу и однорођавању деце.“²⁵ Логори у Јастребарском и Горњој Реци су служили као места за преодгој, како је сведочио ратни злочинац Љубо Милош у својој изјави на суду: „За успоставу таквог логора, изгледа да је дао идеју Дидо Кватерник, а циљ логора је био тај да се мала српска дјеца, која су остала без родитеља, одгоје у усташком духу, те – како се сам Кватерник изражавао, да постану најбољи јањичари...“²⁶ Према Члану II Конвенције, цитирана изјава Милоша потврђује присуство тачке 5: принудно премештање деце из једне групе у другу, а услови у поменутих логорима потврђују присуство тачке 3: намерно подвргавање групе таквим животним условима који доводе до њеног потпуног или делимичног физичког уништења. Подручје преко реке Саве, Доња Градина, постало је главно место егзекуција логораша из Јасеновца и место вечног починка десетине хиљада деце која леже у 315 „гигантских гробница“. Логор V у Старој Градишци заувек ће остати „симбол беспримерног страдања српске и јеврејске деце и њихових мајки“²⁷. На основу многобројних сведочења, Лукић долази до спознаје да су Јасеновац и Стара Градишка били највећи концентрациони логори за децу који су трајали и дуже²⁸ него логори у нацистичкој Немачкој. Било је и оних који су помагали. Лекари, медицинске сестре, радници хрватског Црвеног крста чинили су све да спасу што већи број деце. Становници Сиска и Загреба су

21 Према подацима које поседује Јавна установа спомен-подручје Јасеновац, поименично је пописано 20.101 страдало дете до четрнаест година старости. Податак је преузет са странице <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284/>, датум приступа 10.4.2023.

22 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 31.

23 Исто.

24 Никола Николић, *Бела марамичка: козарачка гјеџа – Јасеновац*, (Београд: ННК интернационал, 2017), 96

25 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 11.

26 Раде Милосављевић, *Дечји усташки концентрациони логор Јастребарско*, н. д., 18.

27 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 36.

28 Аушвиц је ослобођен 27. јануара 1945, а из Јасеновца су сами логораша извршили пробој 22. априла 1945. јер није било других покушаја ослобађања споља.

узимали најмлађу и болесну децу. Најпознатија је акција Диане Будисављевић која је са својим сарадницима успела из логора да изведе 10.000–12.000 деце. Сви они су очевици њиховог ужасног страдања, а њихов рад је био подстакнут најдубљом људском потребом и етичким нормама. Они који су одузели њену картотеку у којој су били подаци о пореклу деце и њу саму скрајнули као да је била највећи злочинац, носе исту одговорност и кривицу као и они који су оснивали логоре за децу и убијали. Њихов рад такође треба да буде инспирација не само за кинематографију већ и за књижевност јер носи прави потенцијал човечности.

Иако није био у прилици да лично види поступке усташа према деци у логорима, др Камило Бреслер јасно је видео последице: „Усташе су здраву дјецу дуго задржавале у логорима у настојању да их више умре од заразних болести и глади. Измоджена дјечја тјелашца [...] напуштао је већ и сврбац, узрочник свраба, јер није имао довољно хране у пресушеној кожи [...] Зубићи си им испадали из устију са комадићима челоусти од недостатка хране и витамина.“²⁹ У Јастребарско су преко Загреба стизала већ изнурена немоћна деца чија је кожа изгледала као згужвани папир због дехидратације; усне дупље су им биле изиритиране и црвене од тровања содом, што су показали и налази обдукција и чиреви на желуцу и танким цревима; јели су живо зрнење кукуруза које се несварено назирало у цревима која су испадала из полуживих мученика. Патила су од недостатка витамина, запаљења црева, скорбута, тешких атрофија, дифтерије носа и ждрела, запаљења плућа, варичела, заушки, гнојних инфекција коже, стомачних глиста, ређе од туберкулозе и шарлаха. Треба поменути и то да су неки лекари у Загребу одбијали да приме „бандитску децу“ на своја одељења, најгрубље кршећи Хипократову заклетву и доказујући да нису достојни професије којом су се бавили. С друге стране су били светли примери попут др Бреслера, др Мерцеа, др Никше Чернобузова, др Бранка и Нине Драгишић, др Бранка Давила, Татјане Маринић, часне сестре Монике Штампалије која је прва јавила у Загреб вест о страдању деце у Јасеновцу, и многи други³⁰ који су због тога и сами страдали, доказавши да се људи деле на људску и нељудску врсту, како је говорио Виктор Франкл, и никако другачије.

Специфична карика у спровођењу усташких геноцидних намера и *инфантицида* јесте улога католичке цркве и дела клера који је свесрдно учествовао, а битан је и однос њених представника и у страдању деце из Беле Цркве. О претходном је подробно писао Виктор Новак у свом животном делу *Magnum Crimen* у којем указује на корене зла који су се учврстили на простору Балкана и из којих се старо зло непрекидно обнавља, што је суштина страдања на овим просторима. Ти корени досежу још до средине XIX века када је на просторима Аустроугарске монархије са словенским живљем под оквиром Римске курије почела да се развија клерикална нетрпељивост углавном вишег клера, које је себе сматрало над и изван народа, и оштро противљење идејама уједињења словенских народа у Југославију, уз величање назадних идеја самохрватства, ексклузивизма, расистичке мржње према свему што није хрватско. Све то било је подупрто старим феудалистичким заоставштинама

29 у Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 134.

30 в. Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 94-132; Раде Милосављевић, *Дејчи усташки концентрациони логор Јастребарско*, n. d., 129-134.

од којих су највиши државни и црквени слојеви имали користи. Хрватство се изједначавало са организацијом католичке цркве, не са хришћанством као духовним пољем, те је православље Срба представљало претњу и за хрватство и за Рим, одакле је долазила недвосмислена подршка и благослов за почетак Првог светског рата: „Аустроугарска јесте и остаје католичка држава *par excellence* најјачи бедем који је преостао у овоме веку Крестовој цркви. Рушење тога бедема значило би за цркву губитак најчвршћег ослонаца; у својој борби против православља, она би изгубила свога најјачег поборника“³¹ гласиће део депеше коју је гроф Мориц Палфи, аустријски посланик при Ватикану, из Рима послао у Беч аустријском министарству спољних послова. Новак долази до закључка да ће се мисао да се католици Хрвати и Словенци на било који начин изолују од православних Срба, а приближе осталом католичком блоку, појавити у будућности као црвена нит у разним својим видовима, нарочито у доба фашизма.

Понашање „часних“ сестара које су водиле прихватилиште у Јастребарском најбоља су потврда њиховог нехришћанског корумпираног духа мржње на челу са Аном Бартом Пулхеријом. Као продужена рука усташа, биле су задужене „да се онемогући опоравак деце и да она и даље страдају.“³² Нису давале одећу, храну, млеко, лекове, посуђе за децу која би пристизала иако су довољне количине бивале достављане из Загреба од стране економа Министарства удружбе и Диане Будисављевић. Ни према мртвим телашцима нису имале милости: сахрањивале су их по неколико у једном гробу, у кутијама и сандуцима, ломећи им удове, најчешће ван гробља, не удостојивши их чак ни познатог гробног места. Нису дозвољавале ни превоз деце запрежним колима, па су пешице или бициклима преносили мртву децу до Јастребарског како би их даље пренели и укопали. Ђавољу рачуницу смрти деце или „комада“ водио је месни гробар Јастребарског Фрањо Иловар, чија се бележница чува у Националном парку „Козара“ и представља најпотреснији артефакт посрнућа човека и доказ злочина геноцида почињеног над Србима у НДХ.

Милан Булајић пронашао је извештаје о положају деце у архивима у иностранству. У архивима Уједињених нација у Њујорку остао је затечен пред чињеницом да не постоји грађа о усташама ратним злочинцима нити о усташком логору смрти Јасеновац. У Женеви је пронашао извештаје представника Међународног комитета Црвеног крста који говоре о положају деце која су давана на усвајање и деце жртава усташких злочина геноцида. Швајцарски конзул у Загребу др Фридрих Кестли извештавао је о судбини и положају деце са Козаре. У једном од својих извештаја апелује да се што пре из Женеве пошаље делегат који би омогућио збрињавање деце изван Хрватске којој још увек има спаса:

„Колико се може процијенити, више од 30.000 дјеце разног узраста за вријеме крвавих љетних борби упућено је у прихватне логоре у провинцији, пошто је усташки вођа, пуковник Францетић, запријетио да ће их све побацати у Саву уколико их држава не прихвати. Од тада у главни град сваког дана стиже по

31 Виктор Новак, *Magnum Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској I*, (Београд: Catena mundi, 2015), 52.

32 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 146.

хиљаду дјеце. Међу њима се налази одојчад од неколико дана, отргнута од мајчиних груди. Сва су она потхрањена, вашљива и полугола. Зимска одјећа им потпуно недостаје. Код одојчади влада велика смртност. Хрватски Црвени криж чини све што може. Међутим, у Хрватској су ограничене могућности за ефикасну помоћ. Вероватно ће велики број деце бити предат сељацима да се о њима старају. Али велики број њих чека у привремено организованим смештајима, са недовољном његом, на ма какав спас. [...]”³³

Конзул још указује на то да су тешка времена, осим злочина, изродила и добротворне снаге које се огледају у приватној бризи за десетине хиљада сирочади и напуштене деце и да треба видети са каквим хуманим учешћем припадници свих слојева народа показују интересовање за малишане који су смештени у привременим прихватним логорима у Загребу и са каквом их гордошћу узимају из прихватилишта. Констатује да усвојитељи имају само лепе речи јер су то све добра и интелигентна деца без грешака у васпитању: „Иако се за младиће у пубертету не може дати права оцјена, ипак се мора рећи да у тој дјеци има низ позитивних особина духа и карактера.”³⁴ Међутим, наилазимо на морално проблематичну тачку где треба застати и размислити о положају самих добротворних. У јеврејском мидрашу налази се често коришћена реченица: „Ко уништи једну душу, сматра се као да је уништио цео свет. И ко спаси један живот, сматра се као да је спасио читав свет.” Конзул је био чврсто убеђен да се исплати спасити децу и помоћи им. И сам је усвојио једно дете српског православног порекла, али наводи да, до тренутка када је писао овај извештај, није био спреман да прихвати спонтану понуду немачког посланика да се испита да ли се родитељи тог детета налазе негде на раду у Немачкој и обавесте га о судбини детета. И поред тога, он није био неми посматрач и коментатор, већ је у оквирима својих надлежности показивао самилост и тражио конкретне начине на које се може помоћи малим анђелима који су на земљи искусили сам пакао.

„Кућа сјраве“ у Белој Цркви

Овај уводни историјски део је важан за даље разумевање књижевности која је настала на његовим основама. Потребно је да се и читалац упозна са историјским околностима и да заиста разуме положај жртава према којима треба да изгради саосећајност и осети моралну потребу да се такве грозоте више не дешавају. У наставку рада сагледавамо како се, на морално исправан начин, историја уклапа у књижевност и књижевност у историју, што је императив када је у питању *књижевност о Холокаусту и о Искорењивању*.

Роман *Слике са изложбе* је типичан пример постмодернистичког романа у смислу форме, начина конструисања наратива и коришћења других текстова. Окосница романа је Холокауст из помешаних перспектива жртава и злочинаца који се судбински повезују уну-

тар логора у време рата, али и нејасни идентитети који остају замагљени деценијама након рата. Два цитата на почетку приче указују на два битна сегмента романа: на доба нацизма и тоталитарних система и на рад сликара Едварда Мунка. Они указују на психолошку перспективу и стање људи и представљају омаж Томасовом интересовању за фројдовску психоанализу која доминира наративом. Први цитат припада Августу Хефнеру: „Нисам имао везе са овом техничком процедуром”, а други Едварду Мунку: „Овде би требало да живе људи који дишу и осећају, пате и воле... Све жуди да живи”³⁵. Томас даје ова два дијаметрално супротна становишта како би показао да је једина вредност којој морамо да тежимо управо живот, чак и када се налазимо у тешким емотивним околностима или у крајње тоталитарним и деструктивним политичким ситуацијама. Првим цитатом наговештава безосећајност злочинаца који су немилосрдно и без икаквог кајања, хладно и спремно обављали послове убијања као и било које друге, док се у Мунковом осећају пуноћа и радост за животом који са собом носи и срећу, и бол, и радост и патњу, али који се воли и за којим се жуди. Први цитат је и увод у пишево „признање” о коришћењу аутентичних историјских материјала што је још један део постмодернистичке поетике. Он каже да је треће поглавље *Шести сјугија за сажаљење* дословно преузето из немачких докумената која су наведена у књизи *The Good Old Days: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders* (*Добри сјари дани: Холокауст виђен очима злочинаца и њосмајрача*) наводећи и име преводиоца издања на енглески језик, наслов оригинала на немачком, власнике ауторских права и дозволу за репродуковање.³⁶ Ироничан и упозоравајући наслов ове књиге долази од натписа са корица приватног фото-албума који је направио командант концентрационог логора Треблинка Курт Франц (Kurt Franz): „Овај грозан сентиментални и непогрешиво аутентичан наслов представља једнако узнемирујућу збирку дневника, писама и поверљивих извештаја које су писали егзекутори и саосећајни посматрачи Холокауста која је илустрована многим фотографијама које су они сами усликали као ‘сувенире’ свог рада и ‘постигнућа’”³⁷. У уводу, лорд Дарси од Глентона (Lord Darce of Glanton) првом реченицом изражава суштину потребе бављења темама које су тешке и за које често постоји тенденција да се, и после више деценија, прећуткују, као што је тема геноцида над Србима која се сасвим уклапа у ову препоруку: „Ово је ужасна књига за читање, али опет која би требало да се чита – не да би се оживели стари непријатељи (напослетку, саставили су је Немци и објављена је у Немачкој), већ да не бисмо заборавили најмрачнију лекцију Другог светског рата: крхкост цивилиза-

33 Милан Булајић, *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Аршучковићу 1986. године* 3, н. д., 99.
34 Исто, 100.

35 Едвард Мунк (1863-1944) био је норвешки сликар сопственог израза заснованог на симболизму, натурализму, експресионизму, али без ограничавајућих стилских наметања, чији су радови сумирани у такзваном *Фризу живошта* који се састоји од четири целине: Буђење љубави, Цветање и умирање љубави, Страх од живота и Смрт; заправо, реч је о читавом животном кругу у којем доминирају различита осећања и страхови.

36 Његов први роман о Холокаусту *Бели хошел* (1981) проглашен је за плагијат јер је у њему такође користио делове текста из другог документарног романа и сведочанство Дине Проничеве, једне од преживелих масакра у Бабјем Јару, септембра 1941. године. До тога је, међутим, довела грешка издавача који је у издању меког повеза реченицу у којој Томас наводи да је користио други текст и име аутора ставио на страницу на којој пишу подаци о издавачу.

37 Ernst Klee, W. Dressen, R. Volker, *The Good Old Days: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders*, (New York: Free Press, 1991), уводни омот.

ције и лакоћу и брзину којом се, у одређеним околностима, варваризам може пробити кроз ту танку кору и чак, уколико је подржан од стране моћи и освештан доктрином, прихватити као норма.³⁸ Ретко имамо прилику да се сусретнемо са аутентичним материјалима оних који су директно или на неки други начин чинили злочине, као сарадници или посматрачи. Увид шире научне заједнице, најпре психолога и социолога, веома је важан за разумевање тих људи, не да бисмо их оправдали на било који начин, већ да бисмо се заштитили од свих будућих сличних појава, наоружани знањем и разумевањем екстремних облика људског понашања, осећања и деловања, да можемо да их препознамо и сузбијемо. А књижевност је најбоље место за промишљање свих људских стања и развијање емотивних и моралних становишта јер је доступна и најмлађим узрастима и систему образовања које мора да буде кључно место за обликовање самосвесних и саосећајних појединаца који ће моћи да обликују здраво друштво. Томас прилази том задатку из позиције ангажованог писца који има потребу да се суочава са догађајима своје епохе, да не буде неми и слепи посматрач који ће да допусти да се историјски догађаји нижу, а да се не преиспитују зарад будућег бољег одговора на сличне. Он је, стога, *секундарно истраумиран*³⁹: пореклом је Енглец, рођен у Корнволу, са ратом и Холокаустом није имао никакве везе осим што је био шестогодишњи дечак када је рат почео. Али одједи тог догађаја трајали су читавог његовог живота и то је било сасвим довољно да га подстакне на уметнички ангажман.

Ликом Рејчел Брант је приказана секундарно истраумирана припадница јеврејског порекла она није доживела рат али има потребу да се бави овом темом. Она је на пракси и терапији код др Лоренца / Цекобсона / Оренберга који је, заправо, нациста злочинац, бивши лекар официр из Аушвица који је након рата успео да промени идентитет и буде успешан психоаналитичар. Радиле је на пројекту отварања музеја у Белој Цркви, уз несебичну помоћ др Цекобсона и његових контаката:

„Било би дивно да се то оствари! Као да ме они моји мали рођаци моле, преклињу да покушам и урадим *нешто* да не буду потпуно заборављени.

Лако сам могла бити једна од њих. Осећам понекад да немам никаквог права на живот, докторе Цекобсон. Разумете ли? [...] Донела сам вам ону немачку књигу коју сам вам помињала, с изводима из немачких докумената и сличним стварима. Не могу вам описати колико сам плакала.

То је... невероватно је да људска бића могу...

Опростите.

Али знам да *ви* разумете, и благосиљам вас због тога“.⁴⁰

38 Исто, х.

39 Видети: Милица М. Карић, „Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“ (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, Одсек за филологију 2022), 105; 107.

40 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, (Vršac-Beograd: KOV Književna opština i T&G, 1995), 139 140.

Поглавље *In the interest of maintaining military discipline...* у поменутој књизи докумената чине оригинални извештаји о страдању становника Беле Цркве. За разлику од историјске фикције која историјски материјал асимилије и чини га својим саставним делом, *историографска метафикција* се према том материјалу односи критички, са жељом да се о њему говори, да се преиспита и сагледа на критички начин. Сви текстови који су инкорпорирани у роман написани су курзивом као још једна потврда да је у питању аутентичан историјски материјал који ни на који начин није компромитован пишевом интервенцијом. Свој фиктивни наратив писац плете око њих, па тако деца бивају заточена у кући која је припадала Рејчелиној породици у Украјини и зато она жели да од ње направи музеј. На овај начин је потпуно јасан уплив историографије и читалац је јасно обавештен о томе. Границе су успостављене, али се затим у фиктивном делу наратива оне мешају и поново раздвајају, што је главна одлика *историографске метафикције*. Историја и књижевност се, у периоду постмодернизма, налазе у такозваном „великом дијалогу“ који анализира Линда Хачн у *Поетици постмодернизма* (1996) кроз статус књижевних и историјских текстова у оквиру фикције и кроз технику интертекстуалности која служи за „отварање према историји“ а којом се писци служе како би повезали садашњост и прошлост. У овом роману присутна је у облику уводних цитата и коришћења историјских докумената. Постмодернизам не пориче постојање историје и историјских догађаја, али једини начин да ми данас до њих допремо је путем текстуалних трагова. Међутим, оно што је представљено у фикцији није стварност иако је засновано на стварним искуствима, а књижевно дело никако не сме да се посматра као извор историјских чињеница јер је истина фикције независна од истине спољашњег света: „Историографска метафикција изазива сваки наиван, реалистички појам представљања, али и, у једнакој мери, све наивне текстуалистичке и формалистичке тврдње везане за потпуну раздвојеност уметности од света. Постмодерна је самосвесна уметност ‘унутар архиве’ [...] а та архива је и историјска и књижевна.“⁴¹

Бела Црква је село које се налази на осамдесет километара јужно од Кијева. Готово читаво јеврејско становништво је страдало августа 1941⁴², под отпужбом да су организовали и подметнули пожаре. Јединица која је примила налог за егзекуције била је под управом СС оберштурмфирера Аугуста Хефнера. Наређење је спроведено од 8. до 19. августа. Деца убијених мештана су најпре затворена у једну зграду на крају села, а 19. августа увече је део деце транспортован у три пуна камиона до стрелишта, где су убијена. Око деведесеторо деце је задржано у ужасним условима. Убијена су 22. августа. Патриција Хеберер (Patricia Heberer) у књизи *Children during the Holocaust* (2011) наводи да су у почетним стадијумима

41 Linda Načion, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, (Novi Sad: Svetovi, 1996), 211.

42 У исто време у НДХ дешавали су се покољи у селу Пребиловци код Чапљине у Херцеговини без обзира на пол и године. Само у једном дану страдало је преко три стотине деце коју су крвожедне усташе живе или заклане бацале у јаме, природне гробнице које су касније биле забетониране. Страдање се поновило и 1992. године, након што су јаме претходне године одбетониране и посмртни остаци мученика напоскон похрањени у крипти храма у изградњи. Доживели су ново убиство јер су хрватске снаге минирале храм и у ваздух дигле доказе које су њихови идеолошки преци покушали заувек да прикрију. Тиме су само још више допринели да свест о овом двоструком злочину постане још светија а ово место буде место новог завета незаборавна.

„чишћења“ мете били војно способни мушкарци и друге расне и политичке мете, а да су за неколико месеци то постали и сви остали припадници јеврејске заједнице, укључујући жене и децу⁴³. Ово проширење убијања на читаве популације било је праћено неједнаким хронолошким и регионалним обрасцима, што је очигледно водило до почетне конфузије међу мобилним јединицама за убијање: „Тако је вод Waffen-SS уз помоћ украјинских снага прикључених [Sondercommando] SK4a спроводио убиства стотине одраслих мушкараца и жена јеврејске заједнице из Беле Цркве, али су одбијали да пуцају у децу.“⁴⁴ У самом месту све до данас није на достојанствен начин обележено страдање ових људи са нарочитим акцентом на недужну и невину децу. На градском гробљу, на којем је јеврејско гробље само мали део, стоји споменик жртвама Холокауста; ту је и масовна гробница из 1980-их, у коју су пренети телесни остаци страдалих из само једне од неколико војних области. Није јасно да ли је обележје које се ту налази посвећено тој гробници или, опет, уопштено, свим жртвама Холокауста. Нема посебног обележја које би чувало сећање на тих неколико ужасних дана које су деца претрпела чекајући своју коначну судбину. Егзекуције су се догодиле на четири локације од којих је једна била у оближњој шуми (Shkerivsky) где су убијана деца, али претрага детекторима за метал не даје резултате у покушају идентификације места масовне гробнице⁴⁵. Године 2021, постављен је симболичан споменик жртвама Холокауста на ободу шуме али немамо увид у натпис. Кроз Рејчелину намеру да отвори музеј на том месту Томас такође тематизује и однос према стратиштима и културу заборавља.

О овом догађају свако из свог угла извештаје подноси редом: католички дивизијски свештеник др Ројс, протестантски дивизијски свештеник Вермахт оберфарер Корнман, потпуковник Гроскурт, протестантски и католички војни свештеници Ернст Туес и Герхард Вилчек, главнокомандујући Шесте армије Фон Рајхенау и СС-оберштурмфирер Аугуст Хефнер. То треће поглавље у роману је најкраће, осим деветог поглавља *Ушеха* које се састоји од само једне реченице, а одјечи се само фрагментарно јављају кроз непрекидан плач деце који прати и узнемирава јунакињу оптерећену тим баластом. Томас изоставља први извештај који се односи на страдање одраслих и узима само оне који се односе на страдање деце. Акцент бисмо ставили, такође, на припаднике католичке цркве и њихово нечињење. Први извештај подноси католички дивизијски свештеник др Ројс који извештава 295. пешадијску

43 Потпуно иста стратегија је коришћена и у окупираној Краљевини Југославији на територији Београда где су оснивани логори, али је та почетна конфузија о којој говори Хеберер успешно превазиђена и спровођена ефикасно и без проблема. Најпре су одрасли мушкарци Јевреји и Роми затварани у сабирни логор Топовске шупе, током јесени 1941, одакле су даље вођени на место егзекуције у Јајинце, где су били убијени под изговором да су организатори покрета отпора због чијих акција је већ пострадао цивилно становништво Шумадије у масовним стрељањима (Драгинац, Краљево, Крагујевац). У другој фази је требало елиминисати оне који су остали иза њих – жене, децу, старе – те је основан *Judenlager Semlin*, одакле су веома успешно и брзо очишћени уз помоћ гасног камиона *Душегуйке* који ће, већ средином јануара 1942. године, ординирати и исто тако успешно радити и у Пољској у Хелмну (који је отворен истог дана када и *Judenlager Semlin* 8. децембра 1941. године).

44 Patricia Heberer, *Children during the Holocaust*, (Lanham: AltaMira Press and USHMM, 2011), 96.

45 Shvartze Timme, Belaya Tserkov, *History of Jewish Communities in Ukraine*, http://jewua.org/belaya_tserkov/, датум приступа 12.4.2023.

дивизију о ситуацији коју су католички и протестантски војни свештеници Туес и Вилчек затекли на терену тог 20. августа 1941. године, након што су им, дан раније, немачки војници који су били смештени у суседним кућама скренули пажњу

„да су јеврејска деца узрасћа између неколико месеци и пет или шест година, чији су родитељи одређени за егзекуцију, закључана у једној кући у неједношљивим условима, под надзором припадника украјинске народне војске. Та деца се моју чути како непрекидно цвиле. Рекли су да су тамо лично оишли и потврдили ову чињеницу, али нису видели ни једног припадника Вермахта или било ког другога надлежног за одржавање реда или вршење дужности чувара. Известили су да је тамо било само неколико немачких војника који су спалили, и да су ти људи изразили оторчење због оваквог стања ствари.“⁴⁶

Да би известили своју команду, морали су лично да оду на лице места и увере се у ове наводе, а могли су да чују веома гласан плач и цвиљење деце у дворишту куће, да виде једног украјинског стражара са пушком, неколико немачких војника и неколико младих украјинских девојака. У кућу коју су чували Украјинци, међу којима је један био момак од шеснаест или седамнаест година наоружан батином, ушли су без проблема и затекли децу над којом није било надзора од стране Вермахта иако је био присутан велики број немачких војника. Деца су лежала у две неусловне и прљаве собе, без воде и хране, полуодевена, у сопственим фекалијама, док је трећа просторија била празна. Мало старија деца, од две-три године, јела су малтер из зида:

„Мала деца, посебно она од неколико месеци, плакала су и цвилела без престајанка. Војници у нашој прајњи били су потресени, као и ми, невероватним условима и рекли су да је то срамота. [...] Војници су изразили крајње оторчење условима у којима се деца налазе; поред тога један од њих је рекао да и он сам има децу код куће.“ (у Томас 1995:187–188).

Др Ројс је сматрао да треба да извести своју Команду из два разлога: зато што нема немачког надзора и зато што немачки војници могу да уђу, што се већ догодило и изазвало реакцију „индигнације и критике“⁴⁷. Наредни извештаји су сличне садржине, само су писани из другачијих перспектива и акцената, у зависности од тога ко пише. У извештају истој дивизији од 21. августа, Вермахт оберфирер Корнман, протестантски дивизијски свештеник, извештава о посети она два свештеника и наводи да су немачки војници који су били распоређени на осматрачком месту и на углу куће узбуђено говорили о ономе шта су чули и видели и да сматра да је непримерено и крајње непожељно да се овакве ствари догађају „пред потпуним увидом јавности.“⁴⁸ Трећи извештај, од 20. августа, подноси генералштаб

46 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, n. d., 185.

47 Исто, 188.

48 Исто, 190.

официру потпуковник Гроскурт. Једино овај извештај Томас не преноси у целости. Преноси само делове у којима се наводи да су дивизијски свештеници који су га известили о овоме препоручили да се стање у кући што пре побољша јер многи војници долазе, а услови могу да изазову неповољне последице по њих у смислу избијања инфекција и заразних болести, што је потврдио и старији медицински официр из војне болнице. Тражио је да се кућа обезбеди и изолује и да се транспорти до места егзекуције изврше неупадљиво. У целости наводимо два закључка до којих је дошао како бисмо илустровали хладнокрвност којом су Немци приступали приликом убијања сваког члана нежељене групе, макар то била и деца, и да је за њих суштински било важно да се задатак обави уз највећу могућу војничку дисциплину и држање, по могућству „чисто“, без садистичких излива насиља које ће их разликовати од свирепости којима су били склони њихови помагачи – локалне полицијске снаге и националисти – које су, с друге стране, подстицали и подржавали на таква дела:

„1. Трује су официри обучили да имају присвојено војничко држање и да избегавају насиље и грубост према беспомоћној популацији. Пошитоно су свесни потребе за снажнијом интервенцијом против партизана. У случају који је у питању, међутим, против жена и деце су предузеле мере које се ни на који начин не разликују од свирепости које изводе непријатељи⁴⁹, о чему се и трује континуирано информисају. Неизбежно је да ће о овим догађајима извести и по повратку кући, где ће их упоређивати с Ламбертовим (Лвов)⁵⁰ зверствима. Трује чекају своје официре да интервенишу. Ово је посебно важно за старије ожењене људе. Официр је због тога приморан да интервенише, из обзира према трујама, где се ипак ствари дешавају јавно. У интересу одржавања војне дисциплине, све сличне мере би требало да се извршавају изван труја.“

2. Егзекуција је мола да буде изведена без икаквих сензација да су фелкомандант и ортскомандатура предузели неопходне кораке да трује држе даље изван тога. Ово недовољно стање ствари је изазвано неспособношћу оба команданта да предузму неопходну акцију. Током преговора стекао се утисак да се свим егзекуцијама мола ући у шраи на иницијативу фелкоманданта. Следећи егзекуцију свих Јевреја у граду, пошитоно је неопходно да се елиминишу сва јеврејска деца, посебно новорођенчад. И новорођенчад и деца је требало да буду елиминисана одмах како би се избегла ова нехумана аџонија. Фелкомандант и оберштурмфирер су изјавили да није могуће да се обезбеди алтернативни смештај за децу а фелкомандант је неколико пута изјавио да ово лепо треба сузбити.“⁵¹

49 Нагласила ауторка рада.

50 Град Лвов је био под совјетском влашћу, према пакту који су склопиле Немачка и Совјетски Савез у периоду од 1939. до напада Немачке на Совјетски Савез 1941. године, након чега прелази под немачку надлежност. У граду је становало око 200.000 Јевреја од којих су половина били избеглице из окупиране Пољске. Након немачке окупације, украјински националисти су, у јулу 1941, подстакнути од стране окупатора, извршили масакр над око 2.000 Јевреја које су одводили на јеврејско гробље и у локални затвор и тамо их убијали; још толико Јевреја је било повређено у дивљању Украјинаца кроз јеврејске четврти. Ово је претходило нацистичким акцијама отварања гета и транспорта у логоре смрти.

51 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, n. d., 193–194.

Посебно наглашавамо део из првог закључка зато што је та карактеристика што веће патње жртве и садистичког уживања убице заиста била основна карактеристика усташких крвника. Иако су се згражавали, њихови ментори нацисти ипак ништа нису радили да на било који начин спрече то стање и омогуће и овој деци да, када већ нису могла да преживе ни на који начин, смрт дочекају уз своје родитеље, јер су и они родитељи.

Војни свештеници Туес и Вилчек су одмах, по наређењу, 22. августа, поднели свој извештај војној болници 20. пешадијске дивизије, пошто се све догађало под окриљем немачког Вермахта, што је претило да разори њихову репутацију иако је личило да је у питању произвољна акција Украјинаца. У наведеном извору се налази и изјава војног свештеника Вилчека коју Томас не користи и за коју није јасно да ли је део неког другог документа, али у њој Вилчек износи неке занимљиве констатације које често служе да оправдају оне који су учествовали у убијању и свему што су добровољно радили у оквиру нацистичког режима као војници, помагачи, саучесници. Чини се да је у питању одговор на притужбе које је у свом извештају изнео Гроскурт да су се свештеници беспотребно умешали и да је њихов посао само да се побрину о „духовној добробити војника“⁵². Вилчек каже:

„Где бисмо за име Бога могли да нађемо довољно хлеба за деведесеторо деце? Чак и да смо успели то да урадимо, а успели смо да набавимо нешто воде, само бисмо успорили читаву акцију. Наш приоритет је био да пробамо да добијемо наређење које би помогло деци. Није да смо хтели да заштитимо своје сопствене животе. Такође, није био случај да би неко ко би одбио да изврши наређење био одмах постројен уза зид“⁵³. Оно што је тада било потребно су јачи корааци. Могли смо да се изборимо са потешкоћама. Под тешкоћама мислим да бисмо били прекорени због својих поступака. Шта би урадили са нама, не знам, ипак, претпостављам да не би било нешто посебно страшно. Нисмо имали ништа са SD; припадали смо војсци.“⁵⁴

Главномандујући Шесте армије Фон Рајхенау је, 26. августа, поднео Изјаву о извештају 295. дивизије у којој каже:

„Извештај демантује чињеницу да је дивизија лично наредила да се прекине с егзекуцијом и захтевала сагласност армије да то учини.“

Одмах по дивизијској телефонској истрази, после консултовања штандартенфирера Блобела, одгодио сам извршење егзекуције зато што није правилно организована.“⁵⁵

Међутим, оштро реагује на део извештаја у којем се поступци надлежних упоређују са варварствима непријатеља као „некоректан, неподесан и дрзак до крајњих граница“⁵⁶ и

52 Ernst Klee, W. Dressen, R. Volker, *The Good Old Days*, n. d., 148.

53 Нагласила ауторка рада.

54 Ernst Klee, W. Dressen, R. Volker, *The Good Old Days*, n. d., 150.

55 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, n. d., 197.

56 Исто, 198.

замера јер је написан у отвореном документу који пролази кроз многе руке, те закључује да би било „далеко боље да извештај уопште није написан.“⁵⁷ Поглавље се завршава шестим извештајем који у оригиналу није целовит. Не знамо ни коме ни када је упућен, већ само знамо да га је написао СС-оберштурмфирер Аугуст Хефнер и да у њему описује саму егзекуцију коју је требало да изврше припадници *Waffen-SS* по Блоберовом наређењу; на крају је установљено да су они млади људи, да не могу да им траже да пуцају на малишане и да и други немачки војници имају малу децу, тако да је одлучено да то изврши украјинска народна војска фелдкоманданта на шта се нико није жалио. Хефнеров извештај завршава се на следећи начин:

„Отишао сам у шуму сам. Вермахт је већ ископао гроб. Децу су довели на трактору. Нисам имао везе с овом техничком процедуром. Украјинци су стајали около дрхтећи. Децу су снели са трактора. Поређали су их дуж ивице гроба и пуцали тако да у њега упадну. Украјинци нису циљали у било који одређени део тела. Упали су у гроб. Цвиљење је било неописиво. До краја живота нећу заборавити ту сцену. Тешко је то поднети. Сећам се посебно светлокосе девојчице која ме ухватила за руку. И њу су касније убили... Гроб је био у близини неке шуме. На нешто даље од пушкомета. Егзекуција се извршила негде поподне око 3.30 до 4.00 часа. [...] Многу децу су гађали четири или пет пута пре него што су издахнула.“⁵⁸

Слаби одједи хуманизма ипак провејавају код неких, али очигледно нису били довољни да схвате да то што раде нема никаквог смисла и да одустану. Плач и крици деце наставиће да се јављају и касније у роману, запоседајући Рејчел као непрекидна културна и историјска траума која траје генерацијама, до данашњих дана. Само кратка слика стања деце јављаће се након трећег поглавља, као одвојени пасус о измаштаном сусрету Мунка и Фројда у возу и о посети нацистичког *SS* официра остарелом и слабом сликару након неуспешног покушаја нацисте да купи неку од хиљаде слика:

„‘Не продајем.’ / ‘Али овде имате хиљаде слика!’ / ‘Оне су све моја деца.’ Суза се котрља низ лице. ‘Моја болесна деца!’“:

„Дете је испружило руку по поду; њена рука се с тешкоћом пела уз подну даску, и почела да гребе мутну боју, а онда малтер, док се није одвојио; и наставила да гребе док јој се нокти нису поломили а прсти израђавили и почели да крваре.

Није знала где је. Није знала где је мама.

Уста пуна прашине. Цвилела је.“⁵⁹

57 Исто.
58 Исто, 199.
59 Исто, 260.

Њено цвиљење се наставља и у следећем поглављу *Крик*, преносећи сву потресеност свих ослонаца на којима је свет до тада почивао. Писац се фокусира на једну слику која у извештајима провејава нехајно, минималним текстуалним описом који је сасвим довољан да пренесе језиво стање из перспективе једног детета које и није свесно шта му се дешава. У овом кратком пасусу садржана је сва трагичност пада човековог моралног компаса и слома који је предвођен уздицањем разума и човека лишеног осећања и саосећајности, а најтрагичније од свега, лишеног љубави према другом човеку. Недужна деца завршила су у масовним гробовима, остајући да уходе оне који су за то одговорни и све рационалне људе који са тим немају никакве везе али имају у себи основна морална и људска начела. Инфантицид, нарочито у ратним околностима, јесте најкрвничнији чин убијања хуманизма, човечанства и самог човека који је изгубио могућност да се његово име икада више напише великим словом; то је злочин већи од било којег другог злочина.

Оно што је за жаљење у овим извештајима је потпуна морална изопаченост људи који су их писали и то управо оних који себе сматрају Божјим представницима и посредницима између Бога и људи. Иако је усташки метод био много бруталнији и варварскији, нацистичка замисао је била тоталитарнија – јеврејска деца нису била добра чак ни за оно што су усташе испланирале, а то је колонијализација. Јевреји нису смели да остану на лицу земље ни у којем облику. И као да *Утеша* постоји, Томас последњим кратким ироничним пасусом приказује како су прошли и тешили се они који су допустили да деца буду убијена. Рејчелин задатак је напослетку остварен: „‘Плач деце’, рече стари немачки бискуп у препуном музеју, ‘више се неће чути. За оне од нас овде који су били увучени, нехотице, и борили се свим снагама да их спасу, постоји само једна мисао – утеша...’“⁶⁰ Али његова утеша је иронија која се подсмева патњама и страдањима невиних жртава. Нико од њих није био нехотице увучен ни у шта, нити су се свим снагама борили да их спасу; они који су учествовали заиста су веровали у то што раде, без самилости. Злочинци који су учествовали у свему, неми посматрачи који нису осећали никакву трунку савести да заиста и ураде нешто и помогну невиној деци, а видели смо како се то стварно радило, постали су прави хероји који се проглашавају за свеце, док се истински хуманитарци бришу из историје. Ернст Тјуз је, након рата, служио у катедрали у Минхену, а био је и минхенски бискуп од 1968. до 1984. Герхард Вилчек је, након рата, био парохијски свештеник.

Књижевно представљање страдања деце у НДХ

Већ смо неколико пута нагласили да у српском књижевном корпусу не постоје дела која директно тематизују судбину преживеле или страдале деце из НДХ у дужој форми романа заснованог на историографским подацима. У документаристичкој прози југословенског корпуса преовладавају сведочанства нарочито преживелих хрватских политичких заробљеника који у својим мемоарима описују и положај српске деце. Хрватски заточеник новинар Ђорђе Милиша написао је и објавио мемоар о паклу Јасеновца већ 1945. годи-

60 Исто, 377.

не, док су му сећања и емоције били на врхунцу⁶¹ и када више није морао да ћути и буде опрезан док „пера записују диктиране лаж“⁶². Пре посвете аутор даје своју фотографију на којој су видљиви трагови батињања приликом хапшења у Загребу, о чему сведочи са-сушена крв око уста. Такође, прилаже и свој потпис, што је карактеристично за овај вид документарног писања, као потврда да је оно што у тексту следи аутентично и истинито, не измишљено. Са овим ће се, касније, током шездесетих, писци метафикције о Холокаусту, односно писци текстова које је Хачн дефинисала као историографска метафикција, поигравати указујући на жанровске нестабилности и однос аутобиографије и аутофикције. Своју исповест писану сопственим трауматским „језиком мука“, Милиша посвећује својој „неумрлој мајци“, „нашем вођи Титу“, а чини се, најпре, „свим изворима побједи свијетла над мраком крваве прошлости за добро и срећу читава човјечанства...“ Већ у овој једној реченици сабрана је сва огорченост и љутња због потпуног посрнућа човека који је спреман да убије онога који му је најближи и исти као и он у својој суштини и битку – људско биће. Како није могао да учествује у пружању отпора бранећи свој народ оружјем, он сада својим јединим могућим оружјем – сведочанством – жели да се придружи победи живота над смрћу: „Нека говори досада затомљивано у души, која се у патњама изграђивала и уздигла до висине и сјаја побједи оружја наших јуначких народа.“⁶³ Ипак не може одмах да почне. Он своју трауму жели одмах да отпусти и да проговори, али му недостају речи за тај његов сопствени и јединствени језик којим говоре само они који су те муке доживели и преживели. Он даје Предговор, Пред уводом, Увод, Биолошко тамањивање (Уз увод) да би, тек након тога, почео хронологију свог логорског живота у универзуму мучилиште – пакао Јасеновац. У поглављу *Српска дјеца околине Јакла* говори о положају у којем су се нашли српски малишани који су остали без родитеља и домова који су претворени у згаришта над којим влада једино непрекидна и непробојна тишина. Она су лутала сама, уплашена, гладна, све док нису стигла до краја свог судбоносног пута, до самог пакла у којем су старији заточеници мислили да ће бар деца бити на сигурном, скривајући их. Један од логорника је добио одобрење да се деца сакупе у једну посебну групу којој су била додељена и два учитеља затвореника чији је задатак био основно образовање. Било их је око 120, узраста од десет до шеснаест година, и били су смештени на тавану једне зграде. Све то је појединим заточеницима уливало наду да ствари ипак нису тако црне, док су други били уверени да крвници и кољачи не могу ништа добро да ураде. На једном од наступа⁶⁴ одвојена је готово половина најслабије деце и одведена. Њихови другари који су остали одмах су знали шта се са њима десило иако су старији покушавали да их увере да су премештени у други логор у Стару Градишку; ипак, од тог тренутка престала је дечија радост из њиховог чистог и невиног царства и завладао плач, туга, јецаји:

61 Ели Визел, један од најпознатијих преживелих јеврејских заточеника Аушвица и Бухенвалда, своју канонску аутофиктивну литерарну исповест / мемоар Ноћ најпре је написао на матерњем јидишу који носи трауму под називом *Und di velt hot geshvigen* (1956) (*А свијет је био нем*). Текст је написан озлојеђеним и љути-тим тоном да би, како је суочавање са траумом протичало, тон био мирнији у каснијим издањима на другом језику – француском, .

62 Ђорђе Милиша, *У мучилишту паклу – Јасеновац*, (Загреб: Хрватски тiskарски завод, 1945), 9.

63 Исто.

64 У логорском жаргону Јасеноваца, *настају* је значео окупљање.

„Отуда се дјеца нису више насмијала...
Многи нису ни говорити хтјела...
Још више њих, ни јест више нису хтјели...
Непомична, само су чекала на страшну своју коб, коју су већ тиме ви-
дјели унапред...“

Након четрнаест дана и преостала дјеца кретала су путем властите слутње и сигурна знања...⁶⁵

У поглављу *Женски логор у Старој Градишци* са потпоглављем *Дјечји логор*, Милиша описује услове у којима су боравиле ове две групе. Ту су сабирале жене и деца из свих крајева државе, Српкиње, Јеврејке, Хрватице које су биле у посебно ограђеном одељку. Када би се логор препунио, један број жена и деце бивао је одведен на неко друго место, а оне које су остале бивале би убијене клањем или дотучене маљем. Деца су била одвојена у четири просторије, у зависности од узраста: одојчад, деца од једне до четири године, деца од четири до осам година, оболела од заразних болести. Ону која су била смртно болесна обележавали су знаком минус и убијали, а знаком плус су обележавали децу која су још увек имала шансу да преживе. Сваког јутра је, ипак, по тридесеторо-четрдесеторо њих про-налажено мртво:

„Једном је двије тисуће ликвидирано плином (цианом)...

Тек стотину обукли су у усташка одијела, научили су их поздрављати, пјевати неке пјесме и отпремили их у Загреб.

Незнатан број дјече из пакла послан је у Загреб и даван обитељима на даљу скрб, само да се покаже 'великодушност' и прикрију злочинства...“⁶⁶

Деца која нису имала среће да буду део „великодушног“ подухвата усташа, бивала су ликвидирани маљем, заклана ножем или угушена голим рукама крвника. Закључујући ово поглавље, Милиша каже да је око двадесет хиљада невиних душа изгубљено а да нису ни знале да су боравиле на земљи. У закључном поглављу *Завршетак* објашњава однос историје и књижевности и комплексности стања човековог духа: „У крупна се збивања живота не може улазити блиједо – једнострано – или половично, већ само пуноћом... / Улазећи и као пјесник, улазим срцем и свим својим слабостима и снагама, једином намјером, да што боље прикажем истину и у њој патњу човјека... / Није то стаза идеализма који води метафизици, већ пуни живот... / Ту није само трасирани пут реалности, већ укупност свих кретања и свих тајни живота и саме смрти... / Овдје је истина, и даље, с њом све...“⁶⁷

Др Никола Николић био је хроничар „живота“ у Јасеновцу, као што је то био Примо Леви у Аушвицу. Аутор је књига *Јасеновац* (1948) и *Козарачка дјеца – Јасеновачки логор* (1979) која је, заправо, скуп његових литерарних сведочанстава о страдању деце. Посвећена је успомени на мученичке смрти побијене козарачке деце у јасеновачком логору, успомени на страдања спасене деце и њиховим јуначким спасиоцима. Ту се на поетски начин и поетским

65 Ђорђе Милиша, *У мучилишту паклу – Јасеновац*, n. d., 153.

66 Исто, 180.

67 Ђорђе Милиша, *У мучилишту паклу – Јасеновац*, n. d., 322.

језиком преносе ужаси кроз које су пролазили преживели становници Козаре: „Јасеновачка ноћ увлачи се попут вукодлака у логор, потајно обмотавајући својим отвореним дахом логораше, мртваце који се ту још ‘живи’ вуку по сумраку! Грозна тишина [...] Из недалеког села Јасеновца тужно завијају сеоски пси“⁶⁸ – ово је само једна илустрација. Оно о чему је Милица уопштено писао, Николић је свео на појединачне и поименичне примере деце јер је као лекар долазио у непосредан контакт са њима лечећи болесну децу, а старију и физички јачу спашавајући од ножа крволочних кољача. У једном од уводних текстова, Миливоје Иванишевић каже да су сва деца коју писац помиње и описује већ комплетне и уобличене драмске личности, свака за себе, јединствена и различита и да их „једино треба извести на позоришну сцену и пружити публици прилику да се и на тај начин упозна са више него стравичном судбином недужне српске деце.“⁶⁹ Међу њима су Симо Новковић, Добраш, Остоја, Звонко, Јасенка, Миле Милошевић, Јоца Гостовић, свако са својим кратким трагичним животом, али достојанствен у својим патњама и мученичкој смрти. У првом сведочанству *Покољ дјеце у Јасеновачком логору* каже да су деца која су довођена у логор 1942. године била необично здрава и лепа и да нико од логораша није видео лепшу, паметнију и здравију децу, да човек помисли да су их сами нацисти бирали. Затим описује како је текао процес одржавања „хигијене“ – намерног довођења деце у стање болести. Пошто су постала расадник разних болести услед глади и лоших хигијенских услова, требало их је по неопозивој усташкој наредби „дезинфиковати“ – скидати до голе коже и терати да се по хладном новембарском ветру и хладноћи купају у „сабласном језеру“, након чега би облачила своје рите и прње. Нека су била полугола и боса и све би их стављали у полуотворену шупу „седмицу“ да леже по глибу и блату на ветромашини у води. Резултат је бивао запаљење плућа: „ – Богаму, што је та дјечурлија неотпорна, мало се прехлади, зијевне као птиче и – амен, одмах умре! – цинично се исмијавао кољач Ј. Приморац [...]“⁷⁰. Плач умируће деце чуо се све до барака у којима су били логораша, дубоко узнемирени тим звуцима немоћног зова у помоћ, пред којим су и сами били немоћни. Једино што су могли још да осете није био ни страх ни саосећајност, већ само мржња према организаторима, извођачима и саучесницима ових гнусних злочина над децом, те су се доушници забринули да би могло да дође до побуне: „ – А чач нас зовете, госпо ти, дица пивају, а не плачу. Нек само пивају, мајку им њихову!“⁷¹, биле су усхићене речи усташког часника Ј. Маричића. Уколико се присетимо примера из Беле Цркве и реакције немачких војника који су такође били узнемирени плачем и циком деце из куће страве, али не и толико ужаснути да престану да их и даље убијају и шаљу у гасне коморе, види се разлика у директном односу према жртвама. Да технологија није омогућавала Немцима да се дистанцирају од оних које убијају, можда би њихова ђавоља рачуница била много мања; можда би масовни покољи престали јер би донекле преовладала савест и nelaгода код војника. Зато се и трагало за начинима који би искључили директан однос са жртвом. Да тога није било, можда би расни рат задобио неки други облик, са много мање жртава.

68 Никола Николић, *Бела марамица, Козарачка дјеца – Јасеновац*, н. д., 125

69 Исто, 21.

70 Исто, 39.

71 Исто, 40.

Међутим, то се није догодило, а допринос томе дале су наука, техника и технологија, које су, у погрешним рукама, задобиле погрешну примену. Усташама, међутим, није сметало ништа већ их је „милозвучност“ дечјег плача, од којег човек у паклу, на дну своје несреће, пада и трагике, занеми, подстицала на нове паклене бестијалности. Николић, ипак, затвара врата пакла причом о преживљавању, нади и победи живота над смрћу, што и јесте основни циљ због којег ова тема треба више да се обрађује. Јеванђеље каже „Све дакле што хоћете да чине вама људи, чините и ви њима“⁷² – нема оправдања за насиље, нарочито убијање дојучерашњих суседа, деце. Ми смо створени по лику Божијем, али ми смо и људи који у себи носе ту двоструку природу и имамо слободну вољу да бирамо како ћемо да се понашамо. Исус нас учи да волимо ближње своје као себе саме, а изгледа да смо престали управо то – да најпре волимо сами себе. Дечак Јоца Гостовић је имао среће да преживи и пронађе свог оца али они који нису морају да остану присутни и запамћени као наши колективни преци, хероји неједнаке борбе у којој нису имали шансе, чији су животи насилно одузети и на чијим светим недоступним моштима треба да градимо наше односе љубави, поштовања, милосрђа и повратимо изгубљено сопство. Тек тада ће „никада више“ бити могуће и оствариво, не само као пожељна фраза, већ као истинска и једина стварност.

Закључак

Оно што не постоји у језику, не значи да не постоји у стварности. Када уђе у језик, та стварност постаје видљива. Начин на који су се Јевреји суочили са својим страдањем и прошлошћу треба да нам послужи као модел на који и ми, толико година касније и са још много страдања, треба да се угледамо. Сада, када је завет ћутања зарад братства и јединства коначно прекинут, морамо ствари именовати правим именима – да су у Независној Држави Хрватској целати биле хрватске усташе које су се, поред обрачуна са онима који су били наоружани припадници покрета отпора, обрачунавали још бруталније и са онима који нити су могли нити су хтели да носе оружје, а који су постајали њихове жртве – са српском децом. Страдања Јевреја и Рома су добила свој означитељ, ма колико исправним или неискравним их сматрали; од тада постепено престаје неми период ћутања и потискивања трауме и људи почињу да говоре о својим трагичним искуствима. Кад нас се јесте говорило, писало, снимани су филмови у којима су учествовали преживели, али се то све радило ванинституционално и злочинци су били фашисти, а жртве жртве фашизма. Уколико се називамо Христовим именом љубави, не можемо да будемо мрзители било кога и да позивамо на мржњу и учествујемо у убијањима, клањима, прогонима, одвајањима деце од родитеља да би постала неко други или уништила оно што јесу. Деца из рата имају сопствене доживљаје којих постају свесна и могу да их обликују тек као одрасле особе. Иако имамо њихова драгоценна сведочанства која су трајно забележена како у писаној документаристичкој форми тако и у аудио-визуелној форми, остаје празнина у књижевном корпусу којем недостају приче о онима којима није било спаса али и приче о победи живота.

72 Библија, Јеванђеље по Матеју 7:12.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Примарни извори:

1. Николић, Никола. *Бела марамница, Козарачка гјеца – Јасеновац*. Београд: ННК интернационал. 2017.
2. Miliša, Đorđe. *U mičilištu paklu – Jasenovac*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod, 1945.
Tomas, D. M. *Slike sa izložbe*. Vršac-Beograd: KOV Književna opština i T&G, 1995.

Литература:

1. Библија.
2. Булајић, Милан. *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Арбуковићу 1986. године 3*. Београд: РАД, 1989.
3. Карић, др Милица М. „Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“. Необјављена докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко–уметнички факултет, Одсек за филологију, 2022.
4. Милосављевић, Раде. *Децји усташки концентracиони логор Јасенребарско*. Јагодина: Гамбит, 2009.
5. Мирковић, Јован. *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској*. Београд: Свет књиге и Музеј жртава геноцида, 2014.
6. Тутуновић-Трифун, Јасмина. „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?“. *Годишњак за истраживање геноцида*, (2020), 375-389.
7. Новак, Виктор. *Магнит Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској I*. Београд: Catena mundi. 2015.
8. Evans, Richard J. *The Third Reich at War: 1939–1945*. London: Allen Lane, 2009.
9. Наџион, Linda. *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi, 1996.
10. Heberer, Patricia. *Children during the Holocaust*, Lanham: AltaMira Press and USHMM, 2011.
11. Klee, Ernst, W. Dressen, R. Volker. *The Good Old Days: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders*. New York: Free Press, 1991.
12. Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*. Clark: The Lawbook Exchange, Ltd, 2008.
13. Lukić, Dragoje. *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*. Pdf. Laktaši-Beograd: Grafomark i Muzej žrtava genocida, 2000.

Извори са интернета:

1. Амерички музеј Холокауста у Вашингтону, *Children during the Holocaust*, Holocaust Encyclopedia, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/children-during-the-holocaust/>. Датум приступа 5.4.2023.
2. *Our Mission*, Genocide Watch, <https://www.genocidewatch.com/copy-of-about-us/>. Датум приступа 1.4.2023.
3. *Poimenični popis žrtava*, Spomen-područje Jasenovac, <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>. Датум приступа 10.4.2023.
4. Timme, Shvartze. *Belaya Tserkov*, History of Jewish Communities in Ukraine, http://jewua.org/belaya_tserkov/. Датум приступа 12.4.2023.
5. The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Doc.1_ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.pdf/. Датум приступа 17.4.2023.

Dr Milica M. KARIĆ, philologist
Genocide Victims Museum, Belgrade
milica.karic@muzejgenocida.rs

WOUNDS OF CHILDREN'S SUFFERINGS HURT THE MOST – CRIMES AGAINST CHILDREN IN WORLD WAR II AND LITERARY REPRESENTATION

Summary

World War II was unprecedented armed conflict because it was driven by the Nazi ideology which among usual political and imperialistic goals incorporated racial element. The primary group for annihilation were the European Jews and all the Jews wherever could be found. Children were not spared from this destiny and were killed together with their parents. At the same time, a parallel racial and religious war was raging on territories of the Independent State of Croatia (NDH) in occupied Kingdom of Yugoslavia where another unprecedented element emerged – extermination camps for children. Thousands of children died separated from their parents who were mostly slaughtered during offensive on Kozara mountain in 1942. *Holocaust literature and literature about the Holocaust* contain a significant number of narratives written by children survivors, but also by those 'secondary traumatised'. Such case is an English writer D. M. Thomas who in his novel *Pictures at an exhibition* incorporated true reports written by military priests and German officers in August 1941 concerning a case of execution of a group of Jewish children left behind their already killed parents in Ukrainian village Belaya Tserkov which was not a regular Nazi *modus operandi*. Simultaneously, the Croatian Ustasha movement members, followers of ideology that incorporated both Nazism and Fascism but with the unique addition of clerical Fascism, wreaked havoc on Serbian population by means of much bestial and bloodthirsty ways of slaughtering women, elders, children of any age. Both criminal acts are parts of separated but parallel genocides: against the Jews and against the Serbs. In Yugoslav *literature of the camps* there are many precious and significant accounts of children's sufferings primarily written by Croatian political prisoners who survived. On the other hand, there are very few to none fictional narratives dealing with sufferings of both adults and children from NDH written by writers of Serbian origin. Using an example of *literature about the Holocaust* this paper aims to show that writing about traumatic history is possible and that history and literature are two sides of the same medal of life which are not inseparable but crucial in building culture of remembrance.

Keywords: genocide, the Holocaust, literature about the Holocaust, children in war, infanticide, postmodernism, *literature about Uprooting*.

УДК 327(497.13)"1941"
355.48(497.13)"1941"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.MRA.67-78>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 26.05.2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

др Маријана Т. МРАОВИЋ, архивски саветник
Војни архив Министарства одбране, Београд
marijanamraovic@gmail.com

Огњен ЂАЛИЋ, виши архивиста
Војни архив Министарства одбране, Београд
ognjencalic@gmail.com

РАЗГРАНИЧЕЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ СА КРАЉЕВИНОМ МАЂАРСКОМ И КРАЉЕВИНОМ ИТАЛИЈОМ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: Уговорима у Тријанону и Рапалу (1920) дефинисане су спољне границе Краљевине СХС према Краљевини Мађарској и Краљевини Италији које су биле на снази све до распада Краљевине Југославије (1941). Након завршетка Априлског рата (1941) и капитулације, на територији некадашње Бановине Хрватске и Врбаске бановине, формирана је Независна Држава Хрватска. Границе Независне Државе Хрватске према Краљевини Италији одређене су Римским уговорима 18. маја 1941, док је Краљевина Мађарска припојила Међимурје 10. јула 1941. године.

Овај рад је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране. У раду су анализирани аспекти разграничења Независне Државе Хрватске са Краљевином Мађарском и Краљевином Италијом у другој половини 1941. године. Тежиште рада односи се на међуграничне споразуме Независне Државе Хрватске са две државе, као и на процес дефинисања граничне линије са Краљевином Мађарском на Драви и Дунаву и утврђивања границе у приморском појасу са Краљевином Италијом.

Кључне речи: Други светски рат, НДХ, Мађарска, Италија, разграничење, међугранични споразуми.

Распадом Краљевине Југославије након завршетка Априлског рата 1941. године и окупацијом дела територија некадашње државе, успостављен је нов поредак на овим просторима.¹ Проглашењем Независне Државе Хрватске (у даљем тексту НДХ) завршен је процес подела територија Краљевине Југославије.² Новостворена сателитска творевина Трећег рајха се делом граничила са Краљевином Италијом (у даљем тексту Италијом) и Краљевином Мађарском (у даљем тексту Мађарском).³ У циљу решавања проблематике међусобног разграничења НДХ са Италијом, 18. маја 1941. године потписан је Римски уговор којим су регулисани међусобни односи и изглед граничног појаса. Међутим, реалност на терену је изгледала потпуно другачије. Односи НДХ са Мађарском су такође били компликовани, услед проблема око утврђивања граничног појаса. Мађарска је, већ у јулу 1941, окупирала Међимурје и отворено почела да врши асимилацију хрватског становништва.

Међудржавни споразуми, разграничење и односи између Независне Државе Хрватске и Краљевине Италије у другој половини 1941. године

Убрзо након капитулације Краљевине Југославије и поделе територија међу силама Осовине, уследили су преговори у вези са начином утврђивања граничних линија између Италије и НДХ. Амбиције Италије у односу на НДХ биле су много веће него што се у војно-политичким круговима Трећег рајха претпостављало.⁴ Италија је захтевала територију целе Далмације, део јадранске обале од Ријеке до Котора, као и улазак у одређену форму персоналне уније са НДХ.⁵ Немачко гледиште на ову проблематику је било такво да су фактички препустили Мусолинију да реши ово питање, надајући се да ће ово довести до отпора у НДХ, а самим тим и до погоршавања њихових међусобних односа. Први прелиминарни разговори између Италије и НДХ обављени су 25. априла 1941. године и тада је изнето неколико дијаметрално супротних предлога који су укључивали дефинисање спољне границе две стране. Главни носилац преговора са италијанске стране, гроф Галеацо Ђано,

1 Више о наведеном у: Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антијоредак – Други светски рат у Југославији* (Београд: Клио, 2009), Зборник одабраних докумената *Злочини Независне Државе Хрватске 1941–1945 године*, књига 1 (1941–1942), (Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020).

2 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. (Zagreb: Liber, 1977), Ferdo Čulipović, *Okupatorska podjela Jugoslavije* (Beograd: Vojnoizdavački zavod Beograd, 1971), „Правни поредак Независне државе Хрватске“, приредили Борис Беговић, Зоран Мирковић. Зборник радова Правног факултета Универзитета у Београду (Београд: Правни факултет, 2017), Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015), 117, 118. Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1 (Београд: 1973), 406, Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до велике Хрватске* (Нови Сад: Архив Војводине, Православна реч, 2021).

3 „Како је основана хрватска држава. Поглавник др Анте Павелић о задацима и програму Хрватске“, *Ново време*, 20. мај 1941, 3.

4 Dragan S. Nenezic, *Jugoslavenske oblasti pod Italijom 1941–1943* (Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999), 74.

5 Исто, 74.

изнео је током преговора два предлога разграничења: први предлог укључивао је целу обалу од Ријеке до Котора, а други само територију тзв. Dalmatia Historica, уколико би НДХ потписала посебан политички уговор са Италијом. Анте Павелић је, са друге стране, имао у виду Далмацију у оквиру територија дефинисаних Лондонским уговором из 1915. године, са Трогиром, Сплитом, Дубровником и одређеним острвима, као и потписивање споразума о разграничењу који би касније резултирао склапањем политичког савеза у виду персоналне уније.⁶

Следећи састанак између две стране одржан је 7. маја 1941. године у Тржичу. На овом састанку је договорено да Италија добије Сушак, Крк, Задар са залеђем и обални појас Шибеника, Трогира и Котора, док би НДХ преузела управну власт над осталим окупираним подручјима. Италијански принц би постао краљ у НДХ, а Италија гарант независности ове сателитске творевине. *Споразум* је имао предвиђен рок трајања од 25 година. Хрватска страна се обавезала да неће потписивати никакве споразуме који би штетили гаранцијама овог споразума. Договорено је да се ратификација изврши 18. маја 1941. године у Риму. Пред ратификацију споразума Мусолини је издао наредбу Команди 2. армије да, 12. маја 1941, премести команду из Сушка у Карловац.⁷ Овом ратификацијом требало је да буде решено коначно питање разграничења између НДХ и Италије, а самим тим и завршетак поделе територије Краљевине Југославије након капитулације у Априлском рату.

Гранична линија се, према предметном споразуму, протезала линијом Кастав–Сушак–Чабар, делом подручја среза Делнице, обалом код Бакарца, острвима Крк, Раб и острвима задарског архипелага, подручјем од рта Привлака до Новиградског мора, затим до тока реке Крке, обухватајући цело подручје Шибеника и Трогира, као и града Сплита уз Корчулу и Мљет. Гранична линија са Црном Гором се завршавала на масиву планине Орјен.⁸

Међусобни односи две стране су на самом почетку примене предметног споразума били нарушени међусобним неповерењем, о чему сведочи архивска грађа о више десетина спорова, која се чува у оквиру групе фондова НДХ, коју у свом богатом фонду похрањује Војни архив Министарства одбране.⁹ На основу потписаног споразума формиране су две комисије, хрватска на челу са Аугостом Марићем и италијанска на челу са бригадним генералом Муњаи Лоренцом. Комисије су се састале само три пута.

Врло брзо након потписивања споразума, током лета и ране јесени 1941. године, дошло је до потпуног нарушавања позитивних релација између НДХ и Италије. Наведено је било проузроковано како јачањем германофилске струје у вођству НДХ, тако и спонтаним

6 Исто, 75.

7 Исто, 76.

8 Исто, 78.

9 Више о наведеном у: Мраовић Маријана, „Архивска грађа Војног архива о злочинима власти НДХ и односу католичког клера према српском становништву“ у: *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и сарадања трага Крајујеваца* / [главни и одговорни уредници Дмитар Тасић, Лела Вујошевић], (Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад Српске академије наука и уметности и универзитета; Институт за новију историју, Београд, 2021), 230–231, Маријана Мраовић, Зоран Вигњевевић, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“, *Зайиси*, година VII, бр. 7 (2018), 221–233.

отпором српског становништва у НДХ који је отпочео након првог таласа масовних убијања Срба, спровођењем геноцидне политике усташких власти.¹⁰ Током устанка, српско цивилно становништво тражило је заштиту од италијанских власти,¹¹ тако да се у једном извештају од 19. септембра 1941. године наводи следеће: „Талијанске власти спремају анексију цијелога подручја Билеће, Гацка, Невесиња, Столца и Љубиња и потпомажу акцију побуњеника“. У истом извештају поменут је састанак који је генерал Лузано одржао са представницима српског становништва поменутих подручја, на којем су донете одлуке да се: „...цјелокупно становништво избјегло у гору мора вратити својим кућама, личне освете се не смију примењивати, нитко се не смије нападати... У извјештају није ниједном споменута спремност на сарадњу талијанских и хрватских власти, већ увијек и само покоравање и потпомагање талијанских власти...“.¹²

Истовремено су италијанске власти имале проблеме и на територијама које су насељене Хрватима. Тако се у извештају Министарства хрватског домобранства, Заповедништво у Сињу, од 13. септембра 1941. године, наводи да су „...италијански војници пушили у кину правдајући се да не знају натписе на хрватском језику и тражећи да буду на италијанском“. У истом документу наводи се и следеће: „...италијански војници запалили сламу, ухапсили 15 људи у општи Триљ, толеришу пљачке, по свему судећи дакле види се да талијанске власти почињу заузимасти став окупатора у сваком погледу“.¹³

Заповедништво Јадранског дивизијског подручја примило је извештај од заповедника места Ливно, од 19. септембра 1941. године, у којем се наводи да је „једна талијанска опходња ушла у оружничку постају у Томиславграду и одузела 18 пушака и 200 набоја“. Сам заповедник је тражио да се ово врати пошто припада „хрватском оружничтву“ и у даљем тексту извештаја навео је следеће: „Талијански часници били су изгледа и у Босанском Грахову, а ишли су и у Гламочко Поље на разговоре са одметницима.“¹⁴

Заповедник места Билеће је, у извештају у вези са одузимањем топа код Грабовице, удаљеној седам километара од Билеће, навео следеће: „Добивши ову заповијед извјестио сам талијанског заповједника о предњем и исти ми је то одобрио, али замисливши се мало казао да није згодно да наша војска иде, јер ће побуњеници одмах припуцати на војнике, већ је тражио одобрење од своје пуковније да она упути одјел за овај топ, који да послуже нама преда.“¹⁵

10 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, том I (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 36.

11 ВА, група фондова Независна Држава Хрватска (у даљем тексту група фондова НДХ), К 67, рег. бр. 20/3, Извештај Заповједништва оружничког крила Госпић од 3. септембра 1941. године групи генерала Лукића код италијанске 2. армије о војним акцијама на својој територији и разговору са италијанским пуковником Содуом који сматра да су оружане акције православног становништва последица освете за 80.000 убијених Срба у Лици, односно 300.000 убијених Срба у НДХ.

12 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 17, Д 36/1.

13 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 17, Д 37/1.

14 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 17, Д 39/1.

15 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 17, Д 44/1.

Већ у овом периоду Италијани су почели да заузимају и поједине стратешки значајне саобраћајнице. У једном извештају од 13. августа 1941. године, наводи се следеће: „Захтијева се да се наши домобрани не смију возити жељезницом на прузи Ловинац–Книн нити се налазити у близини жељезничке пруге.“¹⁶

Све ове растуће међусобне несугласице довеле су до тога да италијанска Врховна команда, у периоду од 5. до 18. октобра 1941. године, изврши реокупацију дела хрватске територије до италијанско-немачке демаркационе линије. Овим је фактички поништен међусобни уговор о разграничењу.¹⁷

Током ових дешавања у месецу октобру и све до краја 1941. године, међусобни односи Италије и НДХ су се континуирано погоршавали. Према извештају Министарства хрватског домобранства од почетка октобра 1941. године, положај хрватског становништва на територијама које је окупирала Италија био је изузетно неповољан, те је тако у предметном извештају дословно наведено: „Стање нашег живља под Италијом сваког дана је све теже. Чиновници се отпуштају из службе, радници са посла, ђаци из школе. Исправне и честите Хрвате хапсе и малтретирају као сумњиве... Сви морају бити чланови фашистичких удружења, скупљају сву дјецу сиромашних родитеља, радничку, ванбрачну итд, воде их у забавишта, облаче и хране, уче италијански језик и талијанском духу и припремају их за будуће најјаче иридените“.¹⁸

У извештају заповедништва Војне крајине од 5. децембра 1941. године у Сарајеву наводи се пример ситуације код Вишеграда, односи са италијанском војском, као и стање у околини Вишеграда: „...Народ је здвојен, очајан и убијен зато што више од никога не ужива никакву заштиту и не нада јој се, сада друго ништа не преостаје него да се помире са четницима (муслиманско становништво) и судбином, чиме смо ми код овдашњег народа изгубили много ако не и све“.¹⁹

Међуржавни сјоразуми, разграничење и односи између НДХ и Краљевине Мађарске у другој половини 1941. године

Окончањем Априлског рата и потписивањем безусловне капитулације Краљевине Југославије, мађарске трупе су окупирале и анектирале територије Бачке, Барање и Међимурја. Једна од последица формирања НДХ била су нове граничне линије Мађарске и НДХ дуж токова Драве и Дунава.

Међусобни односи две стране били су недефинисани већ на почетку, а постојало је неколико тачака спотицања. Две „горуће“ тачке су биле: положај хрватског становништва у

16 ВА, група фондова НДХ, К 67, Ф 1, Д 40/1.

17 Dragan S. Nenezić, n. d., 80.

18 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 18, Д 1/1.

19 ВА, група фондова НДХ, К 83, Ф 6, Д 16/1.

Међимурју и ситуација у Барањи, у којој су мађарске власти одмах започеле процес асимилације тј. мађаризације целокупног становништва које је живело на овој територији. Увидом у оперативне недељне и дневне извештаје у документима НДХ, сачињене током пролећа и почетком лета 1941. године, можемо закључити да је ситуација у пограничном појасу између НДХ и Мађарске била тензиона, уз сталне узајамне притужбе.

Несугласице у пограничном појасу биле су везане за земљиште које је меандрирањем, тј. променом тока Драве и Дунава, остало са једне или друге стране реке, а на коју су обе стране имале своје аспирације. Тако се у документу Опћинског поглаварства Бешке наводи следеће: „Опћинско поглаварство Бешке моли да се узме у обзир пригодном разграничења да се подручје хатара опћине Бешка, Котар Сремски Карловци простире и са друге стране Дунава из разлога што је ријека Дунав промијенила свој ток, земљиште служи овдашњим појединцима чије је грађовно власништво унесено код Котарског суда у Срем Карловцима. Примећујемо да је на основу таквог стања постојала граница између Хрватске, Славоније и Мађарске“.²⁰

На основу дописа који је упутило Општинско поглаварство у Сремским Карловцима, видимо да постоји интерес да ова општина задржи одређено земљиште у свом поседу упркос измењеним околностима: „Градска опћина Сремски Карловци посједује са лијеве стране Дунава земљиште звано Ада Јамине и Козјак, под опћином Чортановци, грађовно власник је већ столећима градска опћина у Сремским Карловцима, молба и интерес је да ово земљиште остане у НДХ.“²¹

Још један пример ових проблема имамо и у Петроварадину (6. мај 1941): „Градско поглаварство у Петроварадину моли да 6.000 јутара земље на тзв. ратном острву са лијеве стране Дунава остане у саставу НДХ и да гранична линија обиђе ратно острво и иде некадашњим током Дунава“.²² Међусобне несугласице око земљишта су видљиве и на подручјима данашње Источне Славоније и Западног Срема.²³

Ситуација у пограничном појасу Драве такође је била пуна нерешених питања око земљишта са обе обале реке Драве као последица мењања тока реке. Тако се у документу Општинског поглаварства Гола од 23. маја 1941. године наводи следеће: „Опћинско поглаварство Гола – Министарству вањских послова: Поводом уређења граница између Независне Државе Хрватске и Краљевине Мађарске моли потписано опћинско поглаварство у име житеља који станују у прекодравском крају, да Наслов о овоме чисто хрватском крају који се налази сјеверно од ријеке Драве, а који никада није био под мађарском влашћу нити у саставу мађарске државе, води рачуна и да сву своју моћ употреби да овај крај не буде одсијечен од мајке земље...“ Наведени су и подаци о бројном саставу становника општине Гола: „5.400 Хрвата, 70 Мађара, са укупно 6.450 јутара земље у поседу, као и 9.500 комада ситне и крупне стоке“, потом за село Репаш: „1.040 душа, сви Хрвати“, као и за села Букевје

и Огрелово поље. У садржини истог документа, под датумом 16. јул 1941. године, а у допису котарском предстојнику Копривнице, наведено је следеће: „Изволите хитно саопћити овом Министарству да ли су мађарске власти већ напустиле прекодравски крај Копривница–Ђурђевац и да ли тамошњем хрватском живљу чине још даљних неприлика.“²⁴

Међусобни односи у појасу реке Драве били су оптерећени илегалним преласцима граничног појаса па се тако у више извештаја (који припадају групи фондова НДХ) наводе конкретни примери. У два извештаја Министарства хрватског домобранства наводе се случајеви млинова на Драви: „Извештај да се на реци Драви налази велики број речних млинова и да се налази велики број чамаца којима се илегално прелази са једне на другу обалу ради кријумчарења робе и преношења извештаја за мађарску извештајну службу и са којима се врши пребацивање агената мађарске тајне службе“.²⁵

Посебну проблематику у односима НДХ и Мађарске представљало је питање односа мађарских власти према хрватском становништву на заузетој територији, што је проузроковало додатне конфронтирације две стране. У извештајима се наводе случајеви асимилације, присилне регрутације становништва, хапшења па чак и убистава локалног хрватског становништва у зонама које је контролисала мађарска војска. Већ почетком јесени 1941. године, може се видети да Мађари врше регрутацију становништва у Чаковцу, као и да упоредо врше и прегруписавање војске у Међимурју и на Драви.²⁶

Расположење становништва, као одговор на ове поступке мађарске управе, види се у следећем извештају о стању у Међимурју: „Расположење народа хрватског у Међимурју према мађарским властима није повољно јер мађарске власти настоје тамошњи хрватски народ подмађарити и ако се тај народ осјећа попуно хрватски... Војска је присутна на цијелом сектору границе у Међимурју. 29.08.1941. ухапшен је Фрањо Петрин из Доњег Водовца приликом покушаја кријумчарења робе.“²⁷

Поред ових поступака, Мађари су чак извршили и неколико убистава. Једно од убистава се спомиње у извештају од 27. октобра 1941. године, где се наводи следеће: „Мађарски војници убили су Мију Жељезњака из Св. Рока код Чаковца приликом илегалног преласка границе јер није имао пропусницу коју су му Мађари одбили издати, настављено је позивање на служење војног рока у мађарску војску и појачавање страже на Драви.“²⁸

У следећем извештају од 4. октобра 1941. године, описује се однос Мађара према Хрватима у Бачкој: „Извештај министарства хрватског домобранства, стање у Мађарској... Исто тако добијају се подаци о великим прогонима Хрвата у Мађарској, а нарочито у Бачкој. Веле да су се особито окомили на хрватско свећенство, наводно су суботичког бискупа Лајчу Будановића, свукавши му свећеничку хаљину, мучили и злостављали, тукли су и ногама газили, а потом су га отпремили у Будапест док су остале свећенике послале злостављања

20 ВА, група фондова НДХ, К 445, Ф 1, Д 1/1.
21 ВА, група фондова НДХ, К 445, Ф 1, Д 3/1.
22 ВА, група фондова НДХ, К 445, Ф 1, Д 7/1.
23 ВА, група фондова НДХ, К 445, Ф 1, Д 13/1.

24 ВА, група фондова НДХ, К 445, Ф 1, Д 16/1, стр. 111.
25 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 8 Д 7/1.
26 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 13 Д 1–4/1
27 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 17 Д 28/1
28 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 13, Д 14/1.

и затварања протјерали и пребацили на нашу страну. Затим се говори да су из државне службе отпуштени сви Хрвати који су били у Бачкој и да су по уредима намјештени сами Мађари. У свим школама ђаци сада морају учити мађарски читати и писати, нитко не смије говорити хрватски већ само мађарски. Ако нетко говори другим језиком а не мађарским, бива одмах најстрожије кажњен... Мађарске власти грубо поступају са Хрватима у Међимурју и врше се регрутације војника за вежбу и овима се попуњавају јединице на ратишту. Народ се сакрива од позива у војску и има бекстава на хрватску страну.²⁹

У једном извештају од 20. маја 1941. године, спомиње се мађарска манипулација хрватским грађанима у Чаковцу: „Манифестација у Чаковцу за припојење Међимурја Држави Хрватској – Заповједник оружничког крила у Вараждину извештај бр. 27 од 16. свибња јавља следеће: Дне 5. ов. мј. послје подне обилазиле су неке особе творницу у Чаковцу и позивале раднике да напусте посао и да се прикључе поворци која пролази градом уз глазбу и манифестира своје одушевљење ради скорог уласка Хрватске војске у Чаковец и цијело Међимурје. Радници су се дали завести, па су изашли на улице и прикључили се групама манифестаната. Како се касније утврдило ово је било намјерно уприличено од мађарских власти, да би се скупило што више људи, док је циљ био тај да се прикаже одушевљење Чаковчана ради припајања Чаковчана Мађарској, чему су клицали мађарски агенти налазећи се у поворци. Разочарано радништво прозревши позадину намјешетених овација, вратило се на свој посао.“³⁰

На основу неколико извештаја НДХ поднетих током 1941. године може се уочити да је мађарска војска све активније вршила пребацивање трупа у погранични појас. Тако се у достављеном извештају котарске области у Вировитици наводи: „...у Будаковцу опћина Цабунa овога котара на сва уста говори да су око, 30. липња 1941, код Пјешачког Затоња близу Будаковца мађарски котарски предстојник из Барча и мађарски војни мајор позвали селског кнеза и саопћили му нека народ буде стрпљив да ће за 14 дана доћи мађарска војска и успоставити мађарске хиљадугодишње границе...“³¹ Према извештајима из усташког логора у Илоку, мађарски официри су прелазили из Бачке Паланке у Илок „на шетњу“, фотографисали околину и објекте које је подигла бивша југословенска војска због одбране Дунава.³²

Током јесени 1941. године, додатно погоршавање међусобних односа уследило је након учестале појаве мађарских шпијуна на територији НДХ.³³ Мађарски шпијуни, већином бивши припадници Војске Краљевине Југославије, бивши политички емигранти или сународници из Међимурја и Барање, имали су могућност слања и примања шифрованих телеграма, уклапали су се у локалне средине, радили као продавци књига, уметничких слика или срећки, а изнајмљивали су станове који нису били под присмотром редарства за потребе неометаног слања телеграма.³⁴

29 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 18, Д 1/1.

30 ВА, група фондова НДХ, К 84, Ф 1, Д 5/1.

31 ВА, група фондова НДХ, К 84, Ф 2, Д 50/1.

32 ВА, група фондова НДХ, К 84, Ф 2, Д 20/1.

33 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 8, Д 6/1, Извештај Министарства домобранства од 23. октобра 1941. године о доласку 30 повереника мађарске извештајне службе из Међимурја и Барање.

34 ВА, група фондова НДХ, К 61, Ф 8, Д 7/1.

У циљу решавања нарастајућих тензија између две стране у вези са питањем границе и, уопште, граничног саобраћаја и стања у међуграничном појасу, Мађарска и НДХ су, 3. децембра 1941. године, потписале међудржавни Уговор о малој граничном саобраћају између НДХ и Краљевине Мађарске како би се постојећи нагомилани проблеми решили. Предметни уговор садржао је сточарско-здравствене одредбе о промету животињских сировина, као и о регулацији царинских прописа, државном промету и олакшицама за становнике уз гранични појас. Додатак уз уговор представљао је и списак места која су у зони од 10 километара од граничног појаса са хрватске стране: Вараждин, Лудберг, Мали Буковац, Копривница, Ждала, Вирје, Калиновац, Ђурђевац, Фернандиновац, Клоштар, Подравске Сесвете, Питомача, Вировитица, Слатина, Горњи Михољац, Сопље, Доњи Михољац, Валпово, Осијек, Вуковар, Илок, Хрватски Карловци, Петроварадин, Крчедин и Стари Сланкамен. Уговором је обухваћен и попис граничних прелаза којих је укупно било 61 и бланко примери пропусница које су се издавале. Посебним делом регулисан је промет на деловима Дунава и Драве и промет на скелама, сплаварење на Драви, вађење песка из корита река, употреба речног зимовника, као и обележавање пловног пута.³⁵

Закључак

Иако је усташки покрет активно саучествовао са Италијом и Мађарском у капитулацији и распарчавању Краљевине Југославије, међусобни односи су, већ током 1941. године, имали веома лошу конотацију на терену, одисали су неповерењем, асимилацијом хрватског становништва у пограничним зонама, па чак и отвореним инцидентима. Наведено је приказано кроз преглед доступних докумената архивске грађе. Расплет ових догађаја је, 18. октобра 1941. године, резултирао реокупацијом дела територије НДХ до италијанско-немачке демаркационе линије. Овим је фактички поништен међусобни уговор о разграничењу потписан у Риму неколико месеци раније.

Односи НДХ са Мађарском су такође били компликовани услед проблема границе и разграничења. Мађарска је, већ у јулу 1941. године, окупирала Међимурје и отворено почела да врши асимилацију хрватског становништва на својим територијама, што је презентовано на основу низа фактографских примера. Мађари су вршили и присилну регрутацију локалног становништва, упадали са својим агентима преко реке Драве и чак извршили хапшења и неколико убистава Хрвата, што је, наравно, довело до велике подозрености власти НДХ према Мађарској. Међусобни гранични спорови, пре свега у вези са решавањем граничне линије на Драви и Дунаву су у почетку решавани тако што су локалне власти НДХ у пограничном појасу тражиле од своје централне власти да се земља, која се катастарски налазила у мађарској зони, врати НДХ јер су реке Драва и Дунав мењањем својих токова оставиле велике појасеве земље са оне стране границе. Коначно, 3. децембра 1941. године, Мађарска и НДХ су потписале међусобни државни уговор којим су на одређени начин решена бројна питања у вези са граничним појасом на Драви и Дунаву. Потписано је и неколико међусобних прометних и царинских регулација у оквиру предметног уговора.

35 ВА, група фондова НДХ, К 445, Ф 1, Д 24/1.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени историјски извори:

Војни архив

1. Група фондова: Независна Држава Хрватска (НДХ).

Објављени историјски извори:

1. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, том XII, књ. 1, Београд: 1973.
2. *Зборник одабраних докумената Злочини Независне Државе Хрватске 1941–1945. године*, књига 1 (1941–1942), Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020.
3. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata*, том I, Beograd, 1993.

Литература:

1. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944, књига I*, приредио Стојановић Александар. Београд: Филип Вишњић, 2015.
2. Мраовић, Маријана, „Архивска грађа Војног архива о злочинима власти НДХ и односу католичког клера према српском становништву“. У: *80 година од издијања Друио свешској рату на простору Југославије и стварања трага Крајујевица* / [главни и одговорни уредници Дмитар Тасић, Лела Вујошевић], (Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад Српске академије наука и уметности и универзитета; Институт за новију историју, Београд, 2021), 230–231.
3. Мраовић, Маријана, Вигњевић, Зоран. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној Држави Хрватској“. *Зайиси*, VII, бр. 7, (2018), 221–233.
4. Мраовић, Маријана, Живковић, Јасмина, Цветковић, Слободанка, *Србија и Пожаревац у Друиом свешском рату – окупациона управа, избељице и просвета*. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.
5. Павловић, Стеван. *Хитлеров нови анђийоредак – Друи свешски рат у Југославији*. Београд: Клио, 2009.
6. *Правни поредок Независне Државе Хрватске*, приредили Борис Беговић, Зоран Мирковић, Зборник радова Правног факултета Универзитета у Београду. Београд: Правни факултет, 2017.
7. Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod Beograd, 1971.

8. Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, 1977.
9. Nenezić, Dragan. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999.
10. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: Nolit, 1980.
11. Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Штампа и периодика:

1. *Ново време*

Dr Marijana T. MRAOVIĆ, archival advisor
Military Archive of the Ministry of Defence, Belgrade
marijanamraovic@gmail.com

Ognjen ĆALIĆ, senior archivist
Military Archive of the Ministry of Defence, Belgrade
ognjencalic@gmail.com

THE DEMARCATION OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA WITH THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE KINGDOM OF ITALY IN THE SECOND HALF OF 1941

Summary

Although the Ustasha movement actively participated with Italy and Hungary in the capitulation and dismemberment of the pre-war Kingdom of Yugoslavia, mutual relations already had a very bad connotation in 1941, they exuded mistrust, the assimilation of the Croatian population in the border zones and even open incidents. The above is shown through a review of available documents from the archive. The unfolding of these events resulted on October 18, 1941 in the reoccupation of part of the territory of the NDH up to the Italian-German demarcation line. This effectively annulled the mutual agreement on demarcation signed a few months earlier in Rome.

The NDH's relations with Hungary were also complicated because of the border and demarcation problems. Hungary occupied Međimurje in July 1941 and openly began to assimilate the Croatian population in these territories, which is presented based on a series of factual examples. The Hungarians also carried out forced recruitment of the local population, invaded with their agents across the Drava River and even carried out arrests and several murders of Croats, which of course led to great suspicion of the NDH authorities towards Hungary.

Mutual border disputes, primarily in connection with the settlement of the borderline on the Drava and the Danube, were initially resolved by the local authorities of the NDH in the border zone asking their central authority to return the land, which cadastral-wise was in the Hungarian zone, to the NDH, because the rivers Drava and Danube, changing their courses, left large strips of land on the other side of the border.

Finally, Hungary and the NDH signed a mutual state agreement on December 3, 1941, which resolved in a certain way a number of issues surrounding the border zone on the Drava and Danube. A number of mutual traffic and customs regulations were signed as part of the contract in question.

Keywords: World War II, NDH, Hungary, Italy, demarcation, cross-border agreements.

УДК 271.222(497.11)-9
355.426(497.6)»1992/1995»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.VUJ.79-99>
оригиналан научни рад / original scientific article
примљен / received: 31. 03. 2023.
прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

Немања ВУЈИЋ, историчар
сарадник у Историјском архиву града Новог Сада, Нови Сад
vujic.nemanja037@gmail.com

СТРАДАЊЕ МАНАСТИРА ЕПАРХИЈЕ ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ И ПРИМОРСКЕ У ОДБРАМБЕНО-ОТАЏБИНСКОМ РАТУ 1992–1995.

Сажетак: Епархија захумско-херцеговачка и приморска једна је од најстрадалнијих епархија Српске православне цркве у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992–1995. Од пет активних манастира у вријеме почетка сукоба, два су претрпјела знатну штету у току ратних операција – манастир Житомислић је потпуно уништен јуна 1992, а манастир Завала је знатно оштећен усљед детонација за вријеме вишегодишње окупације. У близини ратних дејстава, на срећу неоштећен, нашао се и манастир Дужи. Поред манастира, срушено или знатно оштећено је преко 30 цркава ове епархије, а међу њима су Саборна црква и Стара црква у Мостару и спомен-костурница у Пребиловцима. У раду је, на основу релевантне научне литературе, објављених извора, публицистичких и мемоарских дјела и записа из шематизама Епархије захумско-херцеговачке и приморске, предочен континуитет страдања манастира током цијелог XX вијека, нарочито од Другог свјетског рата. Представљен је контекст страдања у рату 1992–1995, као и културно-историјски значај манастира, начин и опсег девастација и послјератна обнова.

Кључне ријечи: Епархија захумско-херцеговачка и приморска, манастир, Житомислић, Завала, девастација, „Хрватске одбрамбене снаге“.

Почетак рата у Херцеговини и хрватско-муслиманска операција „Чагаљ“

Ратна дејства која су 1991. почела на оближњој далматинској обали и другим крајевима новопроглашене хрватске државе, убрзо су се прелила у некадашњу централну југословенску републику – Босну и Херцеговину. Јануара 1990. у Дувну су се десиле прве демонстрације чији је карактер наговјестио будућа дешавања, и већ у току те године од стране Хрватске почело је наоружавање Хрвата и стварање одреда у Западној Херцеговини.¹ Све учесталији инциденти у којима су учествовали и проушташки емигранти били су јасан знак долазећег сукоба, те је постепеном ескалацијом непријатељстава, већ током друге половине 1991, Херцеговина постала „зона необјављеног рата са значајним војним сукобима“.²

У већинским хрватским мјестима у долини Неретве, а због близине хрватске границе, ратна опасност се посебно осјетила. У овим крајевима, знатно страдалим у геноциду у Независној Држави Хрватској 1941–1945, нарочиту бојазан је стварала појава усташких симбола на јавним мјестима. Бројни херцеговачки Хрвати су као добровољци учествовали у рату у Хрватској током 1991, те су се по повратку „наоружани шетали градом са ознакама ХОС-а³ или других формација. На капама које су носили биле су разне ознаке међу којима се издваја слово У.“⁴ У долини Неретве и на улицама града Мостара, „Патриотска лига“⁵ се појављује од марта 1991, а од септембра исте године ова формација водила је многобројне акције против Југословенске народне армије (ЈНА) на овом простору. Истурена командна мјеста „Јужног бојишта“ Хрватске војске (ХВ), најприје у Пलोчама (Хрватска), а од априла и у западнохерцеговачком мјесту Груде, служила су за координисање свих акција хрватских

1 Предраг Лозо, *Одсудна одбрана: мишровданске офанзиве на источну Херцеговину 1992. и 1994. године* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2021), 34.

2 Исто, 37; Предводник једног од првих напада на колону Југословенске народне армије (ЈНА) (на путу Дувно-Посушје 18. септембра 1991), био је Лудвиг Павловић, који је том приликом погинуо. Био је припадник усташке терористичке групе „Радуша“ и једини преживјели члан тзв. Бугојанске групе која је у Југославији извела терористичку акцију 1972. (Исто, 34).

3 ХОС, односно „Хрватске одбрамбене снаге“, паравојна је формација коју је организовала Хрватска странка права. Странка је основана (или како извори из ове странке наводе – обновљена) 25. фебруара 1990, те се сматра насљедником ХСП-а Анте Старчевића и Еугена Кватерника, из 1861. Лидер ове отворено проушташке странке био је Добросав Парага. Након избијања првих сукоба у Словенији и Хрватској, ХСП организује паравојне формације које су се прво називале „Хрватски одбрамбени савез“, а затим „Хрватске одбрамбене снаге“. Парага је са првим сарадником Антом Парациком 19. јула 1991. изјавио: „Ми у ХСП-у престајемо бити само политичари и постајемо војници“, што се може узети као дан оснивања ХОС-а. Огранак ХОС-а за Херцеговину основан је 18. децембра 1991. у Љубушком. (Борис Радаковић, „Преглед дјеловања паравојне формације ХОС за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, VIII, бр. 1 (2016), 243–245).

4 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, *Ашлас злочина над Србима током Одбрамбено-оштакбинској раша. 1: 1992.*, (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 421.

5 „Патриотска лига“ била је најмасовнија муслиманска паравојна формација. „Зелене беретке“, зачетак „Патриотске лиге“, настале су 31. марта 1991. у Сарајеву. Важан датум за ПЛ био је 10. јун 1991. када је у Сарајеву одржан скуп на којем је основан „Савјет за националну одбрану“, чије је војно крило постала „Патриотска лига“. Иницијатор стварања ове формације био је Алија Изетбеговић, који је крајем те године прихватио „концепт војног организовања муслимана“, предложен од стране Сефера Халиловића, те је изјавио: „За суверену БиХ спреман сам и мир жртвовати“. (Борис Радаковић, „Формирање муслиманских паравојних формација“, у: *Република Српска у Одбрамбено-оштакбинском рашу*, уредник Предраг Лозо (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2017), 47–49.

формација против ЈНА, те се радило на преносу борбених дејстава на територију Босне и Херцеговине, и то под командом генерала ХВ Јанка Бобетка.⁶ Априла 1992. почели су већи сукоби у Мостару, те су пале прве војне и цивилне жртве.⁷ Текст једног летка који је дељен у граду почетком 1992, гласио је: „Грађани Мостара, снашло нас је зло, које се зове Срби. Снашло нас је зло, које се зове – војска. Игнорирајте Србе: на улици, у сусједству, у улазу, на послу, у дружењу... Не пружајте никакве услуге Србима, псима (нек опросте пси) и србо-четничкој војсци. Вршите диверзију објеката и средстава која припадају Србима и војсци. О садржају летка обавијестите све своје пријатеље, родбину и познанике. Они убијају, зар не! Боље и сами него с њима. Свенародни отпор.“⁸

Ситуација за Србе није била боља ни у селима у околини града. Један очевидац догађаја из села Житомислић се сјећао: „Од 1990. и у 1991. години нова изненађења: Неке комшије, до тада мирни и коректни, са којима су наши људи сложено живјели, са њима се поздрављали и сједили у кафанама, почињу да се појављују у дотада невиђеним маскирним униформама. У почетку без оружја, а ускоро окићени неким симболима који се оним старијим учинише познати. Сјетили су се: то су храстови листови на капама и други знаци којима су се у прошлом рату китили припадници домобранских и усташких здругова! [...] Ускоро се и оружје јавно носи. Носе га они који нису за досадашњу државу. [...] Већ при крају марта те 1992. године могу да се чују и пуцњи. Онда је пала и прва жртва. [...] Почини пуцњи и на људе у нашем селу. Људи се склањају са отвореног простора. [...] На другој страни Неретве могу да се виде бункери. Онда се и наши људи, српско становништво, наоружава. По ноћи се држе страже. Једне ноћи војска руши мост. Шире се гласови да ће Неретва бити некаква граница. По селу увелико почињу да падају и гранате. [...] Онда гранате и по манастиру. [...] Они који имају аутомобиле одлазе. У селу остају углавном стари и немоћни.“⁹ Нескривена обнова усташке идеологије јасно је изражена и у репортажи под насловом „Усташе живе“ норвешког новинара Хенрика Ховланда (Henrick Howland), који је боравио у Западној Херцеговини љета 1992. Један припадник ХОС-а му је рекао: „Усташа, то значи устаник. ХОС је насљедник, једини са којим ми Хрвати можемо да се одбранимо“. Најупечатљивији дио су ријечи Блажа Краљевића, команданта ХОС-а за Херцеговину: „Човјек може да одобрава или не то што се догодило у току Другог свјетског рата, али чињеница је да су нам усташе дале Независну Државу Хрватску... Истина је да су многи Срби били убијени. Не толико колико су касније истицали комунисти, али било их је на хиљаде. Грешка усташа је у томе што су требали побити више. Тако не бисмо имали проблема којих сада имамо... У јануару идуће године Босна и Херцеговина мора бити чиста. Срби морају нестати! ХОС постаје јачи

6 Предраг Лозо, *Одсудна одбрана: мишровданске офанзиве на источну Херцеговину 1992. и 1994. године*, н.д., 38–39.

7 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, *Ашлас злочина над Србима током Одбрамбено-оштакбинској раша. 1: 1992.*, н. д., 495.

8 „Летак растуран у Мостару почетком 1992. године, иза кога стоје ХДЗ и СДА, а којим се отворено позивају Хрвати и муслимани на рат против Срба“, у: *Злочин чека казну*, приредили Мирослав Јанковић, ппук. др Зоран Станковић, проф. др Мирољуб Јефтић, проф. др Ђорђе Микић (Нови Сад–Српско Сарајево: ИП „Мегилот“ – НИП „Пошет прес“ – ИП „Имел“, 1995), 139.

9 Ђуро Сврдлин, *Житомислић из прошлости села и манастира*, (Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 26–27.

сваки дан. Ми само чекамо да будемо довољно јаки да преузмемо контролу над Босном и Херцеговином.¹⁰

Већ од краја маја, команда „Јужног бојишта ХВ“ спремала се за заузимање Мостара и остатка долине Неретве. Са ИКМ Плоче, Јанко Бобетко је 28. маја издао наредбу за почетак операције „Чагаљ“. Поред снага регуларне Хрватске војске, хрватско-муслиманских снага ХОС-а и Хрватског вијећа одбране (ХВО), у акцији су учествовали и страни плаћеници. Акција је почела 7. јуна 1992. на јужним дијеловима фронта, на простору бивше општине Чапљина. Дијелови војске и локалне снаге нису били довољни за одбрану од знатно бројнијег нападача, те је долина Неретве, од села Клепци до хидроцентрале „Салаковац“, заузета од стране хрватско-муслиманских снага.¹¹ Из долине Неретве прогнано је 40.000 Срба. Велики број људи је страдао у злогласним логорима, у којима су „третирани као животиње, противно сваком људском достојанству, подвргнути на свакојаче начине да се психички и физички у њима угаси свака жеља и нада за животом“.¹² Према подацима Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, само на простору Херцеговине постојала су 63 логора и затвора за Србе.¹³ Како је то предвиђено у задацима новоствореног Херцеговачког корпуса Војске Републике Српске (ВРС), након повлачења из долине Неретве, дошло је до „стабилизације линије фронта према регуларним јединицама Хрватске војске, и према јединицама ХВО и муслиманским јединицама по извлачењу јединица ЈНА са тог простора“.¹⁴

У исто вријеме када и у долини Неретве, прољећа 1992, интензивирале су се борбе и на јужном дијелу херцеговачког ратишта – пограничном подручју Поповог поља. Управо ту су, још крајем 1991, између ЈНА и хрватских екстремиста избили први већи оружани инциденти у цијелој Босни и Херцеговини.¹⁵ Након повлачења ЈНА, хрватске јединице су, кршећи мировни план Сајруса Венса (Cyrus Vance), запосјеле положаје које је требало да контролишу снаге Уједињених нација (УН), те су се борбе у току маја мјесеца дефинитивно прелиле у Босну и Херцеговину. Село Равно хрватске формације су заузеле 30. маја и од тада се и град Требиње нашао на мети хрватске артиљерије. У овим борбама учествовале су 1, 4, 113. и 144. бригада Хрватске војске.¹⁶ Борбе за одбрану Требиња трајале су до краја

октобра 1992, након чега је Хрватска војска до краја рата под окупацијом држала трећину територије општине Требиње.¹⁷

Епархија захумско-херцеговачка и приморска у предвечерје рата

Пуних 25 година, од одласка епископа Владислава (Митровића) на столицу митрополита дабробосанског 1966, до доласка епископа Атанасија (Јевтића) 1992, Епархија захумско-херцеговачка и приморска била је без архијереја.¹⁸ Падом комунизма, почетком посљедње деценије двадесетог вијека, дошло је до значајних промјена и у овој епархији. Након мјесец дана администрирања митрополита црногорско-приморског Амфилохија, у мају 1992, епископ Атанасије је од Сабора Српске православне цркве тражио да буде изабран у Епархију захумско-херцеговачку и приморску.¹⁹ Свети архијерејски сабор је на редовном засједању 13. маја 1992. донио одлуку да се епископ банатски Атанасије изабере за епископа упражњене Епархије захумско-херцеговачке и приморске.²⁰ Долазак архијереја који је препородио Епархију, поклопио се са распламсавањем грађанског рата у бившој СР Босни и Херцеговини²¹, чији је почетак Епархија дочекала са 21 активним парохијским свештеником, и пет активних манастира: Житомислић, Завала, Тврдош, Дужи и Добрићево, са укупно 17 монашких лица и 105.000 православних вјерника (по попису из 1991).²² Епископ Атанасије је већ почетком јуна 1992. дошао у манастир Тврдош, те је одмах кренуо у обилазак ратом захваћене Херцеговине – посјетио је Попово поље, Билећу, Гацко, Невесиње, Љубиње, Борачко језеро, те је служио у црквама које нису већ биле срушене, а како није могао отићи у Мостар, 7. јуна је служио у цркви у Благају.²³

Ратна збивања захватила су три од пет поменутих православних манастира – Дужи, иако у непосредном ратном окружењу, нису значајније оштећене, манастир Завала је, услед окупације хрватских трупа, знатно страдао, док је манастир Житомислић потпуно уништен.

10 Мирослав Тохол, *Црна књига: њашње Срба у Босни и Херцеговини: 1992-1995. Св. 2.*, (Цетиње: Свети-гора, 2000), 41.

11 Исто, 47.

12 Аљонка Целетовић, „Страдање и прогон српског народа у долини Неретве 1992. године“, у: *Страдање Срба у посљедњој деценији 20. вијека*, уредник Предраг Лозо (Бања Лука: Републичка организација породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске – Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018), 221.

13 Драга Мاستиловић, *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, (Београд: Установа Републике Српске–Удружење Српско-руски мост, 2017), 226.

14 Недељко Попара и др., *Херцеговачки корџус: прилози за монографију*, (Билећа: СПКД „Просвјета“, 2017), 45.

15 Милован Милутиновић, „Улога медија и пропаганде у разбијању Југославије и формирање Војске Републике Српске“, у: *Војска Републике Српске у Одбрамбено-оштакбинском рају: Аспекти, организација, операције*, уредник Јанко Велимировић, (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, 2017), 111.

16 „Чињенице о оружаном агресији Републике Хрватске у Босни и Херцеговини“, *Злочин је злочин њрећућаши. Избор докумената највиших државних органа Југославије о ратним и злочинима геноцида и другим страдањима српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини (1991–1992)*, приредио Анђелко Маслић (Нови Сад: ИП „Мегилот“ – Српска новинска агенција „Срна“ – НИП „Полет прес“ – НИП „Прва српска реч“, 1993), 421.

17 Драгиша Јуришић, Предраг Обреновић и Љубиша Вулин, *Војска Републике Српске = The Republic of Srpska Army*, (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 82.

18 Радивоје Круљ, „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“, у: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*, уредник Драга Мاستиловић, (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020), 356.

19 Исто, 357.

20 *Гласник: Службени лист Српске православне цркве*, година LXXIII, број VII, 114.

21 Због почетка сукоба, епископ Атанасије није устоличен у сједишту Епархије – Мостару, него у Требињу, на Видовдан 1992. године. (*Шемашизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требиње: Епархија ЗХИП – Видослов, 2021), 13).

22 Радивоје Круљ, „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“, у: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*, уредник Драга Мастиловић, (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020), 356.

23 Атанасије Јевтић, Благота Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац, „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“, у: *Митровданске башке Невесињске бригаде – симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*, приредио Радован Радојичић (Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019), 16.

Манастир Житомилић

Манастир Житомилић налази се у долини Неретве, јужно од Мостара. Најранији сачувани помен овог манастира јесте запис о земљишном спору из 1559. Врло значајан запис²⁴ седам година касније свједочи да су опсежни радови на манастиру у то вријеме представљали обнову цркве која је на истом мјесту постојала и раније. Радови су трајали дуго, и тек се на основу докумената из 1602/3. и 1609. може закључити да је црква тада коначно довршена и фрескописана.²⁵ Ктитор обнове манастира био је Милисав, спахија из знамените властееоске породице Милорадовића–Храбена²⁶, који су овај крај у долини Неретве као своју баштину посједовали и у средњем вијеку.²⁷ Током XVII вијека, живот у манастиру био је релативно миран – забиљежена је снажна преписивачка дјелатност и контакти са другим православним манастирима, како у Херцеговини и Црној Гори, тако све до фрушкогорског Хопова, а манастирско имање знатно је проширено. Почетком XVIII вијека, манастир је неколико година био пуст, а у годинама након повратка калуђера забиљежене су двије посјете патријарха Арсенија IV – 1727. и 1734. године.²⁸ У сљедећем периоду, мир у манастиру нарушавали су чести земљишни спорови, различите врсте притисака османских власти и епидемије заразних болести.²⁹ Шеста деценија XIX вијека била је вријеме велике градње и обнове у манастиру. За кратко вријеме сређене су ћелије, обновљена је чесма, препокривена је црква, подигнути су додатни објекти за манастирску економију, а врхунац је било отварање Духовне школе 1858, прве те врсте у Босни и Херцеговини, и новог конака за њене потребе годину касније.³⁰ Према Шематизму из 1890, ни један манастир у Херцеговини у то вријеме није се могао поредити са Житомилићем у „богатству са имањем и земљама“, те такође стоји да је „за овај манастир карактеристично да он ниједном није харан ни порушен био, па баш ни у најљућа времена, премда је то његове калуђере доста скупих жртава стало“.³¹ Управо овај запис из 1890, о ранијим страдањима Житомилића, описује стање у манастиру за вријеме два свјетска рата. Током немира који су се, љета 1914, након Сарајевског атентата, раширили Босном и Херцеговином, мета су били и житомилићки

24 У тексту стоји да је невестињски кадија војводама Петру и Јовану издао ферман „по коме се порушена православна црква може поправити, али тако да не буде већа ни у ширину ни у дужину него што је пре била“. (Љубинка Којић, *Манастир Житомилић*, (Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1983), 30).

25 Исто, 30–31; Радивој Симоновић, „Манастир Житомилић у Херцеговини: (свршетак)“, *Лешојис Машице српске*, XXIX, бр. 1 (1892), 54.

26 Породица се у историјским изворима први пут помиње 1416. Поред Житомилића, подигли су и цркве: Светог Николе у Тријебњу, цркву Светог Петра и Павла у Ошанићима и цркву Светог Луке у близини Клепаца. Више чланова породице се током друге половине XVII вијека одселило у Русију, гдје су неки од њих такође имали значајне позиције. Приликом посјета Херцеговини, Милорадовићи су и касније даривали манастир Житомилић. (Љубинка Којић, *Манастир Житомилић*, н. д., 21–26).

27 Љубинка Којић, „Манастир Житомилић“, у *Срби у Мосћару: расправе и опледи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 454.

28 Радивој Симоновић, „Манастир Житомилић у Херцеговини: (свршетак)“, *Лешојис Машице српске*, XXIX, бр. 1 (1892), 53.

29 Љубинка Којић, *Манастир Житомилић*, н. д., 38–41.

30 Исто, 42.

31 *Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске*, уредио Патријарх Ј. Поповић, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 30.

монаси. Они су ухапшени и малтретирани, а тортури шуцкора нарочито је био изложен архимандрит Христофор Михаиловић, кога су „тукли, чупали му браду и терали га да се крсти латински“.³² Још већа трагедија задесила је манастирско братство непуне три деценије касније, доласком новог свјетског сукоба и стварањем Независне Државе Хрватске. Већ крајем јуна 1941. усташе су побиле цијело братство и бациле га у јаму Видоња³³ на десној страни Неретве. Митрополит Владислав је писао: „У четвртак, 26. јуна 1941. године, предвече, по позиву усташких власти, целокупно братство са особљем јавило се усташким властима на другој страни Неретве код железничке станице. Одмах су жицом везани и малтретирани. Око 20 часова после мучења побијени су и бачени у јаму Видоња испод села Близанаца. [...] И 243 парохијана ове мале житомилићке парохије која је бројала 164 дома убијена су на разне начине од усташа највише 1941. г.“³⁴ Том приликом је страдао игуман Константин (Вучуревић), један јеромонах, један јерођакон, два богослова, један протођакон и два искушеника. Ризница, библиотека и архива³⁵ су опљачкане, док се, убрзо након масакра, у манастирски конак уселило 45 њемачких војника рудара, гдје су боравили до децембра исте године када је пожар прогутао цијелу, углавном дрвену, конструкцију конака. Ипак, и поред великог страдања готово свега око ње, манастирска црква је остала сачувана.³⁶ Јутро након егзекуције братства манастира, усташе су упале у засеок села Житомилић, гдје су ухапсиле двадесетак мјештана, који су страдали у логорима Јасеновац, Јадовно и другим стратиштима.³⁷ Одмах послје рата, манастиру је одузета већина посједа, а и преостали посјед је дат у закуп. Неколико година касније, због недостатка мушког монаштва, претворен је у женски манастир.³⁸ Врло значајан догађај, непосредно прије почетка Одбрамбено-отаџбинског рата, била је ексхумација костију житомилићких монаха крајем 1990, те њихова сахрана у мермерну гробницу крај олтара цркве, након готово 50 година, 2. фебруара 1991. Парастос је служио патријарх српски господин Павле.³⁹

Распламсавање сукоба у долини Неретве 1992, становништву и цркви Житомилића донијело је још веће страдање од оног пола вијека раније. Најприје је од стране хрватских

32 Драга Мاستиловић, „Митрополија херцеговачко-захумска у периоду аустроугарске управе Босном и Херцеговином 1878–1918. године“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: ѿводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022), 331.

33 Јама Видоња налази се на подручју данашње општине Читлук. Дубока је око 15 метара, са отвором пречника 1,5 метара. (Милан Гулић, *Страдање мосћарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, (Београд: Свет књиге, 2018), 158).

34 Владислав Митровић, *Насиојашељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомилића*, (Житомилић: Манастир Житомилић, 1984), 21–22.

35 Између осталог, „страдало је 1.278 књига, 35 рукописних књига, шест штампаних србуља и око 90 руских старих штампаних књига“. (Милан Гулић, „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: ѿводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022), 403).

36 Милан Гулић, *Страдање мосћарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, н. д., 158; *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 252.

37 Милан Гулић, *Страдање мосћарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, н. д., 159.

38 Владислав Митровић, *Насиојашељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомилића*, н. д., 23–24.

39 *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 252.

формација успостављена граница на мосту на Неретви, те је Србима онемогућено слободно кретање, чиме је са брда на десној страни Неретве, манастир Житомислић, сасвим изолован и незаштићен, постао лака мета за гранате, које су по богомољи почеле падати већ 8. априла 1992. У изузетно тешком положају нашла се и обитељ манастира, приморана да борави у „хладном и влажном подруму, без воде, струје, телефона“. Талас нарочито јаког гранатирања услиједио је на католички Велики петак, 17. априла, након којег је постало готово непрекидно, те је једина могућа одлука била да се, последице готово два мјесеца опсаде, већ знатно разрушен манастир мора напустити, што се десило у поноћ 25. априла 1992.⁴⁰ Сестринство је, са игуманијом Евпраксијом и духовником игуманом Јованом (Недићем), избјегло из манастира најприје у манастир Добрићево, а затим у манастир Докмир код Уба.⁴¹ Већ раније, тешко болесни митрополит Владислав, који је боравио у Житомислићу, превезен је у манастир Тврдош. У селу је остао мањи број мјештана који су се надали да ће моћи да заштите село и манастир. Међутим, последице повлачења ЈНА крајем мјесеца маја, ситуација је била крајње тешка, те је 11. јуна стигло упутство да се и остатак становништва евакуише.⁴² Један Житомислићанин се сјећао тих дана: „Успјешно смо парирали усташама све до 12. јуна 1992. године. Дан раније, наши аутобусима одвозе жене, дјецу и старије особе у Источну Херцеговину. Слутио сам да нешто није у реду. Тада нико није знао да су усташе пробиле наше линије на јужном дијелу фронта и да им је отворен пут према Житомислићу и Мостару. [...] Са скривеног мјеста цијели дан посматрам како усташе пале куће. Из цистерне паркиране наред села, усташе пуне канистере бензином и са њима улазе у куће. Након неколико минута, кућа би сва била у пламену. Претходно би износили покућство, намјештај, кухињске апарате и све што их је интересовало. Планула је моја кућа. [...] На ред долази црква и манастир. Житомислић је изгледао као буктиња“.⁴³

Непосредно прије рушења, манастир је посјетио епископ Атанасије, у току свог обиласка Епархије почетком јуна: „сишавши пјешке кроз шуму у манастир затекао је само 2 војника и једног вјерника, а видио да је црква у Житомислићу била погођена са 2-3 минобацачке гранате по крову, док је кров манастирског конака био пробијен са неколико граната“.⁴⁴ Половином овог мјесеца, манастир Житомислић је спаљен и миниран. Манастирска црква је минирана два пута, те се, на основу оштећења и положаја остатака, претпоставља да је „експлозив постављен на предње стубове и на више мјеста по висини звоника, на сва четири угла цркве и средином подужних зидова“. До темеља су уништени нови конак и ку-

40 Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у: *Срби у Мосћару: расправе и описи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 466.

41 *Епископска захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 252-253; Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у: *Срби у Мосћару: расправе и описи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 466.

42 Исто, 466.

43 „Лична изјава 88/01529, С.С.“, у: *Страдање Срба у Мосћару и долини Неретве. Књига докумената*, приредила Душица Бојић (Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије, 1996), 321.

44 Атанасије Јевтић, Благота Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац, „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“, у: *Мишровданске бишке Невесињске бригаде – симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*, приредио Радован Радојичић (Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019), 16.

хиња „великом количином ‘стручно’⁴⁵ постављеног експлозива“. Стари конак је запаљен, те је остао без крова и са великим оштећењима зидова. Бунар је миниран, запаљена је и школа и остали помоћни објекти. Спаљен је и миниран гроб житомислићких монаха, а страдали су и многи други надгробни споменици.⁴⁶ Епископ Атанасије је 1993. године записао: „Житомислић, манастир и парохија – запуштени. Манастирска црква Благовести из 16. века била је до 15. јуна '92. гранатирана и мање оштећена, али је на Духове (15. и 16. јуна 1992) манастир гађан ‘веберима’ (вишецевним бацачима ракета) и од тога изгорео, како нам сведоче поједини војници. [...] Недавно смо сазнали да је манастир Житомислић срушен до темеља од Хрвата.“⁴⁷ Битно је напоменути да ни на 10 километара од села и манастира није било борби, што указује на крајњи циљ разарања овог села и богомоље.⁴⁸

Манастир Завала

Манастир Завала налази се у југозападном дијелу Поповог поља. Народно вјеровање, као и у случају неколико других херцеговачких манастира, подизање Завале везује за римског цара Константина.⁴⁹ Различито тумачење године написане на једном манастирском печату, доводи у питање најранији писани помен манастира. Дио истраживача записану годину тумачи као 1271⁵⁰, што би, у том случају, свакако био најстарији доказ постојања манастира.⁵¹ Послије овога, први недвосмислени помен у писаним изворима настао је 1514. године.⁵² У Завали је до XIX вијека, присутна била народна традиција о попу Стевану – прародитељу династије Немањића, те прича да су се око оближње пећине Вјетернице налазили

45 За рушење и минирање звоника било је ангажовано предузеће „Бетон“ из Метковића, „које је тај посао ‘стручно’ обавило.“ (Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у: *Срби у Мосћару: расправе и описи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 466).

46 Милијана Окић, *Васкрс Житомислића*, (Бања Лука: Бесједа; Требиње: Епархија захумско-херцеговачка и приморска, 2005), 28.

47 Атанасије Јевтић, „Голгота херцеговачких Срба“, у: *Заборав је убијање истине*, приредио Мирослав Јанковић (Пале – Српско Сарајево: НИП „Прес“; Београд: НИП „Пошет прес“, 2000), 296.

48 Ђуро Сврдлин, *Житомислић из прошлости села и манастира*, н. д., 26-27; епископу Атанасију је последице рушења био онемогућен приступ срушеном манастиру Житомислићу, све док није успостављена веза са мостарским бискупом Перићем, након чије је посјете Требињу омогућен и обилазак Житомислића, двије године након рушења. (Атанасије Јевтић, Благота Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац, „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“, у: *Мишровданске бишке Невесињске бригаде – симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*, приредио Радован Радојичић (Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019), 16).

49 Милијана Окић, *Манастир Завала*, (Бања Лука: Бесједа, 2010), 27; Предање каже да је Константин, „видјевши да је становништво побожно“, одлучио да сагради храм, те је на брду Петковица оставио икону, са намјером да ту сагради и цркву. Међутим икону су другог дана пронашли на мјесту данашње цркве, те је она враћена на првобитно одређен бржуљак. Чудотворно премјештање се поновило још два пута и „цар увидје да му сама икона показује мјесто подизања задужбине“. (Исто, 27).

50 „Најбољи доказ, који нам бар донекле назначује доба постанка овог манастира, јест манастирски печат, на коме стоји, да је овај печат начињен 1271. год. дакле без сумње је да печат није старији од цркве а могао би бити млађи. Но нека је баш црква стара као и печат, то је опет прилична древност. По мњењу неких овај је манастир од прилике градио краљ Драгутин или краљица Јелена.“ (Христофор Михајловић, „Манастир Завала и Вјетерница пећина“, *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини*, II, бр. 1 (1890), 134-135); Са друге стране, Константин Јиречек сматра да је на печату уписана 7271. година од постанка свијета, односно 1763. година нове ере. (Милијана Окић, *Манастир Завала*, н. д., 28).

51 Исто, 28.

52 Ivan Zdravković i Anika Skovran, „Manastir Zavala – Arhitektura i freska“, *Naše starine*, VI, br. 1 (1959), 37.

„двори тог грчког попа и одатле управо вуче лозу Немањића“.⁵³ Манастир је 1587. добио ферман са дозволом за обнову старе цркве, а ктитори обнове и у овом случају били су из породице Храбен-Милорадовић.⁵⁴ Црква је живописана⁵⁵ 1619. и у остатку XVII вијека у манастиру је развијена жива преписивачка дјелатност, а одржаване су везе са бројним другим светињама, како херцеговачким, тако и са удаљеном Студеницом и Хиландаром. У манастиру Завала, свој искушенички живот почео је Стојан Јовановић, из оближњег села Мркоњићи – свети Василије Острошки. У првој половини XIX вијека, од 1816. до 1839, манастирска црква је препокривена и ћелије су обновљене, а нова велика обнова услиједила је након 1878, када је у оквиру манастира отворена и српска школа.⁵⁶ Завалу карактерише специфично архитектонско рјешење – сјеверна страна цркве подвучена је под стијену, која и чини знатан дио сјеверног зида, што је јединствен случај у Босни и Херцеговини.⁵⁷ Манастир Завала је у својој историји више пута страдао, али манастирска црква углавном је бивала поштеђена. Забиљежено је страдање манастирских објеката за вријеме турско-млетачког рата 1722, те је манастирски хроничар записао да је манастир „вас осим цркве срушен“. Готово све манастирске зграде горјеле су и за вријеме Другог свјетског рата. Између осталог, потпуно су страдали веома богати архив и библиотека. Игуман манастира Завала Иларион (Деретић) убијен је 23. јуна 1941. у Поповом пољу. Ипак, као и у случају Житомислића, манастирска црква је у Другом свјетском рату сачувана.⁵⁸

Током Одбрамбено-отаџбинског рата (1992–1995), манастир и село Завала нашли су се под окупацијом Хрватске војске. Након заузимања села Равно, 30. маја, на овај дио ратишта из Загреба су стигле нове хрватске снаге – 1. бригада ХВ, која је 6. јуна 1992. године заузела село Завалу, гдје се спојила са снагама 4. бригаде ХВ. Након пада Завале, 4. бригада ХВ се извлачи ради учешћа у операцији „Чагал“, о којој је већ било ријечи, а на овом дијелу ратишта линија фронта се, и поред интензивних борби, стабилизује, те село трајно остаје под окупацијом.⁵⁹

Након пада села, манастир је напуштен и оскрнављен, црква је конструктивно оштећена и живопис је знатно растресен услед честих детонација у непосредној близини које су повећале и ранија оштећења настала у земљотресима, док су конаци запаљени.⁶⁰ Пукотине

на крову учиниле су да је током дужег периода вода продирала и натапала зидове, све до слоја на којем је живопис, услед чега су настала трајна оштећења.⁶¹ Пећина испосница, која се налази у брдима западно од манастира, у рату је служила за војне потребе тако да су „остаци грађевине девастирани а на платоу испред пећине саграђен је транше“.⁶² Епископ Атанасије је 1993. године записао: „У Поповом пољу има више православних српских парохија, а Хрвати су окупирали део Поповог поља. [...] Још се ту воде жестоке борбе, јер Срби желе да поврате своја насеља у Завали, Бобанима, Хуму и требињској општини која су хрватске усташе окупирале, порушиле и запалиле. Срушена је наша црква у Равном и окупирани манастир Завала, чија је црква са дивним фрескама из XV века (нажалост, неколико драгоцених икона није изнето из Завале, а јеромонах Сава Чанчаревић је избегао у Дечане). Дурбином из даљине се види да је манастирски конак погођен гранатама по крову, али није срушен, док се црква не види добро (делимично је храм у пећини). У цркви и конаку боравили су усташки бојовници, па се може претпоставити да су и ову светињу српску оскрнављивали и демолирали.“⁶³

На крају рата, Требиње је остало без 309 км², односно 26% своје предратне територије. У новоформираној општини Равно, у Федерацији БиХ, иако већински насељеној хрватским становништвом, остао је велики број српских села.⁶⁴ На тзв. вашингтонским картама, које су убрзо послје Дејтона прецизније одредиле границу између ентитета, учена је велика разлика у односу на првобитне тзв. дејтонске карте, те су Требињу „украдени с. Завала са манастиром и пећином Вјетерница, подручје с. Чваљина и најплоднији дио Поповог поља“. Командант Херцеговачког корпуса Радован Грубач хитно је ове промјене предочио предсједницима Слободану Милошевићу, Момиру Булатовићу и Радовану Караџићу. Међутим, примједбе нису прихваћене и ентитетска линија је утврђена у складу са „вашингтонским мапама“.⁶⁵ Жалбу на ово помјерање ентитетске линије писао је и епископ Атанасије предсједнику Сједињених Америчких Држава Билу Клинтону (William Jefferson Clinton), али резултата није било, те је манастир Завала остао у Федерацији БиХ.⁶⁶

Девастација других објеката Епархије захумско-херцеговачке и приморске

Епархија захумско-херцеговачка и приморска једна је од најстрадалнијих епархија Српске православне цркве у Одбрамбено-отаџбинском рату (1992–1995). Порушено је 36 цркава, а знатно је оштећено још 28. Уништено је и 12, а оштећена су 2 парохијска дома.⁶⁷

53 Владимир Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 167.

54 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 29–30.

55 Живопис је радио хиландарски монах Георгије Митрофановић. (Исто, 31).

56 Ivan Zdravković i Anika Skovran, „Manastir Zavala – Arhitektura i freska“, *Naše starine*, VI, br. 1 (1959), 37; Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 31–34.

57 Нина М. Лојовић Милинић, „Архитектура православних цркава на простору Пећке патријаршије са посебним освртом на архитектуру Источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку“, *Баштина*, XLVIII, бр. 2 (2019), 413.

58 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 33–35; Милан Гулић, „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022), 402.

59 Недељко Попара и др., *Херцеговачки корџус: прилози за монографију*, н. д., 185.

60 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 130; Атанасије Јевтић, „Манастир Завала“, *Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке*, V, бр. 12 (1997), 68.

61 Исто, 69.

62 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 82.

63 Атанасије Јевтић, „Голгота херцеговачких Срба“, у: *Заборав је убијање истине*, приредио Мирослав Јанковић (Пале – Српско Сарајево: НИП „Прес“; Београд: НИП „Пошет прес“, 2000), 296.

64 Михајло Вујовић, *Свједочења и расуђивања*, (Билећа: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2012), 131.

65 Миодраг Новокмет, *Требињска бригада 1991–1996*, (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022), 469.

66 Атанасије Јевтић, „Господину Вилијаму Клинтону, Предсједнику САД приликом посете Босни и Херцеговини, пред Божић 1997.“, *Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке*, VI, бр. 13 (1998): 99–100.

67 *Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар Требиње: Епархија ЗХП – Видослов, 2021), 25.

Срушене су Епархијска резиденција у Мостару и Владичанска кућа у Дубровнику. У Мостару је срушен и Саборни храм Свете Тројице⁶⁸, као и Стара црква Рођења Пресвете Богородице⁶⁹, а Епископски двор је миниран.⁷⁰ Крајњи биланс разарања јесте 11 трајно угашених парохија.⁷¹

Поред страдања манастира Житомислић и Завала, у непосредном ратном окружењу нашао се и манастир Дужи⁷², те је, током целог рата, гађан гранатама и ракетама из правца Дубровника.⁷³ Већина села парохије овог манастира окупирана је од стране хрватских формација и уништена. Такође, бројна српска села у овим крајевима која су остала слободна, била су на мети хрватске артиљерије, те је народ, услед тога, углавном исељен. Манастир Дужи био је удаљен један километар од линије фронта, те је његов опстанак такође био доведен у питање. Најтежи периоди гранатирања били су у октобру 1992, када су ХВО и регуларна ХВ дошли на садашњу линију разграничења. Због опасности услед учесталог гранатирања, епископ Атанасије је тада игуманији Теодори и сестрама наредио да

68 Саборни храм Свете Тројице саграђен је у вријеме јачања српске православне заједнице у Мостару и реформи у Османском царству. Први радови су почели 1863, када је од султана стигла дозвола и новчани прилог. Црква је освешана 10 година касније, на Лучиндан 1873. Иако је током Првог и Другог свјетског рата прошла без већ већих оштећења, рат (1992–1995) је донио потпуно страдање ове богомоље. (Исто, 183–184).

69 Од настанка града, православни Срби имали су црквицу у овом граду. Најприје је то била црквица звана „Фелија“ (XVI–XVIII вијек). Она је проширена средином XVIII вијека, а већу обнову и проширење је доживјела 1833, изградњом цркве Рођења Пресвете Богородице, данас познате као Стара православна црква. До подизања Саборне цркве она је била једино богослужбено мјесто мостарских Срба. Ратне 1992, најприје је демолирана, а затим запаљена. (Исто, 182–183).

70 Атанасије Јевтић и др., *Епархија захумско-херцеговачка и приморска*, (Требиње–Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска – Манастир Тврдош, 2020), 20.

71 Радивоје Круљ, „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“, у: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*, уредник Драга Мاستиловић, (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020), 357.

72 Манастир Дужи налази се у Требињској шуми, 12 км југозападно од Требиња. Основан је послије страдања манастира Тврдош 1694, до када је био парохијска црква и метох манастира Тврдош. Од почетка XVIII вијека до 1766, манастир је био и сједиште митрополита захумско-херцеговачког, када је оно пренесено у Мостар. Манастир је обновљен 1855, када су саграђени нова црква и конак. Међутим, до краја вијека, доживио је неколико страдања – рушен је током устанака Луке Вукаловића 1855. и 1861, за вријеме Невесињске пушке 1875, те је сасвим изгорио у пожару 1886, након којег је успјели обновити. Интересантна опажања о манастиру оставио је 1857. руски конзул у Босанском пашалуку Александар Гиљфердинг: „У цијелој Босни и Херцеговини није било бољег манастира нити марљивијих и ревноснијих калуђера на пољу просвјете народа од ове манастирске обитељи“. Између два свјетска рата већину братства у манастиру чинили су руски монаси који су из Русије емигрирали након Октобарске револуције. Двојицу монаха, једног Србина и једног Чеха, усташе су убиле већ лjeta 1941. Руски монаси су у манастиру остали до децембра исте године, када су их убили комунисти, након чега је манастирска имовина пљачкана како од комуниста, тако и од усташа. Након Другог свјетског рата, манастир запосјела војска и Цркви је враћен тек 1959. Велику обнову доживио је послије Одбрамбено-отаџбинског рата (1998). (Игњатије Марковић, *Православни манастири у Херцеговини*, (Гацко : Друштво за очување баштине „ДОб“, 2011), 36–37); Атанасије Јевтић, „Манастир Дужи од Првог светског рата до Покрова Богородичиног 2000. г.“, у: Нићифор Дучић, *Манастир Дужи у Херцеговини*, уредник Атанасије Јевтић (Требиње: „Требиње“, 2000), 103–120; Александар Ф. Гиљфердинг, *Пушовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, (Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972), 29–30; Милан Гулић, „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: њоводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов; 2022), 403.

73 Атанасије Јевтић, „Манастир Дужи од Првог светског рата до Покрова Богородичиног 2000. г.“, у: Нићифор Дучић, *Манастир Дужи у Херцеговини*, уредник Атанасије Јевтић (Требиње: „Требиње“, 2000), 115.

се евакуишу у манастир Добрићево, што су оне учиниле, али су се већ 1993. вратиле у манастир. У јесен 1995, када је успјели да напусти. Срећом, манастир је крај рата ипак дочекао без оштећења.⁷⁴

Поред манастира, од уништених објеката Епархије захумско-херцеговачке и приморске, свакако се истичу страдања Саборне цркве, Старе цркве и Епископског двора у Мостару. Епископ Атанасије је, 25. јула 1994, након што је посјетио рушевине ових објеката, у писму Влади Републике Српске, написао: „Пошли смо најпре да видимо оближњи Епископски двор, који је сав срушен, само аветно штрче зидови [...] и онда смо кренули уз Бранковац да посетимо рушевине наше Саборне цркве на Бјелушинама, као и остатке Старе цркве изнад ње и Српско гробље изнад Суходолине. На нашу велику жалост, наша величанствена Саборна црква срушена је до темеља и само су остале огромне гомиле камења, које делују још страшније неголи рушевине манастира Житомислић, које смо заједно посетили децембра 93. Црква је гранатирана ракетама вебера и тако запаљена, и то на сам храмовни празник Свете Тројице и други дан Духовдана (15. и 16. јула 1992), а коначно је минирана, кажу нам, са 1,7 тону експлозива (други кажу чак 7 тона), на Петровдан, 12. јула 1992. године. Експлозив је очигледно стручно подметан тако да су остале само рушевине од уситњеног камења (осим улазног лука капије, који је разрушен, но још стоје веће громаде камења, цигала, стубова и грађевинског материјала, леже или штрче расути метални крстови са 8 кубета и црквеног торња, док је позлаћени крст са главне куполе нестао, као и велика црквена звона са торња). [...] Више Саборне цркве је стара Српска школа и стара Епископија, које су такође порушене, само делимично штрче зидови, а изнад њих је наша Стара црква из 1833. године, која је сва спаљена и у које је кров срушен а унутра са бесом уништен Свети Престо и 9 камених стубова савијено са земљом. Као што смо видели у Стоцу, и овде је непријатељски бес докрајчио паљевином и рушењем остатке трагова српства и православља.“⁷⁵

Један од најтрагичнијих момената рата у Херцеговини јесте рушење спомен-костурнице жртвама усташког геноцида у Пребиловцима 1941⁷⁶. То је урађено по наредби хрватског генерала Јанка Бобетка, под изговором да се код костурнице „налази топништво

74 Исто, 118–120

75 Мирослав Тохол, *Црна књија: њашње Срба у Босни и Херцеговини: 1992–1995*. Св. 2., (Цетиње: Светигора, 2000), 106; Долазак владике Атанасије до рушевина Саборне цркве, описао је Алекса Зубац: „Пришавши првом камену владика је клекнуо начинивши велике метаније, и целивао са сузама у очима, и подигнувши се запевао смо Тропар и Кондак храма – Свете Тројице – Педесетнице, онда Тропар Васкрсења Христова. Потом смо се попели уз гомилу рушевина да бисмо се спустили у лађу цркве и у олтар. Ту смо опет пјевали тропаре, упалили свијеће и окадили рушевине, и на крају отпјевали Тропар свим преминулима и пострадалима. (Aleksa Zubac, „Posjeta razorenim srpskim svetinjama grada Mostara dana 21. jula 1994. godine“, у: *Knjiga o Mostaru*, priredio Borivoje Pištalo (Beograd: Svet knjige, 2006), 208).

76 Село Пребиловци једно је од најстрадалнијих мјеста када је у питању геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској. Од око 1.000 предратних становника, крај рата дочекало је њих 174. Највећи број, око 800 људи, већ лjeta 1941. бачен је у Шурманачку јаму. Јаме су отворене тек 1990, и неколико хиљада жртава из овог и околних села је ексумирано, а њихове кости су положене у крипту Храма Сабора српских светитеља и пребиловачких мученика 4. августа 1991. Опијело и освештање костурнице одржао је патријарх српски господин Павле. (*Шемашизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар–Требиње: Епархија ЗХИП – Видослов, 2021), 221–222).

и артиљеријска муниција“. Костурница је по Бобетковој наредби најприје гађана артиљеријском ватром, а током рата је још два пута минирана, што указује на циљ овог поступка – затирање сјећања на српске жртве у долини Неретве.⁷⁷

Ширину страдања херцеговачких православних светиња, свеобухватно је у неколико реченица објаснио и патријарх Павле у свом писму генералном секретару УН Бутросу Галију (Boutros Boutros-Ghali), 1992. године: „Неколико хиљада хрватских војних формација надиру на територије у Херцеговини где живи искључиво православно становништво и где никад, па ни данас, није било хрватског живља! Хрватски окупатори руше и пале пред собом сва српска насеља, градове и села, нарочито цркве и манастире. Досад су порушили и запалили Српску саборну цркву у Мостару и српске цркве у Чапљини, Метковићу, Глушцима, Опузену, Габели, Дувну, Рашчанима, Бјелом Пољу, Бјелетићима, Горњем Храсну, Равну, Опличићима, Клепцима, Пребиловцима, као и цркве уз Неретву у Челебићима, Коњицу и Брадини и неколико православних цркава на просторима Поповог поља и Бобана. Хрвати уништавају и пале српске православне средњовековне манастире Житомислиће, Завалу и спаљују спомен-костурницу српских новомученика у Пребиловцима, где су биле смештене кости извађене из јама у које су Србе бацали 1941. године Хрвати – усташе и фашисти.“⁷⁸

Обнова

Остаци манастира Житомислић били су у рушевинама све до априла 2002, када је отпочело рашчишћавање⁷⁹, након којег је сачињен пројекат реконструкције. Све сачуване цјелине прије депоновања су нумерисане, а комплетан посао је рађен под сталним конзерваторским надзором. Реконструкција је почела у априлу 2003, када су разидани остаци зидова, анализирани темељи, те је почело зидање. Црква је реконструисана аутентичним материјалима и технологијама⁸⁰, те су стари облик и димензије сачувани и „за зидање цркве није употребљен ниједан нови камени блок“.⁸¹ Анексом 8 Дејтонског споразума прописано је да се „свим културно-историјским споменицима реконструкцијом врати изглед какав су имали прије рушења“. Манастир Житомислић један је од најуспјешнијих пројеката овог типа. Након почетка обнове, монаштво је првих шест мјесеци живјело у изнајмљеном стану у Мостару. Већ на Видовдан 2003, завршен је први конак, као и школа са кухињом, салоном

77 Исто, 42.

78 Милан Ј. Путица. *О значају насеља Завала, духовној и ујравној сједишња Срба Појовој поља у прошлости*, Српска православна епархија захумско-херцеговачка и приморска, https://eparhija-zahumskohercegovačka.com/?page_id=17354, датум приступа 31. 1. 2023.

79 „Због јачине детонације и висине, дијелови звоника проналажени су на великој удаљености од објекта. [...] У току рашчишћавања откривене су сачуване цјелине зидова и сводова, док су се дијелови западног и источног зида назирали испод рушевина.“ (М. Окиљ, *Васкрс Житомислића...*, 28–29).

80 Сав камен из рушевина пописан је и нумерисан, да би касније поново био уграђен. Малтери су анализирани и њихов је састав поновљен као у XVI вијеку, без цемента, арматуре и осталих савремених технологија. (*Шемашизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требније: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 61–62).

81 *Обнова манастира Житомислић, Мостар; 2002–2005*, Министарство просвјете и културе Републике Српске. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, <https://nasljedje.org/projekat/obnova-manastira-zhitomislic-mostar-2002-20/>, датум приступа 15. 1. 2023.

и двије келије, те су испуњени услови да се монаси трајно населе у манастиру након 11 година. Освећење конака обавио је епископ Григорије. Обновљени манастир освјештан је 15. маја 2005. Свету архијерејску литургију предводио је патријарх српски господин Павле, уз саслужење свих архијереја⁸² Српске православне цркве. Црква је 2012. године живописана, 2015. је саграђен нови конак, а 2019. отворен је нови музеј.⁸³

Манастир Завалу епископ Атанасије први пут је посјетио на Божић, јануара 1997.⁸⁴ Обнова манастира Завала почела је августа 2001, а завршена је јесени 2005. Паралелно су рађене конструктивна санација и рестаурација живописа. Обновљен је звоник и засведени прилаз, а конак је обновљен 2008.⁸⁵ У току обнове пронађени су остаци старије грађевине, која се по градитељским карактеристикама може датовати у прероманички период, чиме је потврђена знатно већа старост ове православне светиње.⁸⁶

Стара црква у Мостару је већ 1996. покривена и стављена у службу, а коначна обнова је завршена 2004, када је црква освећена.⁸⁷ Обнова Саборне цркве у Мостару почела је 2006, рашчишћавањем и сортирањем камена. Грађевински радови почели су 2010, а завршени 2020. под надзором Грађевинског факултета из Бањалуке и конзерваторским надзором Завода за заштиту споменика културе Федерације Босне и Херцеговине.⁸⁸ Спомен-костурница у Пребиловцима била је рушевинама до 2005. и за то вријеме претворена је у депонију смећа. По благослову владике Григорија, 2007. године је почело истраживање терена на којем је био пребиловачки храм. Камен темељац за нови храм положио је умировљени епископ Атанасије 2013, а радови су завршени августа 2015. Исте године, одлуком Светог архијерејског сабора СПЦ, канонизовани су пребиловачки и доњехерцеговачки мученици.⁸⁹

Закључак

Манастири и други објекти Епархије захумско-херцеговачке и приморске који су страдали током Одбрамбено-отаџбинског рата (1992–1995), у највећем броју случајева, у вријеме девастације нису се налазили у зони борбених дејстава, и у њиховој близини није било српских снага. Та чињеница указује на то да се они никако нису могли сматрати „легитимним војним метама“ и наводи на закључак да крајњи циљ ових напада не само да је био нестанак Срба из долине Неретве и Поповог поља, него и затирање трагова њиховог вијековног постојања у тим крајевима. У прилог томе говори и податак да се, у највећем

82 Тог дана свечано је започело засједање Светог архијерејског сабора, управо на том мјесту. (*Шемашизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требније: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 61–62).

83 Исто, 61–62.

84 Атанасије Јевтић, „Манастир Завала“, *Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке* бр. 12 (1997): 68.

85 М. Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 37.

86 *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 259.

87 *Шемашизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требније: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 182–183.

88 Исто, 184.

89 Исто, 221–223.

броју случајева, није радило о спонтаним нападима, него о добро припремљеним „стручним“ подухватима, што се најбоље осликава у примјерима манастира Житомислић, Саборне цркве у Мостару и спомен-костурнице у Пребиловцима. Ипак, послије вијека испуњеног страдањима, нарочито у Другом свјетском рату (1941–1945) и Одбрамбено-отаџбинском рату (1992–1995), „успјех“ ових континуираних подухвата имао је само привремени карактер – готово сви објекти су обновљени и налазе се на истом мјесту и у истом облику као прије рата.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори и мемоарска дјела:

1. Вујовић, Михајло. *Свједочења и расуђивања*. Билећа: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2012.
2. Гиљфердинг, Александар Ф. *Пушовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972.
3. *Епископија захумско-херцеговачка*. Приредио Стево Ђосовић. Београд: Свет књиге, 2006.
4. *Заборав је убијање истине*. Уредник Мирослав Јанковић. Пале – Српско Сарајево – Београд: НИП „Прес“ – НИП „Пошет прес“, 2000.
5. *Злочин је злочин прећушати*. Избор докумената највиших државних органа Југославије о ратним и злочинима геноцида и другим страдањима српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини (1991–1992). Приредио Анђелко Маслић. Нови Сад: ИП „Мегилот“ – Српска новинска агенција „Срна“ – НИП „Пошет прес“ – НИП „Прва српска реч“, 1993.
6. *Злочин чека казну*. Приредили Мирослав Јанковић, ппук. др Зоран Станковић, проф. др Мирољуб Јефтић, проф. др Ђорђе Микић. Нови Сад–Српско Сарајево: ИП „Мегилот“ – НИП „Пошет прес“ – ИП „Имел“, 1995.
7. Сврдлин, Ђуро. *Житомислић из прошлости села и манастира*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
8. *Страдање Срба у Мостару и долини Неретве*. Књига докумената. Приредила Душица Бојић. Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије, 1996.
9. *Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*. Уредник Радивоје Круљ. Мостар–Требиње: Епархија ЗХИП – Видослов, 2021.
10. *Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске*. Уредник Патрикије Ј. Поповић. Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890.

Монографије:

1. Гулић, Милан. *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945*. Београд: Свет књиге, 2018.
2. Јевтић, Атанасије, Вук Бачановић, Милош Ивановић, Радивоје Круљ. *Епархија захумско-херцеговачка и приморска*. Требиње–Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска – Манастир Тврдош, 2020.
3. Јуришић, Драгиша, Предраг Обреновић и Љубиша Вулин. *Војска Републике Српске = The Republic of Srpska Army*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.
4. Којић, Љубинка. *Манастир Житомислић*. Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1983.
5. Лозо, Предраг. *Одсудна одбрана: митровданске офанзиве на источну Херцеговину 1992. и 1994. године*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2021.

6. Марковић, Игњатије. *Православни манастири у Херцеговини*. Гацко: Друштво за очување баштине „ДОБ“, 2011.
7. Мاستиловић, Драга. *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Установа Републике Српске – Удружење Српско-руски мост, 2017.
8. Митровић, Владислав. *Насиојашељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомилића*. Житомилић: Манастир Житомилић, 1984.
9. Новокмет, Миодраг. *Требињска бригада 1991–1996*. Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022.
10. Окиљ, Милијана. *Манастир Завала*. Бања Лука: Бесједа, 2010.
11. Окиљ, Милијана. *Васкрс Житомилића*. Бања Лука – Требиње: Бесједа – Епархија захумско-херцеговачка и приморска, 2005.
12. Попара, Недељко и други. *Херцеговачки корџус: прилози за монографију*. Билећа: СПКД „Просвјета“, 2017.
13. Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-оштрацбинског рата. 1 : 1992*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.
14. Тохоль, Мирослав. *Црна књија: ишње Срба у Босни и Херцеговини: 1992–1995*. Св. 2. Цетиње: Светигора, 2000.
15. Ђоровић, Владимир. *Српски манастири у Херцеговини*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

Монографске студије:

1. Гулић, Милан. „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“. У: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од ушмељења*. Уредник Милан Гулић, 345–442. Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022.
2. Мاستиловић, Драга. „Митрополија херцеговачко-захумска у периоду аустроугарске управе Босном и Херцеговином 1878–1918. године“. У: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од ушмељења*. Уредник Милан Гулић, 269–344. Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022.
3. Јевтић, Атанасије, Благота Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац. „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“. У: *Митровданске бишке Невесињске бригаде - симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*. Уредник Радован Радојичић, 16–18. Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019.
4. Којић, Љубинка. „Манастир Житомилић“. У: *Срби у Мостару: расправе и олеги*. Уредник Боривоје Пиштало, 452–470. Београд: Свет књиге, 2001.
5. Јевтић, Атанасије. „Манастир Дужи од Првог светског рата до Покрова Богородичиног 2000. г.“. У: Нићифор Дучић, *Манастир Дужи у Херцеговини*. Уредник Атанасије Јевтић, 103–120. Требиње: „Требиње“, 2000.

6. Радаковић, Борис. „Формирање муслиманских паравојних формација“. У: *Република Српска у Одбрамбено-оштрацбинском рату*. Уредник Предраг Лозо, 45–55. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2017.
7. Целетовић, Аљонка. „Страдање и прогон српског народа у долини Неретве 1992. године“. У: *Страдање Срба у посљедњој деценији 20. вијека*. Уредник Предраг Лозо, 221–222. Бања Лука: Републичка организација породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске – Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018.
8. Zubac, Aleksa. „Posjeta razorenim srpskim svetinjama grada Mostara dana 21. jula 1994. godine“. У: *Knjiga o Mostaru*. Priredio Borivoje Pištalo, 205–209. Београд: Svet knjige, 2006.

Радови из часописа:

1. Лојовић Милинић, Нина М. „Архитектура православних цркава на простору Пећке патријаршије са посебним освртом на архитектуру Источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку“. *Баштина*, XLVIII, бр.2 (2019), 399–418.
2. Михајловић, Христофор. „Манастир Завала и Вјетерница пећина“. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, II, бр. 1 (1890), 130–143.
3. Радаковић, Борис. „Преглед дјеловања паравојне формације ХОС за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини“. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, VIII, бр.1 (2016), 241–250.
4. Симоновић, Радивој. „Манастир Житомилић у Херцеговини: (свршетак)“. *Лешојис Машице српске*, XXIX, бр. 1 (1892), 37–60.
5. Zdravković, Ivan, Anika Skovran. „Manastir Zavala – Arhitektura i freska“. *Naše starine*, VI, br. 1 (1959), 37–62.

Радови из зборника радова:

1. Круљ, Радивој. „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“. У: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*. Уредник Драга Мاستиловић, 355–368. Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020.
2. Милутиновић, Милован. „Улога медија и пропаганде у разбијању Југославије и формирање Војске Републике Српске“. У: *Војска Републике Српске у Одбрамбено-оштрацбинском рату: Аспекти, организација, ојерације*. Уредник Јанко Велимировић, 93–133. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, 2017.

Периодика:

1. Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке.
2. Гласник: Службени лист Српске православне цркве.

Интернет сајтови:

1. *Обнова манастира Житомислић, Мостар; 2002–2005*, Министарство просвјете и културе Републике Српске. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, <https://nasljedje.org/projekat/obnova-manastira-zitomislic-mostar-2002-20/>. Датум приступа 15. 1. 2023.
2. Путица, Милан Ј. *О значају насеља Завала, духовној и ујравној сједишњи Срба Појовој поља у прошлости*, Српска православна епархија захумско-херцеговачка и приморска, https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=17354. Датум приступа 31. 1. 2023.

Nemanja VUJIĆ, historian
associate at the Historical Archive of the City of Novi Sad, Novi Sad
vujic.nemanja037@gmail.com

THE DESTRUCTION OF THE MONASTERIES OF THE EPARCHY OF ZAHUMLJE, HERZEGOVINA AND THE LITTORAL IN THE IN THE DEFENSIVE AND PATRIOTIC WAR 1992–1995

Summary

The Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral is one of the eparchies of the Serbian Orthodox Church that suffered the most during the Bosnian war 1992-1995. Two out of five active monasteries at the time of the beginning of the conflict suffered significant damage during war operations – the Žitomislić monastery was completely demolished in June 1992 and the Zavala monastery was under occupation from June of the same year until the end of the war, and the church was significantly damaged due to detonations, and the monastery buildings were demolished. In the immediate vicinity of the war, fortunately undamaged, was the Duži monastery. Over 30 churches of this Eparchy were also demolished or significantly damaged, among them the Cathedral and the Old Church in Mostar, and the Memorial Ossuary in Prebilovci. In the text, based on relevant scientific literature, published sources, journalistic and memoir works and data from the schematisms of the Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral, the context of war events, the cultural and historical significance of monasteries, the extent and method of the devastation and also the post-war restoration of Herzegovina's orthodox objects were presented.

Keywords: Bosnian war, The Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral, monasteries, Žitomislić, Zavala.

УДК 655.55(497.6)»1928/2005»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.TUT.101-109>

прегледни рад / review article

примљен / received: 27. 09. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

Јасмина С. ТУТУНОВИЋ-ТРИФУНОВ, виши кустос-историчар
Музеј жртава геноцида, Београд
jasmina.tutunovic@muzejgenocida.rs

ЛИЧНИ ФОНД ДРАГОЈА ЛУКИЋА (1928–2005) – осврт на архивску грађу –

АПСТРАКТ: Лични фонд Драгоја Лукића, који од 1996. године баштини Музеј жртава геноцида у Београду, настао је као резултат Лукићевог вишедеценијског истраживања о страдању деце у Независној Држави Хрватској. У фонду је сачувана грађа која сведочи о различитим Лукићевим активностима на утврђивању идентитета уморене деце, као и о резултатима истраживања које је публикувао у савременој југословенској штампи, представљао на научним скуповима и конференцијама, на бројним изложбама, као и у документарним филмовима и телевизијским емисијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгоје Лукић, Музеј жртава геноцида, ратни злочини, НДХ, страдање деце 1941–1945.

Драгоја Лукића, рођеног 1928. године у Милошевом брду код Босанске Градишке, Други светски рат је, као четрнаестогодишњег дечака, затекао на родној Козари. Са породицом је био заточен у Систему логора Јасеновац, а време проведено у логору Стара Градишка, из којег га је, током лета 1942. године, заједно са неколико хиљада српске деце и рођеном браћом и сестром, спасила Диана Будисављевић са својим сарадницима, остало је трајно у његовом сећању.¹ У августу 1942. године, животни пут је наставио као борац V козарске Народноослободилачке ударне бригаде (НОУ). Крај рата дочекао је као ратни војни инвалид и члан Комунистичке партије Југославије (КПЈ)². Радио је у Савезном секретаријату за унутрашње послове, у Служби за историјску документацију, а касније у Музеју револуције народа и народности Југославије³. Његово вишедеценијско непрекидно трагање за судбином деце у Независној Држави Хрватској (НДХ), резултирало је поименичним пописом 74.762 српске, муслиманске, ромске, хрватске и јеврејске деце, узраста до 14 година од којих је „60.643 убијено или на други начин уморено“⁴. Просечна старост уморене деце била је пет и по година.

„Када се рат завршио, управо у ове дане пре тридесет година, ја сам кренуо у потрагу за својом браћом и сестром. Мајка, која је преживела рат и вратила се на згариште, она је мене као најстарије своје дете, терала да што брже кренем у потрагу за осталом децом, јер и она је у Старој Градишки изгубила све своје“, забележио је Драгоје Лукић, који је, непосредно по завршетку Другог светског рата, пронашао брата Рајка и сестру Славку, док је „другог једног брата који је био мали који није знао казати своје име“ пронашао тек 1954. године. „Од тада, од педесетчетврте године ја трагам и за осталим судбинама козарске деце, јер на Козари има још доста да се запише и треба записивати све дотле док живе сведоци. Тридесет година после рата мајке траже своју децу, и деца траже родитеље. Мукотрпан је

1 Rajko Lukač, „Vreme kad se i žrtvama aplaudira“, 4. jul, 16. 10. 1990: „Kao bosonogi mališan, doživio sam kolektivnu sudbinu hiljada svojih vršnjaka koji su u onom suludom naletu Nemaca i ustaša 1942. godine svučeni sa Kozare, otrgnuti iz majčinog naručja i bačeni u krvavi kovitlac logorskog pakla. Svi mi koji smo doživeli ofanzivu na Kozari u ljeto 1942. godine, pamtimo je kao da je juče bila. Po njoj i vreme računamo: šta je bilo pre, a šta poslije ofanzive. Ona je isuviše deo nas. Svakome od nas je tada neko ubijen. Najčešće su to bili najbliži i najdraži. Mnogi i danas, posle gotovo pet decenija, nemaju snage da ispričaju ono što su kao djeca upamtili, a pamtilo se samo najteže. Radije ćute“.

2 Драгоје Лукић, „Козара 1942 – како сам је као дječак упамтио“, у: 1941–1942. у сведоchenjима учесника НОБ, књига 14, уредник Radomir Petković, (Београд: Војноиздавачки завод ЈНА, 1975), 511–526: „Posle velike grmečke ofanzive, jedna grupa dečaka, u kojoj sam bio i ja, prebačena je na Kozaru. U 5. kozarskoj brigadi smo rasli kao kuriri Ranka Šipke, Rada Kondića, Dragutina Čurguza, Joce Marjanovića. S tom slavnom brigadom sam prošao sve bitke i mnoge kurirske staze po Krajini, srednjoj i istočnoj Bosni. U septembru 1944. sam ranjen pod starom kulom u Srebreniku kraj Tuzle. Sa poljane u Osmacima sam odleteo u Italiju. Posle lečenja, marta 1945, vratio sam se na svoju dragu Kozaru. Moja poslednja bitka je bila radosna i tužna. Odigrala se u oslobađanju kazamata Stare Gradiške. Tu su ustaše pobili sve pre nego što su pobjegli. I retki su bili oni koji su se spasili, kao što je to pošlo za rukom Zijadu Midžiću koga smo izvukli ispod poklopca kanalizacije, kao svedoka strašnih zločina u staroj kuli na obali Save“.

3 Јован Мирковић, ур., *Драгоје Лукић – родитељ покошеној нарашћаја*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 345–346.; Милинко Чекић и Ненад Антонијевић и Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Логорашки споменици: шездесет година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској шоком Другој светској рати* (Београд: Удружење логораша и потомака Јасеновац систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској – Музеј жртава геноцида, 2019), 247–250.

4 Драгоје Лукић. Bili su samo deca, I, (Laktaši – Beograd: Grafomark – Muzej žrtava genocida, 2000, 8).

тај посао, трагати за децом којој се изгубио сваки траг и не знају и нису у могућности да нам помогну да их пронађемо“⁵, говорио је Лукић о мотивима за своја истраживања у документарном филму *Козарачка гјешинства*.⁶

Прве резултате истраживања Лукић је почео да публикује већ 1959. године у послератној југословенској штампи различите провенијенције, попут *Вечерњих новостии*, *Борбе*, бањалучког *Гласа*, *НИН-а*, *Кекеца*, *Привредног прегледа*, *Полишике*, 4. јула, *Народне милиције*, часописа *Поља*.

Страдање најмлађих у ратовима, Козара у Другом светском рату и Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ) биле су његова професионална преокупација, од првих чланака и фељтона у периодици, излагања на научним скуповима и конференцијама и публиковања у зборницима и научним часописима. *Просечна старост шест и по година, Деца у усташким концентрационим логорима*, рад објављен у тематском издању часописа *Поља* 1991. године као и специјално издање *Борбе – Редни број смрти. Именословник 11.219 козарачке гјеце* (1988), писано у коауторству са Јованом Кесаром, само су неки од њих. Све Лукићеве монографске публикације, од *Рањеној гјешинства*, објављеног 1961. године, три допуњена издања књиге *Раши и гјецца Козаре до последњег, двотомног издања монографије Били су само деца, Јасеновац – тробница 19.432 девојчице и дечака* (2000) посвећене су страдању деце у НДХ и најмлађим партизанским борцима – куририма у Другом светском рату у Југославији.

Своја истраживања о страдању цивилног становништва у НДХ, Лукић је представљао, као аутор или коаутор, у више сталних или покретних изложби, попут сталне поставке *Козара у НОБ-у* у Меморијалном музеју на Мраковици⁷ и обновљене сталне поставке *Јасеновац 1941–1945.* у Спомен-подручју Јасеновац⁸ и изложбе *Борбени џуџи V козарске НОУ бригаде*⁹ у касарни *Козара* у Бањалуци. Покретне изложбе *Ејојеја Козаре 1942–1945*¹⁰ и *Били су само деца. Јасеновац – тробница 19.432 девојчице и дечака*, свечано отворене у Дому војске у Београду 2000. године, представљене су публици у више градова у земљи и иностранству. Драгоје Лукић је био сценариста и косценариста документарних и играних филмова и емисија

5 Јасмина Тутуновић-Трифунув, „У потрази са собом и другима: Драгоје Лукић (1928–2005)“, *Топола*, VIII, бр.8 (2022), 186.

6 Телевизија Београд, 1985.

7 Музеј жртава геноцида (МЖГ), Лични фонд Драгоја Лукића (ЛФ ДЛ), несрећена грађа (н.г.), Писмо чланова радне групе за израду сталне музејске поставке Меморијалног музеја на Мраковици Одбору за изградњу споменика на Козари, март 1974.; Види и: Исто, Тематско-експозициони план сталне музејске поставке *Козара* у НОБ на Мраковици; Исто: Драгоје Лукић, Идриз Чејван, Програм рада на припреми сталне музејске изложбе *Козара* у НОБ, септембар 1975.

8 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Позив СП Јасеновац Драгоју Лукићу на састанак Комисије за израду нове музејске поставке, 12. 11. 1987.; Исто: Допис СП Јасеновац Ауторској агенцији за израду изложбе за Антуна Милетића и Драгоја Лукића.

9 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Тематски план изложбе; Исто, Предметне легенде.

10 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Предметне легенде, контакт-копије фотографија и тематско-експозициони план; Исто: Говор Драгоја Лукића на отварању изложбе у Загребу, 7.1.1981.; Види и: Ц.А., „Епопеја Козаре“, *Полишика експрес*, 10.12.1981.; Иванка Бешевић, „Вод чувао песму“, *Политика*, 28–30.11.1981.; П. Станивук-ковић, „Зелена колевка заједништва“, *Вечерње новостии*, 19.10.1981.

о Другом светском рату у Југославији. Страдању најмлађих у рату посвећени су филмови *Дјеца из њакла*¹¹, *Тешо, хоћеш ли бити моја мама?*¹², *Раџи и дјеца Козаре*¹³.

„Козара је цела једна велика хумка“, писао је Лукић Бранку Ћопићу 1971. године¹⁴, у намери да се страдање најмлађих Козарчана обележи пригодним меморијалима. Учествовао је у подизању Спомен-дома 13. скојевки у селу Грбавци на Козари, тежио да се подигне Спомен-дом партизанки Лепи Радић и помагао изградњу споменика *Рањена пшеница* у Горњим Подградцима, посвећеног деци Козаре која се, по завршетку Другог светског рата, никада нису вратила на своје огњиште. Заједно са Марином Зурлом, годинама је истраживао по прашњавим архивима установа и заоставштинама појединаца, покушавајући да, уз помоћ акције *Арена истражи ваше најмилије* и репортажа у бројним југословенским листовима, некадашњој деци, најмлађим заточеницима логора НДХ, расутим по домовима, породицама усвојитеља, прихватилиштима и домовима за ратну сирочад, помогне да пронађу прави идентитет и врате се на родну Козару, о чему је снимљен и филм *158*¹⁵. Умро је 8. септембра 2005. године, након плодноне професионалне каријере¹⁶, истражујући најтужнију тему сваке историографије – страдање најмлађих у ратовима: „Дечак робијаш испунио је очи и срце призорима безбројних смрти. Све то га је, до сржи, испунило страхом, ужасом, али и жељом да о свему крикне, проговори, ако се икада спаси из пакла, посвједочи и запише – јер оно што није записано с временом блиједи, тањи се, немоћно да се одупре стихији заборава који прекрива, на крају, сва људска дјела и злодјела“, говорила је о Лукићевом раду Зорица Турјачанин, наглашавајући да је дело Драгоја Лукића „људски вапај против тираније и насиља и усрдна молитва да се зло не заборави и понови“¹⁷.

Заоставштина Драгоја Лукића, коју баштини Музеј жртава геноцида у Београду: Лични фонд Драгоја Лукића (ЛФ ДЛ), Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића¹⁸, као и 711 монографских публикација о Другом светском рату, које је Лукић, за живота, поклонио специјалној библиотеци Музеја¹⁹ управо одражавају све сегменте његове истраживачке делатности, посвећене, пре свега, страдању најмлађих у ратовима.

11 Сутјеска, Сарајево, 1967. МЖГ, Ф ДЛ, Текст за документарни филм *Дјеца из њакла*.

12 Телевизија Загреб, 1975. МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Milka Ganza, „Козарачка дјеса“.

13 Телевизија Београд, 1984.

14 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Писмо Драгоја Лукића Бранку Ћопићу, јануар 1971.

15 Телевизија Загреб, 1981.

16 Миливој Родић, Јован Мирковић, Библиографија радова Драгоја Лукића, Родитељ, 329–337.;

Јасмина Тутуновић-Трифунув, „У потрази за собом и другима...“, 185–211.

17 МЖГ, ЛФ ДЛ, н.г., Зорица Турјачанин, „Двадесет хиљада задушних свијећа“, говор на промоцији књиге Драгоја Лукића „Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и дечака“, Бањалука, 14.12.2000.

18 Јасмина Тутуновић-Трифунув, „Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића“ (Музеј жртава геноцида) у: Зборник радова / Четврта међународна конференција *Сјрадање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, уредник Живота Радосављевић, Вјачеслав Соловјев и Оља Арсенијевић, (Београд: Факултет за пословне студије и право: Факултет за стратешки и оперативни менаџмент Универзитета Унион Никола Тесла, 2017), 207–214.

19 Гордана Шеатовић, „Специјална библиотека Музеја жртава геноцида“, у: Зборник радова са стручних скупова секција Музејског друштва Србије, (Београд:- Сомбор, 2010), 72–75.; Јасмина Тутуновић-Трифунув, „Специјална библиотека Музеја жртава геноцида. Место образовања о страдању деце у ратовима“, у: *Верзал: часопис за културну баштину и науку о књизи*, I, бр. 1 (2021), 69–79.

Приликом прелиминарног прегледа грађе, утврђено је да је ЛФ Драгоја Лукића обима око 70 архивских кутија, као и да је грађа измешана у кутијама. Граничне године фонда су 1928–2005²⁰. Осим писане изјаве Драгоја Лукића од 6. септембра 1996. године, којом је своју заоставштину лично поклонио Музеју жртава геноцида, није пронађена пропратна документација о примопредаји грађе (записници, уговор о поклону, попис грађе, нити подаци о излучивању грађе) на основу које би се прецизно могао утврдити обим и садржај архивске грађе коју је Лукић поклонио Музеју. Физичко стање грађе је доста добро, а неки од оригиналних докумената су планирани за даљу стручну заштиту (прве свега, документа о страдању деце у логору у Сиску, као и оригиналне фотографије из међуратног и периода Другог светског рата). Највећи део грађе овог фонда, коју је Лукић откупио или добио на поклон приликом истраживања за личне потребе или за институције које су га ангажовале за израду изложбених поставки и израду документарних филмова, чине фотокопије докумената из приватних колекција или архивске грађе које баштине различита удружења и установе заштите (СУБНОР, Архив Југославије, Војноисторијски институт у Београду, Архив СР Босне и Херцеговине, Архив института за историју радничког покрета СР Хрватске у Загребу, Музеј револуције у Сарајеву, Архив Босанске крајине у Бањалуци, Архив скупштинске општине Нова Градишка, Институт за историју Славонски Брод, Архив и Музеј Босанске Крајине, Музеј Козаре у Приједору и др.), које су, као целина, Драгоју Лукићу били неопходни за свеобухватно сагледавање страдања деце у Другом светском рату на територији некадашње Југославије. Посебно вредну грађу представљају копије заоставштина приватних лица, учесника акција спасавања деце из логора НДХ, попут Диане Будисављевић, Антуна Думбовића, Јане Кох и других.

Истовремено са подацима о страдању деце у логорима, на стратиштима и у збеговима, Драгоје Лукић је предано сакупио архивску грађу о Народноослободилачкој војсци Југославије (НОВЈ), пре свега о борцима V козарске НОУ бригаде, чији је припадник и сам био, као четрнаестогодишњи дечак. Уз различита документа (пропуснице, планови војних операција, забелешке, бројни текстови и фељтони писани поводом јубилеја посвећених НОР-у, фотографија бораца НОВЈ – врховног команданта Јосипа Броза Тита, др Младена Стојановића и других чувених команданата са Козаре), Лукић је највише пажње поклањао својим вршњацима, најмлађим партизанским борцима, куририма, попут Драшка Лајића, Боже Звијерца, Ђурице Павића као и деци чији су родитељи убијени у оружаним сукобима и збеговима и која су ослобођење Југославије дочекала у партизанским домовима и болницама.

ЛФ Драгоја Лукића ће бити стручно обрађен према Упутству о сређивању личних и породичних фондова, донетом на седници Архивског већа 17. јуна 1969. године и на основу Опште систематизационе шеме, која је предвиђена овим Упутством.²¹ У поменутом фонду

20 Граничне године архивске грађе биће накнадно дефинисане, након детаљног прегледа грађе.

21 „Упутство о сређивању личних и породичних фондова“, *Архивски ипреглед*, бр.1–2 (1970), 58–61. Пошто творац овог личног фонда, приликом предаје грађе Музеју жртава геноцида, није утврдио коначан поредак архивске грађе, одлучено је да се грађа сређује на основу Опште систематизационе шеме (1–7), предвиђене поменутиим Упутством. На основу детаљног прегледа архивске грађе, утврђено је да Лични фонд Драгоја Лукића не садржи грађу која би припадала групи 7 (Архивска грађа сродника творца фонда) из Опште класификационе шеме, па је одлучено да се грађа овог фонда класификује у шест основних група, подељених на подгрупе (у оквиру подгрупа грађа је сређивана према врсти и садржају, а затим хронолошки):

I Лична документа; II Имовинско-правни списи; III Документи делатности; IV Преписка; V; Архивска грађа разних лица о творцу фонда; VI Илустративни материјал.

чува се део Лукићевих личних докумената (чланске карте, дипломе, захвалнице и пропуснице), као и имовинско-правни списи: ауторски и уговори о делу, различити рачуни и признанице. Посебно значајан део грађе овог фонда, неопходан за разумевање како личности, тако и целокупног Лукићевог рада, представља његова приватна и службена преписка са некадашњом децом – логорашима која су и, неколико деценија након завршетка Другог светског рата, трагала за изгубљеним породицама, као и са особама (или њиховим рођацима) које су учествовале у акцијама спасавања српске деце из јасеновачких и других логора НДХ. Лукићева службена преписка са институцијама се првенствено односила на његово ангажовање као аутора или коаутора сталних изложбених поставки или писања тематских монографија.

Најбројнију групу докумената у овом фонду чине „документа делатности“, у којој је, тематски, разврстана грађа на Лукићеве објављене и необјављене писане радове, пригодне говоре на свечаним академијама, комеморацијама и сахранама, као и на промоцијама књига других аутора, затим радне материјале и хемеротеку који се односе на снимање документарних филмова и емисија, израду сталних, покретних и пригодних изложбених поставки, као и Лукићеве активности на подизању споменика, спомен-домова, спомен-обележја и сарадњу са спомен-подручјима.

У ЛФ Драгоја Лукића, уз грађу за радове о страдању деце, као његовој главној истраживачкој теми, сачувани су и радни материјали за друге теме из периода Другог светског рата, које је Лукић мање истраживао, попут књиге *Не осећам се кривим, Дража Михаиловић пред судом, Сџенографске белешке са суђења вођи четничкој йокреши* или текстова и интервјуа објављених у југословенској штампи пред почетак грађанских ратова у Југославији у последњој деценији XX века. Радна верзија недовршеног рукописа *Деца на ломачи раиша у Независној Држави Хрватској 1941–1945*²², са пропратним белешкама Драгоја Лукића, сачувана у интегралној верзији, сведочи о методологији Лукићевог рада, коју је Антун Милетић, као дугогодишњи истраживач страдања становништва у НДХ и познавалац Лукићевог дела, описао следећим речима: Драгоје Лукић се „користио научним методама, првенствено архивском грађом разне провенијенције, статистичко-демографским подацима, казивањем очевидаца, историјом „одоздо“, тј. сведочењима оних који су својим очима видели и лично доживели страдање“; Лукић је „прикупао податке од села до села, од града до града, користио резултате Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, као и податке које су сакупиле друштвено-политичке организације и установе са подручја Козаре“.²³

22 Радну верзију рукописа Деца на ломачи рата Драгоје Лукић је користио за писање монографије Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и дечака I–II и за израду сепарата – комјутерских исписа спискова убијене деце (Музеј жртава геноцида и Савезни завод за статистику): „Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, I, Deo Bosna i Hercegovina“, „Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, II, Deo Hrvatska, Srem“, „Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Јасеновац – систем устаških логора смрти“, „Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Romi“, „Деца на ломачи рата у Независној Држави Хрватској 1941–1945, Јевреји“ и „Holokaust у Југославији, јеврејска деца жртве нацизма 1941–1945“.

23 Антун Милетић, „Из рецензије Антуна Милетића“ у: *Рат и деца Козаре*. Уредник Боривоје Вулин и Видак Перич (Београд: Књижевне новине – Национални парк Козара – СП Јасеновац, 1990), 389.

У ЛФ Драгоја Лукића сачувани су и предговори, поговори, рецензије, критике и говори Лукићевих сарадника и пријатеља, попут Јована Кесара, Рајка Лукача, Марина Зурла, Добрице Ерића, Скендера Куленовића, Рајка Ђурића, Бранка Ћопића, историчара Јована Мирковића, који су се на различите начине осврнули на дело Драгоја Лукића, чију је суштину, можда, најтачније дефинисао Павле Поповић: „Цео живот једна тема – судбина деце убијене у систему логора Јасеновац, како српске, тако и ромске, јеврејске, хрватске и муслиманске. Тај живот, још од давне 1945. године, живи историчар уметности Драгоје Лукић (73), аутор књиге *Били су само деца*²⁴.

Архивска грађа коју је Драгоје Лукић сакупио током вишедеценијског истраживања о страдању цивилног становништва и деце на територији НДХ чини његов лични фонд јединственим и важним полазиштем за истраживаче који проучавају историју Другог светског рата у Југославији. Пописи уморене деце, разврстани по стратиштима, родном месту, узрасту, сведочанства преживелих, пописи логора и других места страдања, положај деце у рату, избеглиштво и губљење идентитета, као и живот дечака курира, најмлађих партизанских бораца, биле су теме које је Драгоје Лукић истраживао до краја живота. Сачувани тематско-експозициони планови и пропратни материјали за бројне изложбе значајни су за проучавање музеологије у социјалистичкој Југославији, као и употребе изложби у функцији изградње новог политичког и друштвеног система. Фотографије и документа о Српској православној цркви, архивска грађа о удружењима, спортским друштвима и школама у Краљевини Југославији, важно су сведочанство о животу Срба на Козари пре Другог светског рата, и значајан извор за проучавање просвете, културе, свакодневног живота и усменог народног стваралаштва. Драгоје Лукић је сакупао грађу о Козари и Поткозарју од најстаријих времена, о страдању становништва у Другом светском рату, периоду „обнове и изградње“ социјалистичке Југославије кроз радне акције, индустријализацију, неговање традиција НОР-а и револуције, па све до грађанског рата у Југославији у последњој деценији XX века, што његов лични фонд чини драгоценим за сагледавање друштвених и политичких прилика у различитим временским одредницама, како на конкретном подручју Козаре, тако и на територији читаве Југославије.

24 Павле Павловић, „Именик мртве деце“, Ревизија 92, 14.9.2001.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори

Музеј жртава геноцида Београд. Лични фонд Драгоја Лукића

Литература

- * Бешевић, Иванка. „Вод чувао песму“. *Полиџика*, 28-30.11.1981.
- * Мирковић, Јован, ур. *Драгоје Лукић – родитељ покошеној нарашћаја*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.
- * Павловић, Павле. „Именик мртве деце“. *Ревизија* 92, 14.9.2001.
- * Станивуковић, П. „Зелена колевка заједништва“ *Вечерње новости*, 19.10.1981.
- * Тутуновић-Трифунув, Јасмина. „Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића“ (Музеј жртава геноцида). У: *Зборник радова / Четврта међународна конференција Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије. Уредник Живота Радосављевић и Вјачеслав Соловјев и Оља Арсенијевић, 207–214*. Београд: Факултет за пословне студије и право и Факултет за стратешки и оперативни менаџмент Универзитета Унион Никола Тесла, 2017.
- * Тутуновић-Трифунув, Јасмина. „Специјална библиотека Музеја жртава геноцида. Место образовања о страдању деце у ратовима“. *Верзал: часопис за културну баштину и науку о књижи*, I, бр. 1 (2021), 69–79.
- * Тутуновић-Трифунув, Јасмина. „У потрази са собом и другима: Драгоје Лукић (1928–2005)“. *Топлола: часопис ЈУ Спомен подручја Доња Градина*, VIII, бр. 8 (2022), 185-211.
- * „Упутство о сређивању личних и породичних фондова“. *Архивски преглед* бр.1–2 (1970), 58–61.
- * Ц.А. „Епопеја Козаре“. *Полиџика експрес*, 10.12.1981.
- * Чекић, Милинко и, Ненад Антонијевић и Јасмина Тутуновић-Трифунув. *Логораши: споменица: шездесет година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата*. Београд: Удружење логораша и потомака Јасеновац систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској и Музеј жртава геноцида, 2019.
- * Шеатовић, Гордана. „Специјална библиотека Музеја жртава геноцида“. У: *Зборник радова са стручних скупова секција Музејског друштва Србије, 72-75*. Београд- Сомбор: Музејско друштво Србије, 2010.
- * Лукач, Рајко. „Vreme kad se i žrtvama aplaudira“, 4. jul, 16. 10.1990.
- * Lukić, Dragoje. *Bili su samo deca. Laktaši-Beograd: Grafomark-Muzej žrtava genocida*, 2000.
- * Miletić, Antun. „Iz recenzije Antuna Miletića“. У: *Rat i djeca Kozare. Urednik Borivoje Vulin i Vidak Perić, 389*. Београд: *Književne novine -Nacionalni park Kozara - SP Jasenovac*, 1990.

Jasmina Tutunović-Trifunov, senior museum custodian
Genocide Victims` Museum, Belgrade
jasmina.tutunovic@muzejgenocida.rs

PERSONAL FUND OF DRAGOJE LUKIĆ (1928–2005) - review of archive material -

Summary

Dragoje Lukić's personal fund, inherited by the Museum of Genocide Victims in Belgrade since 1996, was created as a result of Lukić's decades-long research on the suffering of children in the Independent State of Croatia. The fund contains preserved material that testifies to Lukić's various activities in establishing the identity of tired children, as well as the results of research that he published in the contemporary Yugoslav press, presented at scientific gatherings and conferences, at numerous exhibitions, as well as in documentaries and television shows.

Keywords: Dragoje Lukić, Genocide Victims` Museum, war crimes, ISC, suffering of children 1941–1945.

УДК 94:355.1-058.65(=163.41)(497.1)»1941/1945»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.ALE.111-127>

прегледни рад / review article

примљен / received: 30. 05. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

др **Снежана Б. АЛЕКСИЋ**, доцент
Универзитет МБ у Београду
snezanaaleksic3@gmail.com

НЕКЕ КОНТРОВЕРЗЕ О ДЕМОГРАФСКИМ ПРОМЕНАМА СТАНОВНИШТВА ЗЕМУНСКОГ СРЕЗА КОЈЕ СЕ ЈАВЉАЈУ КАО ПОСЛЕДИЦА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Овим радом настоје се сагледати демографске промене које су настале у популацији завичајаца Земунског среза као последица ратних дејстава и преврата државног и друштвеног уређења током 1941–1945. Демографске промене су посматране помоћу пописа становништва и пописа жртава рата, како оних који имају префикс „историјски“, тако и савремених пописа. Нарочита пажња је посвећена злоупотреби и манипулацијама у вези са до сада објављеним бројем укупно страдалих људи и њиховим националним идентитетом. Основни циљ оваквог приступа је указивање на проблем у вези са утврђивањем тачног броја завичајаца Земунског среза који су током рата лишени живота. Уз то, разматрано је и питање демографских промена које су проузроковане миграцијама становништва. У раду су, осим литературе и архивске грађе, коришћене изјаве – веродостојна сведочења завичајаца Земунског среза, чиме је слика о стварним догађајима и последицама које су из њих проистекле делимично употпуњена, што отвара могућност за нека наредна истраживања.

Кључне речи: Земунски срез, Други светски рат, попис, жртве, Срби, Срем.

Пре Другог светског рата Земунски срез се, у географском смислу, налазио на простору источног Срема. У административном смислу био је саставни део Дунавске бановине у Краљевини Југославији. Чинило га је 17 општина: Ашања, Батајница, Бечмен, Бежанија¹, Бољевци, Деч, Добановци, Јаково, Карловчић, Крњешевци,² Купиново, Обреж, Петровчић, Прогар, Сурчин, Угриновци, Шимановци. Седиште среза био је Град Земун који није улазио у састав среза – од 1934. године био је у саставу Управе града Београда која је, почев од 1931. године, у статусу засебне територијалне јединице.³

Према подацима из пописа од 31.03.1931, у Земунском срезу било је 35.458 становника, настањених у 7.215 домаћинстава.⁴ Структура вероисповести становништва је била: православних 27.714, римокатолика 1.679, евангелика 5.719, осталих хришћана 303, муслимана 34, без конфесије и непознато 9.⁵ Већина становника привређивала је у сектору пољопривреде.⁶ Према податку из 1938. године, у Земунском срезу било је 10.107 обрадивих поседа.⁷ У односу на власничку структуру земљишта, посматрано према националној припадности власника поседа, Срби су, са уделом од 71, 69%, имали апсолутну већину, Немци су поседовали удео од 17,08%, док се 11, 23% земљишних поседа налазио у власништву осталих народа.⁸ На основу изнетих података може се закључити да су, пре рата, већину у Земунском срезу чинили Срби, који су били и већински власници земљишних поседа.

У Краљевини Југославији рат је отпочео 06.04.1941, немачким нападом, без објаве рата, након чега је, 10. априла исте године, проглашена Независна Држава Хрватска (даље: НДХ). Након краткотрајног Априлског рата, Краљевина Југославија је 17. априла потписала безусловну капитулацију, која је ступила на снагу наредног дана. Месец дана касније, 17. маја, загребачки „Хрватски лист“ донео је вест: „Нова Хрватска обухватаће велико подручје. Њене ће се границе простирати од Драве до Дрине, па од Дрине и Дунава до Јадрана. Тако ће у склопу нове Хрватске бити читава Босна и Херцеговина, Међумурје и цео Срем. Нова Хрватска биће дакле не само велика по простору већ ће бити и богата земља по природним богатствима.“⁹

Међутим, Немачка је, без обзира на писање загребачке штампе, у источном Срему успоставила своју окупациону власт. По наређењу војног заповедника за Србију, за комесара

1 Бежанија је пре рата прикључена Управи града Београда, крајем рата село је пописано у Земунском срезу.

2 Након рата, Крњешевци су изузети из Земунског среза и припојени Старопазовачком, из којег су изузети Сремски Михаљевци и припојени Земунском срезу.

3 Након административне поделе Краљевине Југославије на бановине 1929, формирана је засебна административна јединица под називом Управа града Београда. Обухватала је: Београд, Панчево и Земун. Упор.: Уредба о устројству и делокругу Управе града Београда, *Време*, 17. 1.1930, 3–5.

4 Општа државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1931, Књ. 2, (Београд: Краљевина Југославија, 1938), 8.

5 Исто.

6 Жарко Атанацковић, *Земун и околина у рађу и револуцији*, (Београд: Нолит, 1962), 11.

7 Никола Л. Гаћеша, *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другој светској рати*, (Нови Сад: Матица српска, 2007), 56.

8 Исто, 126, 133.

9 Без имена аутора, „Загребачки ‘Нови лист’ о границама Хрватске“, *Ново време*, 18.05.1941, 3.

града и Земунског среза је, 22. маја, постављен ратни управни саветник Бекер,¹⁰ који је у својој окупационој зони организовао немачку управу. Од 17. јуна, главна царинарница у Земуну добила је своје одељке у Инђији, Старој Пазови и Бечмену.¹¹ Линија од Инђије ка Старој Пазови а од Пазове ка Бечмену, била је граница од које је, у делу ка истоку, окупациону власт имала Немачка, део ка западу препуштен је НДХ. У октобру 1941, постигнут је договор између Немачке и НДХ да се цела територија Срема са Градом Земуну прикључи НДХ.

На вест о томе да је НДХ преузела искључиву власт у целом Срему, у Сурчину је „на наговор жупника Петра Фишера¹² и учитеља Адолфа Марковића, столар Петар Јутић на општини истакао хрватску заставу.“¹³ Хроничар Сурчинске жупе, жупник Фишер¹⁴ о стању у Сурчину до краја 1941. године бележи: „Постоји немачка управа у општини. Хрвати имају 2 одборника, Србин је благајник, а бележник Зарић је, као Србин, отпуштен. Управа школе је прешла у хрватске руке, школски надзорник у Земуну је учитељ из Сурчина Адолф Марковић. У селу су основане усташе који представљају Хрвате. На Србе се врши притисак да пређу у католичку веру. Парох православне цркве је побегао, црква је запечаћена, матичне књиге се налазе у општини. До краја 1941. године ниједан Србин у Сурчину није прешао на католичку веру...“¹⁵ У осталим местима Земунског среза, ситуација је, углавном, била као и у Сурчину.

Током прве године рата, у Земунском срезу је успостављен двоструки систем окупације, што је положај Срба, који су били већински народ, чинило нимало завидним. За НДХ је национална структура Срема представљала врло сложен проблем. „Слику националног састава становништва у Земунском срезу из времена окупације даје једна усташка статистика према којој је било (око): Срба 27.800, Хрвата 900, Немаца 3.900, Мађара 300, Словака 2.100, осталих 600.“¹⁶ Управо ова демографска слика била је разлог да Павелић, Кватерник и њихова околина схвате да ће баш ова територија „све да Немци и победе, постати спорна, те су настојали, још за време рата, да створе однос Срба, Хрвата и фолксдојчера у пропорцији 1:1:1. Управо то је био разлог присилног покрштавања српског православног становништва у католичку веру, а пошто им то није успело, настојали су да националну равнотежу

10 Без имена аутора, „Проглас комесара за град Земун и Срез земунски“, *Ново време*, 01.06.2041, 5.

11 Без имена аутора, „Оснивање царинарница и царинских одељака“, *Ново време*, 26.06.1941, 3.

12 „Рођен 1912. у Чалми, од 1938. до 1943. г. управник жупе у Сурчину, одакле одлази у Даљ где је дочекао крај рата, када је ухапшен од комунистичких власти и смештен у логор Валпово [...]. Будући да је интервенцијом Бискупског ординаријата доказано да је Фишер асимилирани Хрват, одређено је да за њега више нема места у логору за фолксдојчере, те да казну треба издржавати у Старој Градишци [...]. Фишер бежи из логора у новембру 1945. г. када се нашао као пратња свештенику у вези са хапшењем и суђењем надбискупу Алојзију Степинцу [...]. У бекству долази у Ђаково код надбискупа Акшамовића који га упућује у село Стрешинце. Од велике помоћи у бекству Фишеру су били лажни документи, које је, како сам наводи „добрио од оних у шуми“. Одлази у Словенију одакле, у јануару 1946, прелази аустројску границу. Настанио се у Линцу, где је преминуо 2007. г. у 96. години живота.“ – Slađana Josipović, „Odnos komunističkih vlasti prema svećenicima njemačkog podrijetla na primjeru daljskog župnika Petra Fischer“, *VGD Jahrbuch*, Vol. 15, (2008), 65–78.

13 Стеван Гогић, *Сурчин кроз векове*, (Сурчин: ауторско издање, 2010), 258–259.

14 У Сурчину је 2016. г. Основана Хрватска читаоница која је понела име жупника Фишера, мада, његова улога у рату није разјашњена.

15 Исто, 259.

16 Жарко Атанацковић, *Земун и околина у рађу и револуцији*, н. д., 10.

постигну путем полицијских, судских и војничких мера. [...] Практично, то је значило да слањем српског становништва у логоре, стрељањем путем суда или као таоце, униште или барем смање српско православно становништво у Срему на одговарајућу меру.¹⁷ Ова политика вођена је током свих година рата.

Током априла 1945. године, формирана је Комисија за ратну штету (даље: Анкетна комисија) која је прикупљала податке о материјалној штети и о страдалим и несталим лицима.¹⁸ Према закључку ове комисије, од почетка рата (06.04.1941) до краја рата (15.05.1945), животе је изгубило 2.411 завичајаца Земунског среза.¹⁹ Страдали су именом и презименом убележени у евиденцију насловљену „Уписник Ж“²⁰. Попис је формиран на основу података које су Анкетној комисији достављали месни народноослободилачки одбори (даље: МНО) који су спискове формирали на основу пријава које су о погинулим или несталим лицима, од априла 1945, подносиле породице жртава. Пријаве су се подносиле на посебно припремљеним обрасцима. Списак је први пут закључен 26.04.1946, а други пут 09.07.1946.²¹ Ово је први попис страдалих завичајаца Земунског среза који је сачињен непосредно на крају рата.²²

Наредни попис ратних жртава извршен је у мирнодопским околностима, новембра 1964. Како извори наводе, први званични резултати овог пописа обзнањени су 1966. године, али, пошто су резултати давали значајно мање показатеље о броју страдалих људи у односу на претходне процене,²³ закључено је да овај попис нема потребан ниво квалитета, те је стављена забрана на његово коришћење. Након распада СФРЈ, Савезно извршно веће Савезне Републике Југославије донело је 1992. године одлуку о престанку забране коришћења пописа из 1964. године и наложило да Савезни завод за статистику поменути материјал уреди и обради. Резултати овог пописа данас су јавно доступни, исти су коришћени као полазна основа при формирању савремених евиденција жртава рата 1941–1945.²⁴

17 Душан Лазиф Гојко, Сремско крваво лето 1942, (Ср. Митровица: НИРО Ср. Митровица, 1982), 124.

18 *Службени гласник ДФЈ*, број 19 од 07.07.1945.

19 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 34, Народнослободилачки одбор Земун (ф. 34, НОО Земун), кут. 56, Уписник „Ж“ за уписивање пријава лишења живота и нестанка лица, закључено 09.07.1946. Статистички део документа објављен у: Снежана Алексић, Југоисточни Срем средином XX века у *документима Историјској архиви Београда, Добровољно силом нађерано*, (Нови Сад: ИК Прометеј и Архив Војводине, 2020).

20 ИАБ, ф.34, НОО Земун, кут. 56, „Уписник Ж“ за уписивање пријава лишења живота и нестанка лица, закључено 09.07.1946. Попис је приређен и публикован у: Снежана Алексић, *Историјски срез Земун: (1941–1945): у архивској грађи и изворима*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2022).

21 Од 26.04. до 09.07.1946, дошло је до мање корекције списка, након чега је Анкетна комисија извела закључак о броју жртава у сваком месту Земунског среза.

22 Подаци овог пописа дали су резултате који нису били у складу са пропагираном идеологијом „братства и јединства“, тако да добијени резултати нису били доступни јавности. Више в.: Јован Бабић, *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помаћача у Војводини 1941–1945*, књ. 2, Срем, св. 1 [фототипско забрањено послератно издање], (Нови Сад: Архив Војводине, Прометеј, 2020).

23 Вероватно да су процене о броју страдалих лица донете на основу пописа који је сачинила Анкетна комисија, а који нису званично коришћени.

24 Савезни завод за статистику, *Жрџве рата 1941–1945, Попис* (Београд: СФРЈ Југославија, 1966), 5, <https://www.popis.muzejgenocida.rs/en/>, датум приступа 01.07.2019.

Демократске промене које су, почетком XXI века, обликовале друштвене односе у Републици Србији, те настојања да се реалније сагледа епилог Другог светског рата у односу на стварне размере страдања људи, односно, демографске губитке, између осталог, резултирали су 2009. године формирањем Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12.09.1944. Ова комисија је спровела истраживање и сачинила попис људи који су страдали као жртве комунистичког режима. У попису наслова „Отворена књига жртава после 12.09.1944.“ могу се пронаћи подаци о људима који су ликвидирани од стране НОВ-а, углавном на основу пресуда Војног суда, често и без њих, претежно под оптужбом да припадају покрету „Дража Михаиловић“, односно, Југословенској војсци у отаџбини (даље: ЈВУО) за које се у наративу најчешће користи израз „четници“. Сем припадника и симпатизера ЈВУО, у овом попису евидентирани су и колаборанти, припадници фолксдојчерских, домобранских и усташких редова. Ова евиденција јавно је доступна на онлајн платформи Министарства правде Републике Србије.²⁵

Последњих година, Архив Војводине је значајну пажњу посветио теми утврђивања квантитативних и квалитативних показатеља у вези са страдалим људима, завичајцима Срема. Резултати овог истраживања публиковани су 2021. године,²⁶ исти су јавно доступни и на онлајн платформи Архива Војводине.²⁷

Као што је већ речено, први попис начињен је у периоду од априла 1945. до априла 1946. године, на основу пријава које су Анкетној комисији достављали МНО-и, којима су пријаве о погинулим или несталим лицима подносиле породице жртава. Тако су до Анкетне комисије стигле пријаве смрти и пријаве нестанка особа без обзира на то којој зарађеној страни су припадала страдала лица, односно, без обзира на то која страна у ратном сукобу је била одговорна за лишење живота, односно, нестанак одређеног лица. Сви страдали људи су, од стране пописивача, третирани једнако, без разлике у погледу етничке припадности, политичких ставова, војне опредељености. Према поднетим пријавама, пописана су искључиво страдала лица која су у Земунском срезу, на дан 06.04.1941, била завичајна, односно, имала своје боравиште. Отуда се у овом попису могу пронаћи и подаци о људима који су лишени живота од стране НОВ-а, односно, који су ликвидирани на основу пресуда издатих од стране Војног суда НОВ-а који је у источном Срему нарочито агилно деловао током лета 1944.²⁸

Људе који су лишени живота на основу пресуда Војног суда НОВ-а, пописала је и Комисија за тајне гробнице. Међутим, без обзира на настојање ове комисије да утврди тачан број људи који су страдали као жртве комунистичког терора, списак страдалих људи који је објавила Комисија не може се сматрати апсолутно поузданим. Примера ради, у овом

25 <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/>, датум приступа 01.07.2019.

26 Милан Кољанин (уредник), *Жрџве у Срему (1941–1945)*, Књ. I и Књ. II. (Нови Сад: Архив Војводине, 2021).

27 <https://sremskezrtve.arhivvojvodine.org.rs/>, датум приступа 27.05.2023.

28 Један број пресуда похрањен је у: ИАБ, НОО Земун ф. 34, кут. 8, Пресуде Војног суда. Део ове грађе објављен је у: Снежана Алексић, „Пресуде које је донео Војни суд НОВ у југоисточном Срему 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2023), 113–132.

попису су се неопрезно обрела и лица која су ликвидирани пре 12.09.1944, међу њима чак и лица која су, након свршетка рата, проглашена за изразите ратне злочинце, што свакако не одговара задатку Комисије чији је циљ попис жртава „комунистичког терора после 12.09.1944.“ Тако се, недопустиво, на списку жртава комунистичког терора обрео и Рудолф Тајз, фолксдојчер, у рату шеф немачке полиције у Земуну²⁹ и председник општине Јаково, за кога је Анкетна комисија утврдила да је био истакнути ратни злочинац.³⁰

„Рудолфа Тајза су ликвидирала тројица партизана³¹ на улазу у Јаково, у фебруару или у марту 1943³², након чега је у Јаково дошла немачка казнена експедиција коју су предводила двојица Тајзових синова, обојица СС војници. Уследило је масовно хапшење и одвођење мушкараца из Јакова у полицију у Сурчин. Након што су у Сурчину под тортуром провели три дана, Јаковци су пребачени у логор Сајмиште, из којег је, 19. августа, у село враћена група од 20 људи који су у порти стрељани.³³ Тада је миниран и разрушен црквени торањ. Након тога, до краја августа 1943. године, Јаковци су транспортовани у европске нацистичке логоре³⁴ одакле се један број људи није вратио.“³⁵

Забуну у вези са бележењем³⁶ Рудолфа Тајза на списак убијених после 12.09.1944,³⁷ вероватно су донеле евиденције на основу којих је Комисија за тајне гробнице сачинила предметни попис.

Међу архивском грађом коју је користила Комисија, побројане су и пресуде Војног суда НОВ-а, за које се може претпоставити да су писане ретроактивно, након извршених егзекуција. Претпоставку поткрепљује податак да је, међу пресудама које се чувају у Историјском архиву Београда, за Бранка Станковића и Јову Вукотића³⁸ наведено да им је суђено у јулу 1944. године када су пресуде донете. Међутим, деца ликвидираних људи³⁹ сведочила

29 Фабјан Трго (уредник), *Борбе у Војводини 1941–1944*, Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, Том 1 Књ.17, (Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1958), 303–307.

30 Осим Р. Тајза, истакнути ратни злочинци у Земунском срезу били су: Лених Карл, заповедник полиције у Бежанији; Ретзер Петер, председник културбунда и председник општине у Бежанији; Сорг Стефан, председник културбунда и председник општине у Бечмену – Упор.: Јован Бабић, Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1945, н. д.

31 Двојица су били Добановчани, трећи је био Иван Новаковић из Јакова. – Изјава: Гордана Новаковић, рођена 1936, очевидац догађаја. Изјаву дала аутору 29.10.2022. (постоји тонски запис).

32 Рудолфа Тајза ликвидирала су, на улазу у Јаково, тројица партизана. Двојица су били Добановчани, трећи је био Иван Новаковић из Јакова. – Изјава: Гордана Новаковић.

33 Стрељање је преживео Трива Бановачки који је био рањен.

34 Изјава Гордана Новаковић, ИАБ, ф.34, НОО Земун, кут. 56, док.: Категорија IV, Поименични попис присилно одведених радника Јакова; Категорија V, Поименични попис свих осталих присилно одведених без осуде и без обзира да ли су у животу или не; Списак без наслова сачињен у Земуну 15.8.1952.

35 Изјава: Гордана Новаковић.

36 Аутор овог рада се на ову тему у фебруару 2020. обратио уваженом др С. Цветковићу са захтевом да се Р. Тајз уклони из овог пописа. Нажалост, цењени истраживач није уважио сугестију и захтев, тако да се ратни злочинац Рудолф Тајз, неоправдано, и у мају 2023. налази на списку комунистичких жртава. Упор.: <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/>, датум приступа 20.05.2023.

37 Лица која су припадала немачкој народносној групи, а којима није место на списку комунистичких жртава, у предметном списку има још.

38 Обојица из Бољеваца, осуђени на смрт због сарадње са покретом „Дража Михаиловић“.

39 За пресуде којима су осуђени на смрт Б. Станковић и Ј. Вукотић, њихови потомци сазнали су тек у јуну 2019. године, када је аутор овог рада исте пронашао у ИАБ, ф.34, НОО Земун, кут. 8, Пресуде Војног суда. Породице су покушале да покрену поступке рехабилитација, али су њихови захтеви одбијени као неблаговремени, пошто је Законом о рехабилитацији рок за покретање поступка истекао 2016. год. Упор.: Закон о рехабилитацији, чл. 8, Службени гласник РС бр. 92/2011.

су да су њихови очеви убијени у јуну 1944. године⁴⁰, односно, пре него што је Суд изрекао пресуду.

Иако је Комисија за тајне гробнице, својим радом који је резултирао формирањем пописа жртава комунистичког терора, без обзира на уочене пропусте, савременом друштву предочила изузетно значајне историјске чињенице, и мора се признати, учинила изузетан помак не само у историографији, већ и у перцепцији читавог друштва о догађајима током и након Другог светског рата, ипак, у овом попису нису побројана сва лица која су, као завичајци Земунског среза, страдала после 12. 09.1944.⁴¹

За разумевање размера страдања људи у Земунском срезу веома је важно истаћи чињеницу да је Главни штаб НОВ и ПО Војводине 12.09.1944. издао Наредбу којом је заповедио штабовима VI, VII, VIII, IX и X војвођанских народноослободилачких ударних бригада да изврше напад „на непријатељска упоришта Обреж, Купиново, Прогар и Бољевце“, сва четири места на левој обали реке Саве, у Срему. Као основни задатак које су наведене НОВ бригаде имале извршити било је „привлачење домобранства у НОВ и немилосрдно уништавање четника“.⁴²

Званично, тек 21.11.1944. донета је „Одлука о општој амнестији лица која су у четничким јединицама Драже Михаиловића учествовала, или их помагала или су учествовала у јединицама хрватског и словеначког домобранства.“ Ова одлука је требало да ступи на снагу са даном објаве, а на објаву се чекало све до 01.02.1945.⁴³ Од 12.09.1944. до 01.02.1945, према свим лицима која су се као припадници ЈВуО или Недићевих јединица обрела у Срему, поступано је према наредби Главног штаба НОВ и ПО Војводине од 12.09.1944, те је тако, у Срему спроведено „немилосрдно уништавање четника“.

О томе да су на савској обали вршене егзекуције, након свршетка рата није се јавно говорило. Међутим, шапутало се⁴⁴ међу становништвом Бољеваца како су на савској обали, у септембру и октобру 1944, убијани четници⁴⁵, запамтило се да је међу поубијаним људима било и Бољевчана.⁴⁶ Но, и након објављивања амнестије, у фебруару 1945. године, за „четничке елементе“ у Срему који се нису повиновали њеним одредбама, није било милости.

40 Изјаве Душана Станковића и Верице Јовановић (рођ. Вукотић) делимично објављене у: Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда, Добровољно силом нађерано*, н. д.

41 Тог дана је краљ Петар II Карађорђевић преко Радио Лондона позвао припаднике ЈВуО под командом маршала Тита мада је један број савремених историчара изнео став да овај говор није одржао краљ Петар.

42 Фабјан Трго (уредник), *Борбе у Војводини 1944*, Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, Том 1, Књ.8, (Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1956), 382–283.

43 *Службени лист ДФЈ*, бр. 1 од 01. 01.1945, 6.

44 Један од истакнутих партијских кадрова, аутоколоништа у село Бољевце, родом и Старе Пазове, током 70-их година XX века „хвалио“ се Бошку Алексићу како му је он, на Сави, убио брата четника. Извор: заоставштина Бошка Алексића, у поседу аутора овог рада.

45 Под појмом „четници“ у Срему се подразумевају све војне формације из Србије, без разлике да ли је реч о припадницима ЈВуО или Недићевим јединицама.

46 Изјава: Драгомир Марковић, син бољевачког пароха Божидара Марковића који је од директних актера догађаја дошао до сазнања о истима. О догађају изјаву дао аутору овог рада почетком маја 2019, и заоставштина Бошка Алексића.

Тако је током 1947. године ликвидирао Ђока Бранковић из Сурчина који је и након свршетка рата скривао једну групу четника⁴⁷ која је у јесен 1944. године успела да измакне НОВ бригаама.

Након рата, новостворена комунистичка држава „пребројавала“ је само оне жртве које су лишене живота као цивили, симпатизери и борци на страни НОВ-а. Ипак, без обзира на то што је по ослобођењу вођена политика селекције демографских губитака у управним поступцима, односно, у административно-правним стварима, чињенице лишења живота људи морале су бити обзнањене и евидентирани, а како би правни систем државе могао функционисати.⁴⁸

По ослобођењу, у Земунском срезу у свим правним стварима надлежан је био Четврти срески суд у Београду⁴⁹ који је након рата доносио решења о проглашењима умрлим. Судске поступке покретале су породице. Решења која је доносио Суд садржала су датуме од када се лице имало сматрати мртвим. Решења су, као чињеница смрти, бележена у матичне књиге. Углавном, за проглашења смрти у решењима најчешће су одређени датуми након 15.05.1945, дана када је у СФРЈ рат званично окончан. Тако, због датума смрти који је решењем утврђен након завршетка рата, лица која су сасвим извесно страдала током рата су, према државној евиденцији, животе изгубила после рата.

После рата, мртвима су проглашавани и припадници ЈВУО и Недићеве војске, који су нарочито страдали у периоду од 12.09.1944. до проглашења амнестије 01.02.1945. године.⁵⁰ Ове људе није евидентирала Комисија за тајне гробнице, што је разумљиво, пошто из извора који су јој били основ за истраживање, Комисија није могла доћи до сазнања о убиствима која су се догодила на левој обали реке Саве у септембру и октобру 1944. године, пошто о овим догађајима нема писаног трага у смислу „књиге стрељаних“ или пресуда Војног суда НОВ-а.

О лицима која су ликвидирани у јесен 1944. године, као припадници ЈВУО и Недићеве војске, податке треба тражити у решењима о проглашењу умрлима, односно, у архиви Четвртог среског суда.⁵¹ За сада, осим једне наредбе која је игром случаја објављена у Зборнику

47 Мирко Радаковић, „Развој народноослободилачког покрета у Сурчину“, у: 1941/1942. у сведочењима учесника народноослободилачке борбе, Књ. 25, уредник Радомир Петковић, (Београд: Војноиздавачки завод, 1975), 92, (ф.6).

48 Радило се о томе да је за лица, која су током рата лишена живота или нестала, требало покренути оставинске расправе, да су удовице морале имати званичан упис смрти супруга како би се могле поново удати, итд. Примера ради, Милица, удова Жарка Вујичића, покренула је након рата поступак за проглашење умрлим супруга који је страдао у логору Сајмиште 1943. Срески суд Земун Решењем бр. 1001/46 од 14.07.1947. прогласио га је мртвим и утврдио дан смрти 24.08.1947. *Домовни црпшокол српској парохиској звања у Бољевцима из 1941. год.*, Српска православна парохија Бољевци, парохијска канцеларија.

49 Председник овог Суда током 50-их година ХХ века био је Бург Бохумир.

50 Даном смрти лица о чијој смрти су пред Судом сведочили очевици, проглашаван је први дан у наредном месецу. Лица о чијој смрти није било сведока проглашавана су умрлима и као дан њихове смрти је, најчешће, Судским решењем утврђиван датум након ослобођења.

51 Аутор овог рада четири године безуспешно покушава да „уђе у траг“ архиви Четвртог среског суда. Ова архива није похрањена у ИАБ, а на мејлове са питањем да ли се налази у савременом IV Општинском суду (данас надлежном за део историјског Среза Земун) или у Општини Земун, ове две институције нису се удостојиле да одговоре. Осим архиве Среског суда Земун, подаци о лицима која су проглашена мртвима могу се пронаћи и у Службеном листу НР Србије (време ДФЈ, ФНРЈ). У овом гласилу су породице, према судској процедури, током поступка за проглашење умрлим, пре доношења решења, биле у обавези да огласе позив да се лице, ради кога је покренут судски поступак, јави у одређеном року.

НОР-а⁵² и осим живог сећања људи из Бољеваца (сада већ друге или треће генерације потомака), нема доказа о ликвидацији четника и недићеваца на савској обали у Срему током јесени 1944. године.

Послератна политика истицала је страдање свих народа и народности Југославије, те се, вероватно у настојању да се жртве изразито националног српског Срема уклопе у наратив „братства и јединства“, односно, мозаик вишенационалне Војводине, један део страдалих становника Земунског среза у Попису из 1964. године обрео без податка о националној припадности.

Могуће је да је са предумишљајем чињено евидентирање страдалих лица са описом националности – „непознато“. Из Пописа из 1964. године стиче се утисак да пописивачима нису у фокусу били национални идентитети жртава, већ да се, избегавањем евидентирања етничке припадности жртава, настојала умањити улога егзекутора, који је, без сваке сумње, у Срему спроводио етничко чишћење.⁵³

Касније спроведени пописи углавном нису исправили пропусте Пописа из 1964. године. Последњи, репрезентативни попис који је објавио Архив Војводине такође није учинио нарочит помак у односу на ову проблематику, те се и у њему могу пронаћи завичајци Земунског среза који су евидентирани са описом националности – „непознато“. Примера ради, једна од жртава која је пописана 1964. године, али се налази и у савременом попису Архива Војводине са описом националности „непознато“ је Жика Миркановић, од оца Крсте и мајке Зоре (рођ. Алексић), трговац, родом из Купинова. Миркановић је ухапшен и убијен у усташкој акцији Виктора Томића 1942. године.⁵⁴ Жика Миркановић, вере православне⁵⁵, по националности је био Србин,⁵⁶ што би требало евидентирати у савремене пописе жртава рата 1941–1945.

Као у случају Жике Миркановића, за све жртве које су у пописе уведене са описом националности „непознато“, изворе за утврђивање тачне националности треба тражити у архивској грађи и на терену, у породичним сећањима и заоставштинама, а не у раније објављеним непоузданим пописима и у послератној литератури. Свакако, најпоузданије би било да Република Србија, ако је збиља решена да утврди тачан број страдалих лица у Другом светском рату, ангажује све своје расположиве капацитете, у првом реду матичне службе у чијем су поседу матичне књиге и подаци о страдалим лицима.⁵⁷

52 Снежана Алексић, *Историјски срез Земун: (1941–1945) : у архивској грађи и изворима*, н. д., 220–223.

53 Не треба заборавити да су, реално, Срби, као већински народ у Земунском срезу, поднели и највеће жртве.

54 Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином ХХ века у документима Историјској архиви Београда, Добровољној силом нађерано*, н. д.

55 ИАБ, фонд: Управа града Београда, одељак: Картотека житеља града Београда и Земун, доступно: https://digitalni.arhiv-beograda.org/show_document.php?id=873583/, датум приступа 20.08.2020. Даље: ИАБ, ф.УГБ, *Картошка житеља*.

56 Тврди аутор, у својству правног наследника заоставштине Ж. Миркановића.

57 Треба подсетити да су, по ослобођењу, матичне књиге одузете од цркве, тако да не би било тешко утврдити којој вероисповести, односно, ком народу су припадали људи који су страдали у рату.

Истраживање националног идентитета жртава рата требало би спровести како би се најзад обелоданиле све злоупотребе података о етничкој припадности страдалих људи, које су нарочито изражене у Попису из 1964. године. У овом попису један број страдалих Јевреја убележен је са описом „националност хрватска.“

Пример бруталне манипулације жртвама пружају подаци о јеврејској породици Сасон.⁵⁸ Чланови ове породице су, у Попису из 1964. године, пописани два пута у два различита места. У попису жртава страдалих лица Града Земун евидентирани су као Јевреји, а у попису Батајнице убележени су као Хрвати, и то:⁵⁹

1. Сасон Јосипа Букица, у попису 1964. год. за место Батајница: рођена 1892, Хрватица, убијена од усташа 1942. године у логору Јасеновац (2766068002).
2. Сасон (непознато) Јосип, у попису 1964. год. за место Батајница: рођен 1884, Хрват, убијен од усташа 1942. године у логору Јасеновац (2766068003).
3. Сасон Јосипа Стела, у попису 1964. год. за место Батајница: рођена 1913, Хрватица, убијена од усташа 1942. године у логору Јасеновац (2766068007).
4. Сасон Мориц, у попису 1964. год. за место Батајница: без имена оца, рођен 1884, Хрват, убијен од усташа 1942. године у логору Јасеновац (2766068008).
5. Сасон Јосипа Јудита, у попису 1964. год. за место Батајница: рођена 1907, Хрватица, убијена од усташа 1942. године у логору Стара Градишка (2766068005).
6. Сасон Јосипа Маријана, у попису 1964. год. за место Батајница, рођена 1882, Хрватица, убијена од усташа 1942. године у логору Стара Градишка (2766068006).
7. Сасон (Мајир) Давид, у попису 1964. год. за место Батајница: рођен 1878, Јевреј, убијен од Немаца 1941. године у логору, Београд – Бањица (2848009011).

Сви овде побројани чланови породице Сасон били су Јевреји, завичајци Града Земуна, о чему постоје објављени подаци.⁶⁰ Проблем замене теза код нас није разматрана тема, тако да су целати пописани као жртве. Примера мимикрије у Попису из 1964. године има још.

Срески народни одбор (даље: СНО) Земун, дана 10.01.1947, под ознаком „строга поверљиво“ упутио је обавештење штабу XII ударне дивизије да је у Земунском срезу било укупно 34.655 становника, од којих: Срба 29.700, Хрвата 1.058, Словенаца 96,⁶¹ Словака

58 Снежана Алексић, „Национална структура ратних жртава историјског среза Земун“, портал Порекло 15.7.2021, доступно <https://www.poreklo.rs/2021/07/15/nacionalna-struktura-ratnih-zrtava-istorijskog-sreza-zemun/>, датум приступа 01.04.2023.

59 Савезни завод за статистику, *Жршве раша 1941–1945. Попис* [попис за село Батајницу], н. д.

60 Поименични попис жртва КЛ Јасеновац 1941–1945, <https://www.jusp-jasenovac.hr/>, датум приступа 19.08.2020; <https://www.sremskeztve.arhivvojvodine.org.rs/>, датум приступа 20.08.2020; Савезни завод за статистику, *Жршве раша 1941–1945. Попис*, н. д. [попис за град Земун]; ИАБ, УГБ, *Карпошева жишља*; Радован Сремац, *Холокауст у Срему, грађа* (Шид: Завичајни клуб општине, 2019), 334, 335; Радован Сремац, *Јеврејске породице у Земуну и околини*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2020), 106. Снежана Алексић, „Национална структура ратних жртава историјског среза Земун“, н. д.

61 Прво су побројани Срби, Хрвати и Словенци – наслеђе из времена Краљевине у којој су ова три народа била конститутивна, потом следе националне мањине.

2.559, Мађара 127, Руса 44, Русина 29, Румуна 19, Бугара 8, Чеха 7, Цигана⁶² 831, Муслимана 47, Немаца 130.⁶³

Поређењем података из Пописа 1931. године са подацима СНО Земун од 10.01.1947. (без Крњешеваца и Ср. Михаљеваца), долази се до закључка да је у 1947. години у само три места убележено повећање становништва, док је у осталим местима дошло до демографског пада. Уз то, забележени демографски пад у девет места већи је у односу на број поднетих пријава Комисији за попис жртава рата (1945–1946), док је у четири места (Добановци, Петровчић, Сурчин, Угриновци) демографски губитак становништва који је регистрован у документу из 1947. године, мањи у односу на број пријава поднетих Анкетној комисији у периоду 1945–1946. године.

МЕСТО	број становника у годинама		број становника 1947. у односу на 1931. год.		број жртава по пријавама 1945–1946. год.
	1931. г.	1947. г.	више	мање	
Ашања	1555	1400		155	122
Батајница	3212	3963	751		136
Бежанија	3047	2501		546	106
Бечмен	974	789		185	74
Бољевци	2804	3285	481		120
Деч	1731	1411		320	131
Добановци	3298	3242		56	108
Јаково	2015	2059	44		198
Карловчић	1936	1569		367	144
Купиново	2400	2148		252	237
Обреж	1504	1324		180	88
Петровчић	820	781		39	87
Прогар	1545	1295		250	186
Сурчин	3502	3441		61	131
Угриновци	1930	1838		92	148
Шимановци	2213	1879		334	198
УКУПНО	34,486	32,925	1276	2837	2214

Табела 1: Упоредни преглед броја становника 1931–1947, са исказаним демографским променама и приказаним бројем поднетих пријава за жртве рата.⁶⁴

62 У оригиналном документу, припадници ромског народа пописани су као Цигани те је, сходно оригиналном документу, коришћен стари назив за данашњу популацију Рома.

63 Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда, Добровољно силом нађерано*, н. д., 293–305.

64 Исто, 449–451, *Општа државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03. 1931*, н.д., 8.

Апсолутни бројеви приказани у Табели 1 не могу се узети као тачан показатељ реалног демографског губитка, пошто за период 1931–1947. године није у обзир узета стопа демографског прираштаја, као ни миграције становништва.

Нарочите демографске промене у местима Земунског среза догодиле су се у периоду 1945–1947, услед спровођења колонизације и аутоколонизације.

Аутоколонизација је била мера којом су збрињавани људи који су током рата остали без својих домова, те су пресељавани у места истог среза у којима је било празних, слободних кућа за насељавање.⁶⁵ Примера ради, у Прогару, у којем је, према Попису из 1931. године, било укупно 312 кућа, током рата су уништене 62 куће⁶⁶, те су зато Прогарци аутоколонизовани у околна места, у највећем броју у Бечмен и Сурчин.

Упоредо са аутоколонизацијом, у Земунском срезу се одвијао процес колонизације. Спољни колонисти били су људи који су на простор Земунског среза досељени са простора других срезова.

Током фебруара 1946. године, спољну колонизацију и аутоколонизацију у Сурчин је добило 20 породица, а у Бечмен 92 породице.⁶⁷ Осим 112 породица које су колонизоване у Сурчин и Бечмен, демографског померања је било још.

Према документу СНО Земун од 30.09.1946, спољни колонисти добили су колонизације у: Бежанији 30 породица, у Бечмену 38 породица, у Добановцима 31 породица,⁶⁸ дакле, укупно 99 породица.⁶⁹ Подаци из три расположива документа сведоче да је у Бежанију, Бечмен, Добановце и Сурчин колонизовано укупно 211 породица. Овај податак отвара питање: где су, у које куће, те породице насељене?

Ако се пође од чињенице да су у местима Бежанија, Бечмен, Добановци и Сурчин пре рата живели припадници немачког народа, јасно је да се по окончању рата њихова имовина у највећем делу нашла у фонду за колонизацију. Овој тврдњи у прилог иде податак о броју немачке народносне групе из ратних година, који, када се упореди са податком СНО из 1947. године, указује да је код овог народа у Земунском срезу дошло до драстичног демографског пада од чак 96,67%. Међутим, податак не значи нужно да су у толиком постотку припадници немачке народносне групе, завичајци Земунског среза, лишени живота. Не треба заборавити чињеницу да се део припадника немачке народносне групе током трајања рата иселио из Земунског среза. Миграције Немаца из Земунског среза⁷⁰ током рата нису обрађена тема, тако да расположиви подаци из пописа („Усташка статистика“)

65 Аутоколонизација се односила искључиво на завичајце Земунског среза, тако да она, у суштини, није утицала на укупну демографску слику читавог среза, већ само на појединачна места унутар граница Земунског среза.

66 Новак Петровић Маре, *Прогарци* (Земун: СО Земун, СУБНОР Земун, МЗ Прогар, 1987), 255.

67 Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда, Добровољно силом нађерано*, н.д., 451–457.

68 Исто, 458.

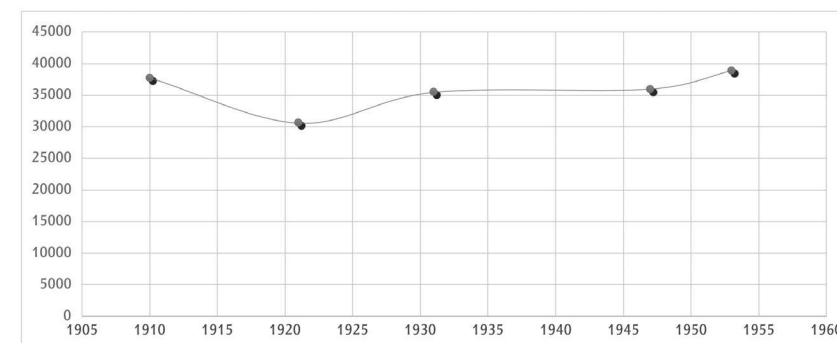
69 Колонизација је отпочела у априлу 1945. године. То се види из „Уписника Ж“ у којем су поднете пријаве за незавичајце Земунског среза.

70 Примера ради: „Крајем 1942. и почетком 1943. год. Купиново су напустили Немци: Јаша Венцлер, Андрија Беретић, Јохан Скелан, Антун Скелан и Сепика Шмит. Њима је додељена одузета земља од добровољаца из Првог светског рата, те су са својим породицама колонизовани у Љуково код Инђије.“ – Живојин Михајловић, *Хроника Купинова*, необјављен рукопис.

који су објављени без податка када је попис сачињен (датума), нису сасвим поуздан извор информација. Уз речено, треба поменути и то да је један део фолксдојчера током рата лишен живота, а да је један део, већином цивили, пред налетом Црвене армије напустио Земунски срез,⁷¹ док је мањи део припадника немачке народности, укупно 130 људи, наставио да живи у одређеним местима Земунског среза и након ослобођења. Осим фолксдојчера, током рата је и један број припадника мађарског народа напустио Земунски срез.⁷²

Иако се под појмом „исељавање по ослобођењу“ најчешће перципира искључиво немачка народносна група за коју се поуздано зна да је организовано напустила своје домове, по страни су сасвим остали они људи који су свој родни Земунски срез напустили не као припадници одређеног народа, већ као неистомишљеници у односу на победничку страну. О броју људи који су емигрирали по ослобођењу, данас не постоје систематизовани, објављени подаци. Уз њих, ту су припадници Војске Краљевине Југославије који су одведени у заробљеништво. Иако се већина ових људи по ослобођењу вратила својим кућама, један део њих је, због преврата који се у земљи догодио, одбио повратак. Подаци о њима нису систематизовани и објављени, тако да се не зна о којем броју завичајаца Земунског среза је реч. Реално, они представљају демографски губитак у популацији завичајаца Земунског среза.

О тачном броју људи који су, по окончању Другог светског рата, досељени у Земунски срез (спољни колонисти) нема објављеног податка. Извесно је да су колонисти људством оснажили срез, односно, надоместили реалан демографски губитак. Овај прилив недомцијалног људства је у послератним пописима становништва створио искривљену слику о општем демографском стању у Земунском срезу, односно, о реалном демографском губитку у популацији завичајаца до којег је дошло током Другог светског рата.

Графикон 1: Кретање бројног стања становништва Земунског среза 1910–1953.⁷³

71 О одласку немачке народносне групе из Бечмена непосредно пре ослобођења више в.: Раденко Ђуро Ливада, *Романтичне лозинке*, (Београд: ОО ССРН Сурчин, 1962), 28–46.

72 „Из Прогара и Бољеваца у Петроварадин је 03.06.1943. стигло 7 мађарских породица са 37 чланова. Они су наводно морали да напусте село јер су их партизани уцењивали захтевима да сви мушкарци морају да ступе у њихове редове или да се иселе без могућности да са собом понесу било шта.“ – Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Knj. 38 (Novi Sad: Filozofski fakultet, odsek za istoriju, 1996), 128.

73 Kr. zemaljski statistički ured, *Popis žiteljstva od 31.12.1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Knj. LXIII, (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1914), 332; Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1921*, Књ. II (Сарајево: Краљевина Југославија, 1932); Општа државна статистика, *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1931*, Књ. 2, (Београд: Краљевина Југославија, 1938), 8; Снежана Алексић, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда, Добровољно силом нађерано*, н.д., 293–305; *Савезни завод за статистику, Национални састав становништва СФР Југославије*, Књ. 1, (примерак без места: СФР Југославија, без године).

Из приказа у *Графикону 1*, којим је представљено кретање бројног стања становништва Земунског среза од 1910. до 1953. године, јасно се уочава демографски пад који се јавља као последица Великог рата⁷⁴. Демографска слика за период 1931–1947.⁷⁵ даје лажни утисак мирног раздобља, иако је овим периодом обухваћено време Другог светског рата, које би се у графичком приказу морало уочити кроз негативну осцилацију.

Закључно разматрање

Након 80 година од свршетка Другог светског рата још увек не располажемо апсолутно поузданим подацима о страдањима људи и укупном броју жртава. На примеру историјског Земунског среза јасно се уочавају недостаци и пропусти до којих је долазило у свим покушајима евидентирања страдалих људи. Иако је Анкетна комисија у периоду 1945–1946. године начинила попис лица лишених живота, по пријавама које су подносиле породице страдалих, без селекције жртава према потребама тада комунистичке државе у настајању, овај попис је убрзо по свом настанку повучен из употребе. Наредни попис који је, 1964. године, без сваке сумње спроведен под „чврстом руком“ Комунистичке партије, очито, у циљу ревидирања истине, обухватио је само онај део страдалих лица која су лишена живота на страни која је у рату званично победила. Сви они који су животе изгубили на пораженој страни, нису обухваћени пописом, што доводи у питање појам „жртве рата“ који се неутемељено и данас користи искључиво за она лица која су лишена живота као цивили, односно, симпатизери и припадници НОБ-а. Уз то, овај попис за један део жртава, чији број није занемарљив, изоставља или фалсификује податке о етничкој припадности. Искривљена слика националне припадности страдалог становништва Земунског среза до данас није исправљена. Попис који је сачинио Архив Војводине обухватио је лица која су страдала као цивили, заробљеници, таоци и борци НОБ-а. Као и Попис из 1964. године, ни попис Архива Војводине не садржи податке о завичајцима Земунског среза који су страдали као борци и симпатизери неке од супротстављених страна НОБ-у. Иако ови људи представљају реалан демографски губитак у Земунском срезу, они до данас нису евидентирани. Попис који је сачинила Комисија за тајне гробнице, у делу који се односи на историјски Земунски срез (данас општине Земун, Пећинци, Стара Пазова, Сурчин) требало би подвргнути додатној контроли и исправци. Да би се могло доћи до закључка о квантитативној и квалитативној структури демографског губитка 1941–1945, упутно би било истражити и сачинити пописе лица која су страдала на свим странама које су постојале као актери ратних догађања. Уз то, посебна пажња би се морала посветити миграцијама које су, неминовно, током рата, али, и одмах по његовом свршетку, обликовале демографску слику Земунског среза.

⁷⁴ Више в.: Снежана Алексић, „Страдање православног становништва, цивила Земунског котара у Великом рату“, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, год. XIV, бр.1, уредник Ненад Антонијевић, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2022), 15–37.

⁷⁵ Познато је да због почетка рата 1941. није рађен попис становништва, те стога податак у *Графикону 1* није обухватио природни прираштај, већ је демографска крива изведена на основу Пописа 1931. и извештаја СНОО од 10.01.1947.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архивска грађа:

Објављена:

1. Историјски архив Београда, (ИАБ) фонд: *НОО Земун*, кут. 8, кут. 56, фонд: *Управа града Београда*, Картотека житеља града Београда и Земуна.

Необјављена:

1. Домовни протокол српског парохијског звања у Бољевцима из 1941. године чува се у канцеларији Црквене општине Бољевци.

Литература:

1. Алексић, Снежана. „Пресуде које је донео Војни суд НОВ у југоисточном Срему 1944. године“. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2023), 113–132.
2. Алексић, Снежана. *Историјски срез Земун : (1941–1945) : у архивској грађи и изворима*. Нови Сад: Архив Војводине, 2022.
3. Алексић, Снежана. „Страдање православног становништва, цивила Земунског котара у Великом рату“. У: *Годишњак за истраживање геноцида*, год. XIV, бр.1/2022. Уредник Ненад Антонијевић, 15–37. Београд: Музеј жртава геноцида, 2022.
4. Алексић, Снежана. „Национална структура ратних жртава историјског среза Земун“, портал *Порекло* 15.7.2021.
5. Алексић, Снежана. *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда, Добровољно силом наћерано*. Нови Сад: ИК Прометеј, Архив Војводине, 2020.
6. Атанацковић, Жарко. *Земун и околина у рату и револуцији*. Београд: Нолит, 1962.
7. Бабић, Јован. *Саопштења о злочинима окупајтора и њихових помаћача у Војводини 1941–1945*. Књ. 2, Срем, Св. 1. Нови Сад: Архив Војводине, Прометеј, 2020.
8. Без имена аутора. „Уредба о устројству и делокругу Управе града Београда“. *Време*, 17.1.1930, 3–5.
9. Без имена аутора. „Загребачки 'Нови лист' о границама Хрватске“. *Ново Време*, 18.5. 1941, 3.
10. Без имена аутора. „Проглас комесара за град Земун и Срез земунски“. *Ново Време*, 1.6.1941, 5.
11. Без имена аутора. „Оснивање царинарница и царинских одељака“. *Ново Време*, 26.6.1941, 3.
12. Гаћеша, Л. Никола. *Земљишни власнички односи у Војводини уочи Другој светској рати*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
13. Гогић, Стеван. *Сурчин кроз векове*. Сурчин: ауторско издање, 2010.
14. Kasaš, Aleksandar. *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Књ.38. Novi Sad: Filozofski fakultet, odsek za istoriju, 1996.
15. Кољанин, Милан (уредник). *Жртве у Срему (1941-1945)*. Књ. I и Књ. II. Нови Сад: Архив Војводине, 2021.

16. Kr. zemaljski statistički ured. *Popis žiteljstva od 31.12.1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Knj. LXIII. Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1914.
17. Лазиф, Гојко, Душан. *Сремско крваво лето 1942*. Ср. Митровица: НИРО Ср. Митровица, 1982.
18. Ливада, Ђуро Раденко. *Романтичне лозинке*. Београд: ОО ССРН Сурчин, 1962.
19. Општа државна статистика. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.3.1921*. Књ. II Сарајево: Краљевина Југославија, 1932.
20. Општа државна статистика. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.03.1931*. Књ. 2. Београд: Краљевина Југославија, 1938.
21. Михајловић, Живојин, *Хроника Кујинова*. Необјављен рукопис.
22. Петровић, Новак Маре. *Пројанци*. Земун: СО Земун, СУБНОР Земун, МЗ Прогар, 1987.
23. Радаковић, Марко. „Развој народноослободилачког покрета у Сурчину“. У: 1941/1942. у сведочењима учесника народноослободилачке борбе, Књ. 25. Уредник Радомир Петковић, 86–97. Београд: Војноиздавачки завод, 1975.
24. Савезни завод за статистику. *Национални састав становништва СФР Југославије*, Књ. 1. Без места издања: СФР Југославија, без године.
25. Савезни завод за статистику. *Жртве рата 1941–1945. Попис*. Београд: СФРЈ Југославија, 1966.
26. Slađana Josipović, „Odnos komunističkih vlasti prema svećenicima нјемачког podrijetla na primjeru daljskog župnika Petra Fischer“, VDG Jahrbuch, Vol. 15, (2008), 65–78.
27. Трго, Фајан (уредник). *Борбе у Војводини 1944*. Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, Том 1, Књ.8. Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1956.
28. Трго, Фајан (уредник). *Борбе у Војводини 1941–1944*. Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, Том 1, Књ. 17. Београд, Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1958.

Законска регулатива:

1. *Службени лист ДФЈ*, број 1 од 01.02.1945.
2. *Службени гласник ДФЈ*, број 19 од 07. 07.1945.
3. *Службени гласник РС*, број 92 из 2011.

Дигитални репозиторијуми:

1. <https://www.arhiv-beograda.org/rs/>
2. <https://www.jusp-jasenovac.hr/>
3. <https://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/>
4. <https://www.muzejgenocida.rs/>
5. <https://www.poreklo.rs/>
6. <https://arhivvojvodine.org.rs/>

Списак лица чија сведочења су коришћена у раду:

Из Бољеваца: Душан Станковић, Верица Јовановић, Бошко Алексић, Драгомир Марковић.
Из Јакова: Гордана Новаковић.

Dr Snežana B. ALEKSIĆ, teaching assistant
MB Belgrade University
snezanaaleksic3@gmail.com

SOME CONTROVERSIES ABOUT DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE POPULATION OF THE ZEMUN COUNTY WHICH OCCURRED AS A CONSEQUENCE OF WORLD WAR II

Summary

This paper seeks to look at the demographic changes that occurred in the population of the historical Zemun county, as a consequence of the war and the upheaval of the state and social order in Yugoslavia from 1941 to 1945. Demographic changes were observed through the Census of Population and the Census of War Victims, both those prefixed with the “historical”, and modern censuses. Particular attention was paid to abuse and manipulation in connection with the data published so far on the total number of people killed, as well as the term “war victims”, which was formed in accordance with the ideology imposed by the victors after the end of the war. Selective recording of war victims in the paper is recognized as the basic problem in the current effort to determine a real demographic loss. In addition, incomplete and inaccurate data regarding the national identity of the victims were recognized as a deliberate revision of historical events in order to conceal the ethnic cleansing that was carried out against the population of the Zemun county. The main goal of this approach was to try to point out the problem related to determining the exact number of the inhabitants of the Zemun county who were deprived of their lives during the war. In addition, the issue of demographic changes caused by colonization and auto-colonization that occurred during the war, and especially after its end, was discussed. In addition to the Census, archival material and literature, statements of the inhabitants of the Zemun county were used in the paper, which partially completed the general picture of real events during World War II and the consequences that resulted from them. The paper did not draw definitive conclusions about demographic loss but gave guidelines for further, more comprehensive research.

Keywords: the Zemun county, census, war victims, Serbs, Sylvania.

УДК 725.94:355.48(497.1)»1939/1945»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.MIL.129-142>

прегледни рад / review article

примљен / received: 20. 03. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

ма Никола МИЛОШЕВСКИ, историчар
Музеј жртава геноцида, Београд
nikola.milosevski@muzejgenocida.rs

„СТРАТИШТЕ“ – ОД МЕСТА СТРАДАЊА ДО ЗНАМЕНИТОГ МЕСТА

Сажетак: У фокусу овог рада јесте спомен-комплекс „Стратиште“ недалеко насеља Јабука у општини Панчево, изграђен 1981. године на месту страдања великог броја цивила за време окупације током Другог светског рата. Након анализе историјских околности које су претходиле и имале утицај на злочине почињене на овом месту, као и описивања самих злочина, у овом раду је приказан меморијални спомен-комплекс који је настао ради сећања на људе страдале на „Стратишту“. Посебна пажња посвећена је стању у којем се налази, његовом значају за неговање културе сећања, али и могућностима за даље побољшање ова два параметра. Истраживање се темељи на подацима из литературе, архивске грађе и теренског рада. Примењене су методе анализе и синтезе, као и дескриптивна метода.

Кључне речи: споменик, Други светски рат, стратиште, злочин, геноцид, Банат, култура сећања.

У Јужном Банату, на свега двадесет километара од Београда, на шестом километру пута који из Панчева води ка насељеном месту Јабука, налази се пространа равница која се од наведене саобраћајнице пружа ка реци Тамиш. У њеном тихом пространству, уоквирен зеленилом дрвећа, налази се спомен-комплекс „Стратиште“, сведочанство о страдању хиљада невиних жртава услед организованог злочиначког подухвата окупационих власти током Другог светског рата, сведочанство о несрећном поглављу новије историје Јужног Баната.

На почетке и даљи развој новијег историјата Јужног Баната, округа у којем се налази „Стратиште“, у значајној мери утицала је двовековна власт Хабзбуршке монархије, успостављена након потискивања Османског царства у рату вођеном од 1716. до 1718. године. Непосредно након окончања овог рата, у склопу језгровите аустријске политике која је подразумевала и демографско јачање новозапоседнутних територија, започето је њихово планско насељавање. Међу новим насељеницима у Банату, Немци из удаљених делова царства представљали су једну од најбројнијих етничких група, уз Србе и Румуне. Неке од досељених скупина Немаца насељавале су се у већ постојећа банатска насеља попут Јабукe и Глогоња, док су друге формирале потпуно нова насеља какво је било Францфелд (данашње Качарево)¹. Овај дуготрајан, вишедценијски процес нарочито се интензивирао током формирања Банатске војне границе у другој половини XVIII века, када су бројна јужнобанатска насеља и њихови становници добијали нову, војну улогу у одбрани аустријских граница од могуће турске опасности и, заузврат, уживали бројне привилегије². Насељени на овај начин, Немци су остали важан етнички елемент у Банату током два века власти Хабзбуршке монархије, али и у деценијама након њеног распада и формирања нове југословенске државе. Чинећи петину међуратног становништва Баната, петину у чијим рукама се налазила велика економска моћ, окупљени око удружења каква су „Културбунд“ и „Покрет обнове“, они су у годинама пре Другог светског рата све више следили политику нацистичке Немачке, што ће ескалирати у време Априлског рата, током којег су многи припадници немачке мањине активно помагали напад Немачке на Краљевину Југославију.³

У недељама након завршетка Априлског рата, у Банату је створена јединствена власт која се налазила у рукама домаћих Немаца. За читаву територију Баната војну надлежност је имао Крајскомандатур I/823 са седиштем у Петровграду (Зрењанин). У истом граду налазио се и центар полицијске префектуре за цео Банат. У погледу цивилне управе Банат је био само формално везан за владе Милана Ађимовића и Милана Недића. Само Панчево, које су немачке јединице запоселе 12. априла 1941. године, било је седиште Фелдкоманде 610 за подручје Пожаревачког округа и Баната. Командант места постао је потпуковник Банделов, градоначелник Панчева постао је Криштоф Хилд, начелници полиције постали су Оскар Кревеч и Матијас Меркле, повереник Гестапоа Михајло Рајзер, док је Јурај Шпилер постао шеф Јавне безбедности.⁴ Сви они, директно или индиректно, учествоваће

1 Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, (Панчево: Народни музеј Панчево, 2012), 9–11.

2 Јелена Илић Мандић, *Банатска Војна крајина (1764–1800)*, (Београд: Историјски институт Београд, 2020), 152–160.

3 Срђан Божовић, н. д., 40–48.

4 Ивана Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другој светској раша*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011), 13–14.

током година окупације (1941–1944) у злочинима почињеним на „Стратишту“, али и на бројним другим местима.

Једно од таквих места страдања јесте злогласни логор „Свилара“ у Панчеву. Радећи нешто више од четири месеца, од 22. јуна до 5. новембра 1941. године, кроз овај логор прошло је око шест стотина људи, од којих су многи изгубили живот. Уз краткотрајни рад овог логора, на подручју насељених места која се налазе у близини „Стратишта“ су, током година окупације, извршени бројни злочини окупационих власти. Већ истог дана када су немачке снаге запоселе Панчево, у Алибунару је извршено масовно стрељање стотине цивилних и војних лица, за којима је следило стрељање и вешање 36 Панчеваца на Православном гробљу 22. априла, а потом и ликвидација 15 особа у лето 1941. године. Као одмазду за убиство, односно рањавање припадника окупационе власти, 10. марта 1942. је убијено 75 особа и 14. марта 1942. године је убијено 50 особа. Исте године, 21. јуна обешено је 25 људи оптужених за припадност партизанском покрету.⁵ Већина ових злочина извршених над невиним становништвом, припадницима пре свега српског, јеврејског и ромског народа, извршена је због освете, ради застрашивања, али и због похлепе извршилаца и њихових налогодоваца.⁶ Као злосутно предказање праксе која ће на „Стратишту“ постати уобичајена појава, почетком октобра 1941, на месту званом „Чардак“ надомак Делиблата, извршено је стрељање око 500 људи, махом Јевреја доведених из логора код Топовских шупа у Београду. Сви они стрељани су испред седам јама које су сами претходно ископали не знајући да ће им те јаме постати гробница.⁷

За многа од наведених места страдања су, у деценијама након Другог светског рата, начињена адекватна спомен-обележја, од којих поједина имају статус културног добра. Логор „Свилара“ у Панчеву јесте утврђено непокретно културно добро, као и Надгробни споменик на Православном гробљу под којим су са земним остацима бораца из Првог светског рата почивале жртве терора окупационих власти. На истом гробљу се, одговарајућим спомен-обележјима, чува сећање на цивиле обешене и стрељане 22. априла 1941. године. Поред ова два непокретна културна добра, претходну заштиту територијално надлежног Завода за заштиту споменика културе са седиштем у Панчеву ужива споменик стрељаним Јеврејима на „Чардаку“ надомак села Делиблато. Напослетку, на Тргу слободе у Панчеву, месту на којем су, 21. јуна 1942, страдала 25 лица, постављена је спомен-плоча, док је на месту стрељања 125 људи (марта исте године), на путу Панчево–Београд, израђен достојан споменик изузетне уметничке вредности, дело вајара Божидара Јововића.⁸

5 Ивана Спасовић, н. д., 51–73.

6 Петар Качавенда, *Немци у Југославији 1918–1945*, (Београд: Институт за савремену историју, 1991), 30.

7 Ивана Спасовић, н. д., 32.

8 Марина Миљуш и Слободанка Перовић, *Споменици, спомен плоче и скулптурална дела у Панчеву*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022), 45–56.

Слика 1: Споменик стрељаним родољубима на путу Панчево–Београд

Злочини на „Стратишту“

У исто време када су се десили злочини на „Чардаку“, почетком октобра 1941. године, започета су масовна стрељања у другом делу Баната, на „Стратишту“ покрај пута Панчево–Јабука. Саму локацију извршиоци ових масовних убистава нису одабрали без разлога. На пригодној удаљености од београдских логора какви су „Старо сајмиште“, „Бањица“ и „Топовске шупе“, ова локација није изискивала нарочите потешкоће приликом транспорта, док је истовремено била на довољној удаљености која је онемогућавала ширење информација о злочину и узнемирење шире јавности. Затим, сам брисани простор стратишта, између пута Панчево–Јабука и реке Тамиш, јесте прилично једноставан за контролisanje од стране наоружаних војника, те је могућност успешног бекства била изузетно мала, а земљиште у близини реке било је лако за копање.⁹

⁹ Душан Богданов Сенко, Антифашистички покрет у Банату 1941–1944, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005), 36–39.

По сличном принципу као приликом масовних стрељања на „Чардаку“, на „Стратишту“ су ископане јаме чије су се димензије временом усталилиле на дужину од 15 до 20 метара, ширину 3, а дубину 1 метар. За копање су, у првим данима злочина, претежно били задужени ромски становници Панчева који су, по извршеном задатку, и сами постајали жртве. Пред јаме су довођене групе од двадесеторо људи, претходно свучених готово до голе коже, док су иза њих постројавани припадници специјалне СС јединице. Тројица војника извршавала су егзекуцију сваке жртве. Довођење су групе затвореника све док се јаме на овај начин не попуне, након чега су затрпане. Само током октобра и новембра 1941. године, свакодневно је на „Стратиште“ долазило и по десет камиона којима је превозено више десетина особа које су, на претходно истакнути, најсвирепији начин, ту бивале лишаване живота. Стога, иако због прикривања злочина није било могуће прецизније утврдити његове размере, није неосновано говорити да је, током прва два месеца, на „Стратишту“ могло страдати око 5.000 недужних особа, како наводе извештаји Анкетне комисије за ратне злочине. Само у току првих дана новембра 1941. године, према сазнањима бившег истражника у Војној области у Београду Бранислава Божовића, стеченим током послератног истраживања генерала Еугена Вурстера, наредбодавца тог злочина, убијено је 2.200 Јевреја, мушкараца, жена и деце. Њихова смрт била је одмазда за 22 Немца убијена на путу према Крагујевцу.¹⁰

Континуитет немачких злочина на „Стратишту“ настављен је и у наредним годинама окупације, а ни током последње године рата, стрељања повезана са овим местом страдања нису престајала. 2. јуна 1944. године, у Јабуци је стрељано 55 лица, а затим, 19. јуна још 25. У овим случајевима стрељани су затвореници логора у Петровграду. Прва група изгубила је животе због одмазде за убијање тројице и рањавање још тројице припадника окупационих власти, док је друга група стрељана због саботаже два воза. Стрељања су извршили припадници Зондеркоманде 150, који су већ били присутни на задатку уклањања трагова злочина, свесни реалне могућности да могу да изгубе рат, а лешеве жртава спаљени су након извршења егзекуције.¹¹ Поменути Зондеркоманда 150, на челу са пуковником Гринвалдом, стигла је у Панчево 12. априла 1944. године, на трећу годишњицу окупације. Припадници ове јединице дошли су у Јужни Банат са јасним задатком који је подразумевао физичко уништење трагова злочина почињених на бројним стратиштима, првенствено лешева жртава. Чланови Зондеркоманде 150 су, дошавши из Солуна, претходно извршили уништавање трагова злочина и у Јајинцима. Уз њих је, у вишемесечном затирању трагова злочина на „Стратишту“, радило 40 затвореника задужених за откопавање и спаљивање лешева, као и неколико припадника Гестапоа задужених за надзор.¹² Жртве су откопане и, својеврсним пружним транспортом, премештане до сабирне јаме, где су спаљиване. Остаци су, ради лакшег сагоревања, поливани бензином. Наведени задатак, извршен у тајности унутар ограђеног и заклоњеног простора, завршен је већ 22. јуна, свега три дана након

¹⁰ Ивана Спасовић, н. д., 92–96.

¹¹ Исто, 102.

¹² Јованка Дукуљев, „Губилиште на 6. километру пута Панчево–Јабука“, *Информатор ИАП*, бр. 13, (1976), 73–85.

поменутог стрељања 25 логораша из Петровграда, те је Зондеркоманда 150 упућена у Ниш. За наведено време проведено у Банату, иако смештени у Јабуци, припадници ове јединице извршили су и уклањање лешева у Петровграду и Делиблату.¹³ Напошетку, свега неколико дана пре ослобођења Панчева у Другом светском рату, 1. и 2. октобра 1944. године, извршена су последња стрељања. Жртве су били припадници јеврејског народа, а њихова тела су пронађена приликом ексхумације спроведене под руководством чланова Анкетне комисије из Панчева.¹⁴ Чланови Анкетне комисије у Панчеву извршили су ископавања на „Стратишту“ током јануара 1945. године, само три и по месеца након последњих стрељања, са циљем утврђивања размера злочина извршених током претходних година окупације. Међутим, наведени циљ није могао бити испуњен јер су припадници Зондеркоманде 150 темељно извршили задати посао. У ископавању 34 јаме, дуге од 2 до 34 метара, од хиљада тела жртава стрељаних на овом месту су, пре доласка ове јединице, проналажени само поједини угљенисани остаци и појединачне кости, док ниједан целовит костур није пронађен.¹⁵ Стога се ни дан-данас не може поуздано говорити колико људи је страдало на овом месту, али се са великом сигурношћу може рећи да су у питању биле хиљаде недужних жртава.

Нејоване културе сећања

Да је масовност злочина почињеног на „Стратишту“ била очигледна, савременицима сведочи и постављање првог споменичког обележја на овом месту, које је извршено веома брзо, већ 1945. године, односно у првој години од последњих злочина. У спомен жртвама геноцидне, злочиначке политике, првобитно је изграђена дрвена пирамида висине два метра на којој се налазила мермерна плоча са пригодним текстом. После 1960. године, простор „Стратишта“ површине четири хектара ограђен је са намером да се на овом месту начини спомен-парк ради адекватнијег обележавања места страдања. Скупштина АП „Војводине“ је, 1967. године, „Стратиште“ прогласила једним од најзначајнијих историјских подручја из времена Народноослободилачког рата на подручју Војводине.¹⁶

Четири деценије након првих злочина почињених на „Стратишту“, на месту поманутог споменика, који је овом приликом срушен, из пијетета према жртвама саграђен је достојнији меморијални спомен-комплекс, изграђен на основу награђеног идејног пројекта Небојше Деље, архитекте из Београда. На основу овог идејног решења, главни грађевински пројекат израдила је Грађевинско-занатска радна организација „Канарево брдо“ из Београда, односно инж. арх. Радомир Малићан са сарадницима запосленим у овом предузећу. Изградњу меморијалног спомен-комплекса финансирао је Покрајински фонд за обележавање историјски значајних места из народноослободилачке борбе у Војводини. Комплекс је свечано отворен 22. новембра 1981. године, у присуству, на основу слободних процена, готово десет хиљада окупљених.¹⁷

13 Ивана Спасовић, н. д., 120–123.

14 Исто, 47–48.

15 Исто, 124–125.

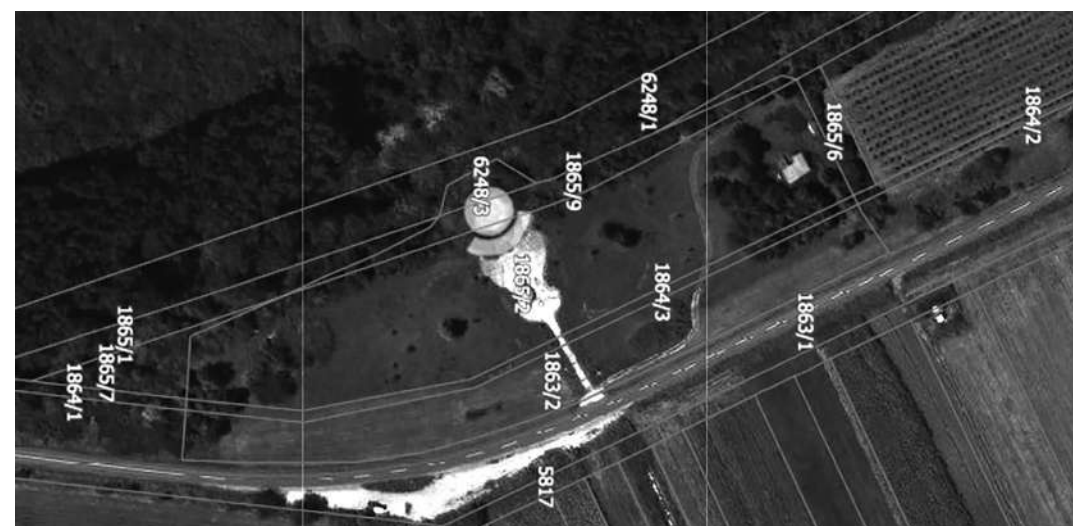
16 Јован Маџек и други, *Spomenici revolucije Vojvodine*, (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987), 76.

17 Milan Todorović i Ladislav Feldeši, *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba*, (Pančevo, 1985), 46.

Слика 2: Спомен-комплекс „Стратиште“, фронтални изглед

Овај четрдесет две године стар спомен-парк простира се на површини од 28.200 m², док окружење споменика обухвата 1.700 m². Површина самог комплекса груписана је у пет катастарских парцела катастарске општине Јабука (бр. 1863/2, 1864/3, 1865/2, 1865/9 и 6248/3 КО Јабука), док заштићена околина обухвата знатно шири простор који обухвата пет целокупних катастарских парцела (1863/2, 1864/3, 1865/2, 1865/9 и 6248/3 КО Јабука) и део једне катастарске парцеле (бр 1863/1 КО Јабука).¹⁸

Слика 3: Положај спомен-комплекса „Стратиште“ (платформа „ГеоСрбија“)

18 Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, 21. XII 2004, Републички геодетски завод, копија катастарског плана.

Смештен на наведеном пространству, спомен-комплекс „Стратиште“ може се поделити на три целине. На предњој, прилазној страни, налази се приступни плато у оквиру којег се налази место одређено за полагање венаца у облику зарубљеног ваљка. На ваљку се налазе у бронзи изливени симболи страдалих (Давидова звезда, крст, точак и звезда петокрака), испод којих се налазе стихови Васка Попе: „Звезда је на почетку / Звезда је на крају / Црвене наше бразде“.

Слика 4: Место за полагање венаца

Приступни плато претходи другој целини – скулптуралном делу меморијалног спомен-комплекса иза којег се простире манифестациони плато. Слободностојећи споменик, чија висина износи пет метара, као композициона целина симболизује заорану бразду, кроз два симетрична, идентична монумента, постављена на међусобном растојању од 3 метра. Дужина бразди је 20,8 метара, док ширина износи 13 метара. Према замисли идејног творца, архитекте Небојше Деље, споменик би, временом рђајући, добијао боју земље која би, у односу на травнато зеленило, добила коначан, колоритни изглед оранице. У оквиру треће целине – манифестационог платоа, налази се отворени амфитеатар са сценом кружног облика полупречника 10 метара и са гледалиштем од шест редова за седење. Уз ове целине, меморијални спомен-комплекс „Стратиште“ чине прилазна стаза и чуварска кућица. На основу грађевинског пројекта предвиђено је коришћење следећих материјала у изградњи комплекса: бетонских облица пречника 10 и 45 cm у оквиру амфитеатра, плоча од црног

шриљца димензија 10/10/2 cm у оквиру прилазне стазе, приступног и манифестационог платоа, белог кулијеа за изградњу приступног платоа, док су кондолит и бронза основни материјали од којих је израђен сам споменик.¹⁹ Споменик је забетониран у земљи на дубини од 1,5 метар, слојем бетона од 110 cm, изнад којег је слој армираног бетона дебљине 40 cm. Дебљина бронзе од које је споменик израђен је 20 cm.²⁰

Слика 5: Споменик „Бразде“, бочни изглед

19 333СКПА, Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, II 1981, Атеље за пројектовање „Канарево брдо“, План основе споменичког обележја Стратиште.

20 333СКПА, Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, II 1981, Атеље за пројектовање „Канарево брдо“, План попречних пресека кроз језгро споменика.

Готово три деценије након изградње, покренута је иницијатива за утврђивање овог спомен-комплекса за непокретно културно добро. Као надлежна институција заштите на подручју Јужног Баната, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву је, у име Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, у петак 23. априла 2010, у локалним новинама „Панчевачки прес“, објавио јавни оглас којим се обавештавају сопственици и корисници непокретности на територији Града Панчева и заинтересовани органи и установе да је покренут поступак за утврђивање спомен-комплекса „Стратиште“²¹. Поступак утврђивања је окончан након четири године, 31. јула 2014, одлуком Владе Републике Србије о утврђивању спомен-комплекса за знаменито место, објављеном 8. августа исте године у „Службеном гласнику“²².

Истичући историјски значај „Стратишта“ као једног од места највећих страдања у Другом светском рату у нашој земљи, ово непокретно културно добро је утврђено као знаменито место. Важан сегмент Одлуке о утврђивању предвиђа следеће мере заштите спомен-комплекса: очување изворног изгледа, оригиналних материјала и оригиналних натписа; редовно чишћење и одржавање споменичке композиције; ограђивање спомен-комплекса; постављање информативних табли које својом позицијом не смеју да угрозе сагледавање споменичке композиције са прилазних путева; партерно и хортикултурно уређење комплекса које неће угрозити споменичку композицију; редовно кошење траве, уклањање корова и вегетације која угрожава спомен-комплекс; постављање урбаног мобилијара; комунално опремање и редовно одржавање простора спомен-комплекса; привођење намени објекта на катастарској парцели број 1865/2 КО Јабука у функцији знаменитог места; забрана одлагања, складиштења и депоновања отпадних и опасних материја. Уз наведене мере, у оквиру мера заштићене околине дозвољава се изградња објеката сталног и привременог карактера који својом величином и локацијом неће угрозити сагледивост спомен-комплекса, а који су у функцији знаменитог места; дозвољава се изградња паркинга; хортикултурно уређење простора заштићене околине; комунално опремање простора заштићене околине; забрана одлагања, складиштења и депоновања отпадних или опасних материја.²³

Током протекле деценије, деценије у којој је утврђен за непокретно културно добро – знаменито место, нажалост, спомен-комплекс „Стратиште“ често је био мета вандала. Само у периоду од 2014. до 2016. године, овај меморијал недужним жртвама је у десетак наврата било скрнављен. Током наведеног периода је украдена половина бронзаног дела споменика „Бразде“, тешка неколико тона, као и спомен-плоча са прилазног дела споменика и целокупна електроинсталација.²⁴ Сарадњом надлежног министарства, локалне самоуправе и територијално надлежног завода за заштиту културе, током 2018. године извршена је реконструкција недостајућих делова споменика, као и постављање боље расвете и видео-надзора.²⁵

21 „Јавни оглас“, *Панчевачки прес*, 23. 04. 2010, 18.

22 Одлука о утврђивању Спомен-комплекса „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука за знаменито место, *Службени гласник РС*, бр. 84/2014

23 Исто.

24 Олга Јанковић, „Стратиште“ пред обновом, *Полишика*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/370943/Stratiste-pred-obnovom>, датум приступа 20. 05. 2023.

25 Александра Влајић, Спомен-комплекс „Стратиште“ обновљен након деценија уништавања, Радио Телевизија Војводине, https://rtv.rs/sr_ci/vojvodina/banat/spomen-kompleks-stratiste-obnovljen-nakon-decenija-unistavanja_988070.html/, датум приступа 20. 05. 2023.

Постављање видео-надзора је дало резултате, те у наредним годинама нова скрнављења нису забележена и спомен-комплекс „Стратиште“ покрај пута Панчево–Јабука јесте у добром стању. Сачуван је изворан изглед споменичке композиције и на њој нема видљивих оштећења, као ни других трагова вандализама какви су графити, који су, нажалост, свеприсутни на многим меморијалима у нашој држави. Трва у непосредној околини меморијала је задовољавајуће окошена. Примећено је да надлежне службе за одржавање уклањају растиње у непосредној близини темеља споменика „Бразде“, али и да одржавање, ипак, мора бити ефикасније. Информативне табле, или барем лако уочљиве информативне табле, нису забележене. Видео-надзор и осветљење покривају целокупну површину и у добром су стању. Свеукупно добро стање „Стратишта“ јесте похвално, нарочито имајући у виду скрнављења извршена на овом меморијалу пре само десетак година.

Међутим, судбине хиљада жртава страдалих на овом месту нас обавезују да, као појединци и као друштво, даљим унапређивањем изгледа овог меморијала, унапређујемо културу сећања на њих. Полазна тачка за тај подухват свакако се може наћи у претходно наведеном списку мера заштите у оквиру Одлуке у утврђивању, односно у појединачним мерама које се не поштују у довољној мери, а не изискују велика материјална средства. Препорука надлежним институцијама јесте да, настављајући добру и сваке хвале достојну праксу одржавања „Стратишта“, посебну пажњу у наредном периоду посвете партерном и хортикултурном уређењу заштићене околине спомен-комплекса, постављању урбаног и комуналног мобилијара, као и адекватног и пространог паркинга, свакако, са друге стране пута Панчево–Јабука. Напослетку, као важну препоруку треба истаћи најхитнију реализацију уклањања растиња које нарушава целокупан изглед треће целине споменичке композиције, односно амфитеатра. Ова занемарена целина налази се ниже од остатка спомен-комплекса, те њена запушеност није уочљива док јој се не приступи.

Слика 6: Трећа композициона целина – амфитеатар

Такође, ова целина коју чини пространи амфитеатар са великим бројем седишта, идејним пројектом замишљена као место одржавања пригодних догађаја, дуго нема наведену функцију. Стога је потребно у наредном периоду уложити напоре како би се у овај део спомен-комплекса привео својој оригиналној намени. Делујући у складу са иницијативом Музеја жртава геноцида, која у циљу развијања неговања културе сећања међу младим грађанима наше државе предвиђа ученичке посете бројним местима страдања у Србији и региону, местима међу којима је и „Стратиште“, његов амфитеатар би могао постати позорница са које ће просветни радници и стручњаци широј јавности представљати страдалну судбину Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату. Напослетку, имајући у виду бројност страдалих и наведени историјски контекст из којег проистиче значај овог знаменитог места, као и његову свеукупну културну, историјску, уметничку и друштвену вредност, затим његово надасве добро стање и чињеницу да мали број меморијала посвећених жртвама окупационих власти за време Другог светског рата у нашој земљи има статус непокретног културног добра од великог или изузетног значаја, препорука надлежним установама заштите јесте да размотре могућност за даље унапређење категорије овог непокретног културног добра.

Закључак

Иако је немогуће свеобухватно сагледати злочиначки подухват извршен на „Стратишту“, једном од многих места страдања у нашој држави, његове размере које нису могле бити сакривене упркос систематском затирању трагова 1944. године, сведоче као велика опомена свим генерацијама након Другог светског рата. У довољној мери свесни тих размера, прве послератне генерације су поступно, из деценије у деценију, са мање или више успеха, унапређивале културно-меморијални карактер овог места, који је попримио жртва достојан изглед изградњом троделног спомен-комплекса 1981. године. Током последње деценије, утврђивањем за непокретно културно добро – знаменито место и обновом овог меморијала, као и његовим добрим одржавањем и бригом територијално надлежног Завода за заштиту споменика културе, прекинут је вишедеценијски период у којем је „Стратиште“ било запостављено. Прекидајући овај период, започет је нови континуитет, континуитет неговања културе сећања на недужне жртве једне неразумне, геноцидне политике, континуитет за чији наставак смо сви ми, као део друштвене заједнице, одговорни. Посвећујући већу пажњу бољем одржавању, изградњи пратеће инфраструктуре, привођењу намени амфитеатра и унапређењу категорије овог непокретног културног добра, учинићемо следећи корак у поштовању страдалих на једном од највећих стратишта у нашој земљи.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

1. Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука.

Литература:

1. Богданов Сенко, Душан, *Антифашистички покрет у Јужном Банату 1941–1944*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005.
2. Божовић, Срђан. *Дивизија Принц Еуџен*. Панчево: Народни музеј Панчево, 2012.
3. Дукуљев, Јованка. „Губилишите на 6. километру пута Панчево–Јабука“. *Информашор ИАП*. бр. 13, (1976.), 73–85.
4. Илић Мандић, Јелена. *Банатска војна крајина (1764–1800)*. Београд: Историјски институт Београд, 2020.
5. Качавенда, Петар. *Немци у Југославији 1918–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 1991.
6. Миљуш, Марина и Слободанка Перовић. *Споменници, спомен плоче и скулптурална дела у Панчеву*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022.
7. Спасовић, Ивана. *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другој светској рата*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011.
8. Маџек, Јован, Sreta Savić – Kolja, Slobodan Jovanović, Bela Duranci. *Spomenici revolucije Vojvodine*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987.
9. Todorović, Milan i Ladislav Feldeši. *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba, Pančevo*, 1985.

Штампа:

1. „Јавни оглас“, *Панчевачки прес*, 23. 04. 2010, 18.
2. „Одлука о утврђивању Спомен-комплекса „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука за знаменито место“, *Службени гласник Републике Србије*, бр 84, 08. 08. 2014, 8–9.

Интернет извори:

1. Влајић, Александра. Спомен-комплекс „Стратиште“ обновљен након деценија уништавања, *Радио Телевизија Војводине*, https://rtv.rs/sr_ci/vojvodina/banat/spomen-kompleks-stratiste-obnovljen-nakon-decenija-unistavanja_988070.html/. Датум приступа 20.05. 2023.
2. Јанковић, Олга. „Стратиште“ пред обновом, *Политика*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/370943/Stratiste-pred-obnovom/>. Датум приступа 20.05.2023

ma Nikola MILOŠEVSKI, historian
Genocide Victims Museum
nikola.milosevski@muzejgenocida.rs

“STRATIŠTE” – FROM THE PLACE OF SUFFERING TO A NOTABLE PLACE

Summary

In the list of immovable cultural properties on the territory of South Banat, under the jurisdiction of the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Pančevo, there is the “Stratište” memorial complex, a memorable place categorized as an immovable cultural property. Located close to the Pančevo-Jabuka road, “Stratište” is one of the places of greatest suffering in World War II in Serbia. During three years, from October 1941 to October 1944, thousands of people, mostly Jews, Serbs and Roma, brought from the camps in Belgrade, Pančevo and Zrenjanin, were killed and buried in this place, of which around 5,000 people died in the first two months. Towards the end of the war in Yugoslavia, the special units of the German army covered up this crime by digging up corpses and burning them for almost three months. This action made it impossible to determine the exact scale of the crime to a significant extent, but still, the crime itself could not have been hidden. In memory of the victims of this unreasonable, genocidal policy of the occupation authorities, a magnificent memorial complex was built at the place of suffering in 1981. according to the conceptual design of the architect Nebojša Delja. “Stratište” has been an immovable cultural property since 2014. Although it is in good condition, it is necessary to improve the maintenance, infrastructure, and legal protection of this memorial in the future.

Keywords: Monument, World War II, crime, genocide, Banat, cultural of remembrance.

УДК 341.322.5(=163.41)(481)»1941/1945»
343.819.5(481)»1941/1945»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.THO.143-153>

кратко саопштење / short report

примљен / received: 19. 06. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

Knut Flovik Thoresen (1971), историчар
Председник Фондације „Крвави пут“, Норвешка
e-mail: kthoresen@hotmail.com

СРПСКИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У НОРВЕШКОЈ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ЊИХОВО МЕСТО У НОРВЕШКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Апстракт: Историја затвореника који су дошли из Србије и Независне државе Хрватске у Норвешку током Другог светског рата једно је од најмрачнијих поглавља у норвешкој историји. Ниједна друга група затвореника коју су нацисти послали у Норвешку није третирана тако лоше и није имала тако високу стопу смртности као српски затвореници. У годинама после Другог светског рата па све до периода распада социјалистичке Југославије судбине заробљеника коришћене су за изградњу политичких односа између Норвешке и Југославије. У том процесу посебан акценат стављан је на партизанску борбу која је довела до стварања социјалистичке Југославије. Касније је историја пала у сенку грађанског рата и процеса распада Југославије, а онда су некадашњи фокус и употреба историје постали небитни. У новије време покушано је да се прекроји историја српских заточеника у Норвешкој, а такође су уочљиви и покушаји нелегитимног ревизионизма, укључујући ту покушаје да се промени етничка припадност заточеника. У ово наше време у поседу смо науци до сада непознатих историјских извора који могу да баце потпуно ново светло на то раздобље. Овај чланак представља покушај рефлексije о прошлом наративу и злоупотреби историје, али и начина на који се може искорачити у исправном смеру.

Кључне речи: Други светски рат, злочини над цивилима, Југославија, Норвешка, Нарвик, Бе-исфјорд, Трећи рајх, логори, Срби, Хрвати, Независна држава Хрватска

За време Другог светског рата у Норвешку је дошло 4.050 југословенских заробљеника, од којих је 2.398 ту и умрло. У лето 1942. године 900 ових заробљеника стигло је у мало село Беисфјорд надомак Нарвика. Током четири месеца 748 њих је умрло, дакле, приближно 83,5%.¹ Дана 18. јула 1942. године 288 заробљеника стрељано је, а њихови посмртни остаци су спаљени у касарнама од стране немачких² и вероватно норвешких чувара. Ово је био највећи појединачни масакр на норвешком тлу током Другог светског рата.³

Јесмо ли ми историчари често жртва писања историје у савремено доба и/или властитих предрасуда о прошлости заснованих на сопственом схватању савременог тренутка?

Историчар ће увек постићи најбољи резултат уколико је свестан својих предрасуда и непрестано им се супротставља служећи се искључиво научном методом. Такође, сматрамо да је веома важно да се увек враћамо емпиријским доказима који представљају сам основ за утемељен научно-истраживачки рад. Ако разумете праву теорију и метод у оквиру научне области лако можете аргументовати у прилог било чему, али ако се емпиријски докази не слажу одговор ће углавном бити погрешан без обзира на то колико је добра аргументација онога ко се служи историјом што мислимо да тема коју смо одабрали за овај рад и показује.

У овом чланку бавићемо се темом из норвешке ратне историје о којој је аутор написао неколико чланака и једну књигу. Нећемо понављати историју већ ћемо објаснити како је по нашем мишљењу о овом делу историје писано у Норвешкој и у бившој Југославији.

У делу под насловом „Норвешка у рату“ (норв. «*Norges Krig*») које многи сматрају темељем познавања норвешке војне историје, публикацији написаној у осам томова од стране више реномираних норвешких историчара који се баве војном историјом, а чији је уредник професор Магне Скодвин, масакр се спомиње у петом тому који говори о свакодневном животу за време окупације. О масакру у Беисфјорду пише следеће: „Примера ради, 300 мушкараца је заклано у логору Беисфјорд крајем јула 1942. Од 900 Југословена који су дошли у Беисфјорд уочи Ивањдана 1942. године, само је 150 и даље било живо три-четири месеца касније“.⁴

Највећи (по обиму) појединачни ратни злочин на норвешком тлу током Другог светског рата се, дакле, у овом делу спомиње само једном реченицом. Поређења ради, у том истом тому скоро 40 страна посвећено је несташици хране и навикама у исхрани норвешког цивилног становништва.

У тротомном делу под насловом „Норвешки рат“ (норв. «*Norges Krig*») професора Свереа Стена из 1948. године ови заробљеници и масакр уопште се не спомињу. Професор Магне Скодвин једном реченицом спомиње југословенске заробљенике заједно са совјетским ратним заробљеницима у делу под насловом „Норвешка историја 1939–1945, рат и окупација (норв. «*Norsk historie 1939–1945, krig og okkupasjon*»)⁵ Највећи појединачни масакр на норвешком тлу, дакле, није уврштен у прегледне радове о Норвешкој и Другом светском рату или се спомиње тек у кратким цртама.

1 Ljubo Mladjenovic, *Beisfjordtragedien*, Bokstav og bilde, Drammen, 2001, 233.

2 Ljubo Mladjenovic, *Beisfjordtragedien*, Bokstav og bilde, Drammen, 2001, 107-120.

3 Knut Flovik, Thoresen, *Til Norge for å dø*, Forlaget Kristiansen, Narvik, 2013, 39.

4 Guri Hjeltnes, *Norges krig*, Aschehoug, Oslo, 1986, bind 5, 76.

5 Magne Skodvin, *Norsk historie 1939-1945*, Samlaget, Oslo, 1991, 252.

Узрок недостатака у норвешкој историографији

Историчар Оле-Јакоб Абрахам сматра да је проблем језика узрок недовољног интересовања и за истраживања о совјетским ратним заробљеницима. Ово може бити случај и са ратним заробљеницима из Југославије. Према Абрахаму, норвешки историчари су теми рата приступали првенствено из националне перспективе. Није тешко закључити да је историја српских заробљеника недовољно заступљена у норвешкој историографији. Она се не спомиње у уџбеницима, а тамо где се спомиње то је у кратким цртама. Мишљења смо да би овај део историје добио веома истакнуто место у норвешкој историографији да су 288 заробљеника стрељаних 18. јула 1942. године били Норвежани, а не Срби. Ипак, нешто литературе о заробљеницима постоји и на норвешком и на српско-хрватском језику. Радови историографског квалитета углавном су настали на Универзитету у Београду, а неки од њих су преведени и на норвешки језик. Постоји неколико личних сведочанстава објављених у форми књиге, као и неколико локалноисторијских приказа из једног одређеног логора, обично прикупљених од стране удружења историчара. У Норвешкој до сада нису објављени радови историографског квалитета о југословенским затвореницима под окриљем институција које се баве научним истраживањима. Што се тиче онога што је објављено о затвореницима верзија зависи од периода када је објављена.

Овде, стога, издвајамо четири периода:

1/ 1950–1989. – Грађење југословенске нације и стварање веза између Норвешке и Југославије.

2/ 1991–2009. – „Неисторија“ услед грађанског рата и НАТО агресије на СР Југославију.

3/ 2011–2015. – Покушај нелегитимног ревизионизма историје југословенских заробљеника.

4/ 2015– Одговоран приступ историји заробљеника? „Повратак емпирији?“

У периоду након Другог светског рата, па све до краја 80-их година претходног века, историја заробљеника коришћена је у циљу унапређивања норвешко-југословенских односа. Социјалдемократска Норвешка је постала чланица НАТО-а 1948. године, Југославија је, пак, одлучила да не приступи том војном савезу. За НАТО је постало важно да утиче на Југославију, између осталог и у УН, и ту је Норвешка добила улогу због добрих односа.⁶

Као резултат историје заробљеника, основано је норвешко-југословенско друштво и успостављене су размене студената између норвешких универзитета и универзитета у Југославији. Лајтмотив је било „поштовање и пријатељство због солидарности у тешким временима“. Како стоји у спомен-књизи о Норвешкој-Југославији из 1947. године, коју је приредио бивши заробљеник Љубо Младеновић, „током Другог светског рата, југословенски народи и Норвежани доживели су сличну судбину“. Обе нације патиле су под истом нацистичком

6 Lasse Hermansen Bjørnland, *Norsk-jugoslaviske forhold 1956-86, utvikling og stagnasjon*, Masteroppgave i Historie, Universitetet i Oslo, 2015, 19-21.

влашћу и варварским јармом. Истовремено, обе земље су чврсто стајале при својој одлуци да не прихвате страну контролу. Југословени и Норвежани борили су се удруженим снагама у заједничкој борби против нацистичке тираније.⁷

Ово је у великој мери поједностављена историја. И Норвешку и Југославију су током рата напали Немци и у обе земље су основани покрети отпора. Али ту се сличности завршавају.

Употреба историје је, дакле, била политичка и са норвешке и са југословенске стране. Комунисти у Титовој Југославији углавном су прикривали геноцид почињен над Србима, политички и етнички антагонизам. Испричана је само прича о херојској борби и отпору комунистичких партизана. Тако је употреба историје имала за циљ грађење колективног идентитета.⁸ Томе у прилог говори и чињеница да је онај мали број Хрвата и босанских муслимана који су били међу заробљеницима истакнут у историографији како би се нагласило да су се југословенски народи заједно борили против нацизма, при томе неспоминући колики је био удео сваког од ових народа у укупном броју заробљеника. Ако се вратимо на оно што је Јелтнес записао у 4. тому дела под насловом „Норвешка у рату“, у једној реченици налазимо записано: „Заробљеници из Југославије су били Хрвати и Срби“. Тако се стиче утисак да је то било равномерно распоређено, али чињеница је да су само 3% заробљеника били Хрвати, а отприлике половина њих припадала је затворској полицији.⁹ Ниче је написао да се начини на које се историја употребљавала могу поделити на три случаја, монументални, антикварни и критички. Употреба историје у периоду до распада Југославије 1991. године била је у великој мери монументална. На неким местима где су заробљеници држани током рата подигнути су споменици.

Чини се да су ови споменици имали неколико функција. Најочигледнија била је она физичка која је као свој примарни циљ имала да се сачува сећање на заробљенике који су страдали. Друга функција тежила је томе да се подупру добри односи који су временом били развијени између Норвешке и Југославије. Наредни циљ био је да се потврди мит о југословенском партизанском рату, као и то да је историја заробљеника требало да подржи идеју социјалистичке југословенске државе која је постојала између 1945. и 1991. године.

Заробљеници су подигли неколико споменика на местима где су други убијени њихови сународници. Већина ових споменика једноставног су облика и имају симплификован натпис. На пример, на планини Салтфјелет налази се обележје са текстом који гласи: „У знак сећања на југословенске партизанске одреде и политичке затворенике пале као жртве нацистичког терора у Норвешкој 1942 – 1945“.

Година 60-их и 70-их претходног века подигнути су и нешто већи споменици. Један је подигнут на западном гробљу у Ослу, а натпис на овом обележју који је открио краљ Олав 1976. године, гласи: „Преко 3.000 југословенских партизана дало је своје животе у Норвешкој у борби за слободу и независност“. Споменицима који су подигнути над гробовима југословенских заробљеника у периоду после Другог светског рата заједничко је то да садрже политичку симболику, а централно место заузимају речи као што су партизани, Југословени

и комунистичке звезде. На овај начин исказане су идеје које су људи желели да пренесу у то доба, можда и више него да подсећају на стварне историјске околности? Ако прођете кроз спискове свих бивших заробљеника који су у јесен 1945. године враћени из Норвешке у Југославију можете уочити да им је испред имена додељена титула партизана упркос чињеници да су само малобројни затвореници били активни партизани у време одвођења у заробљеништво.¹⁰

Чињеница да су затворенике називали партизанима може имати везе и са колективним сећањем. Памтило се искључиво оно идеолошко јер је оно временом постало део идентитета преживелих заробљеника. Сећања на партизанску борбу и страдања која су довела до оснивања социјалистичке Југославије временом су постала нераскидиви део колективног сећања. Како је партизански идентитет јачао, неке догађаји и личности су остајали упамћени, док су други свесно потискивани. Ово може да има везе са тиме да се у сећању осврћемо на прошлост из одређеног тренутка у садашњости, док историја као научна област има за циљ да покаже шта се заправо догодило.

Професор Ола Свејн Стугу тврди да је неизбежан елемент у расправама о злостављању и кршењу људских права питање кривице и казне. Он тврди да постоје три главне групе реакција. Једна је порицање и прећуткивање, друга отворена воља за истином и искупљењем, а трећа је оно што можемо назвати сложенијим процесима помирења. Као пример порицања, порицање Холокауста је маргинално у Западној Европи. Немачки приступ Холокаусту, којим се признаје и историјски обрачунава са нацистичким геноцидом кроз изложбе и подучавање, пример је који треба следити.¹¹

Балкан, а посебно Хрватска, нажалост нису прошли кроз исти процес као Немачка, а на то зашто је ово релевантно и у погледу историје заробљеника у Норвешкој вратићемо се касније у раду. Комунисти су у периоду између 1945. и 1990. године свесно користили идеологизовани приказ историје Другог светског рата у Југославији као део грађења југословенске нације.

Као црвена нит провлачило се то да је југословенски народ као јединствена целина устао и борио се против немачких нацистичких окупатора и њихових саучесника. Ово представља грубо поједностављење историје. Други светски рат у Југославији био је много сложнији него, на пример, у Норвешкој где се ситуација чини једноставнијом.

Краљевина Југославија нападнута је у пролеће 1941. године. Убрзо је окупирана од стране Немаца, Италијана, Бугара и Мађара. Држава је била подељена. Распламсали су се стари антагонизми међу народима. У међуратном периоду, 20-их година претходног века, настао је хрватски наци-фашистички покрет по имену „усташе“. Овај покрет настао је у Италији, у егзилу, и био је уско повезан са Римокатоличком црквом и Ватиканом.

Када су Немци успоставили своје војно присуство у Југославији основана је Независна држава Хрватска која је обухватала данашњу Хрватску, Босну и Херцеговину, као и делове Србије. Хрвати су своју независност стекли уз помоћ немачких бајонета под хрватским вођом Антоном Павелићем.

7 *Norge-Jugoslavia Jugoslavija-Norveška*, Ljubo Mladjenovic (glavni urednik), Beograd 1974, 298-300.

8 Jan Bjarne Vøe og Ketil Knutsen, *Innføring i historiebruk*, Kristiansand, 2012, 121.

9 Knut Flovik, Thoresen, *Til Norge for å dø*, Forlaget Kristiansen, Narvik, 2013, 22-25.

10 Knut Flovik, Thoresen, *Til Norge for å dø*, Forlaget Kristiansen, Narvik, 2013, 24-25.

11 Ola Svein Stugu, *Historie i bruk*, Samlaget, Oslo, 2008, 119-120.

Успостављен је државни апарат са војском, полицијом, правосуђем и другим институцијама. Иако је у НДХ током рата било немачких војника, они се нису пуно мешали у државне послове, а на Хрватску се више гледало као на блиског савезника нацистичке Немачке него као на окупирану земљу. Недуго након оснивања Независне државе Хрватске усташе су започеле чишћење не–Хрвата, попут Срба, Јевреја и Рома, који су постали циљна група геноцида вођеног од стране државе. Меморијални центар „Јад Вашем“ процењује да је у овом геноциду страдало око 500.000 Срба.¹²

Постоји много навода о броју српских жртава које су страдале од стране хрватских усташа у геноциду за време Другог светског рата. Историјска дебата о том питању често је обојена политички мотивисаним активизмом пре него емпиријски заснованим историјским истраживањем. Такве теме наглашавају важност улоге коју би историчари требало да имају у успостављању историјских чињеница, стварању што је могуће ближег консензуса заснованог на доступним изворима и тиме успостављањем основа за будуће помирење.

У социјалистичкој Југославији о овом геноциду се недовољно говорило будући да југословенско руководство није желело да подстиче етнички антагонизам. Исказан циљ руководства Независне државе Хрватске било је истребљење православних Срба. Трећину је требало погубити, трећину принудно покатоличити и трећину протерати у Србију. Истребљена су читава села. Многи Срби послати су у систем концентрационих и логора смрти НДХ у Јасеновцу који многи описују као балкански Аушвиц. Ово је био искључиво логор за истребљивање. Нешто више од половине затвореника који су дошли у Норвешку дошло је из Србије. То су били људи који су се борили против немачке окупационе власти. У питању су били комунистички партизани, ројалистички четници, бројни таоци и нешто злочинаца. Преостали су у знатно мањем обиму, изузев мањег броја Срба са Косова и Метохије, били Македонци и неколико Словенаца из Независне државе Хрватске.

Многи од њих су послати у Норвешку искључиво зато што су били Срби. Када су читаве породице масакриране у Јасеновцу од стране усташа, радно способни мушкарци из ових породица су пробрани и послати у Норвешку да страдају као робовска радна снага у трампи између Немаца и хрватског усташког режима. За ове заробљенике Норвешка је постала последње одредиште у усташком геноциду. Тиме што су сви затвореници учињени партизанима и Југословенима губи се важна историјска чињеница да су многи српски затвореници који су дошли у Норвешку ту доведени како би страдали као део добро организованог државног геноцида. Важан део норвешко–југословенске историографије био је посвећен томе да је нешто мање од 90 затвореника успело да побегне у Шведску, и то највећи део њих захваљујући норвешким помагачима. Истицање овога било је од суштинског значаја за норвешко–југословенску сарадњу после рата. У ову верзију се прича о норвешким агресорима не уклапа.

Шта је изостављено у норвешкој историографији и зашто?

У новије време готово да не постоји књига која је добила више критике од стране историчара него што је то случај са серијом књига новинара Еирика Веума „Немилосрдни Норвежани“ (норв. «Nådeløse nordmenn»). У периоду између 2013. и 2015. године објављена су 3 тома са детаљним описима злочина норвешких нациста. Књиге описују злочине Норвежана и садрже кратке биографије више од 3.000 Норвежана који су вршили злодела у служби Немаца. Именовано је и око 200 норвешких затворских чувара. Критика историчара односила се на то да није било етички објавити ова имена. Када је аутор крајем 90–их година претходног века служио као норвешки НАТО официр у Босни и Херцеговини његове колеге учествовале су у документовању ратних злочина између осталог тако што су истраживали гробове. Један колега је после једног таквог истраживања рекао: „Ми Норвежани никада не бисмо могли да урадимо овако нешто“.

Наше мишљење је да је људско зло универзално што додатно истиче случај норвешких затворских чувара. Сматрамо да је било исправно објавити ова имена јер је тако постигнута блискост са историјом и чињеницом да је „зло било и норвешко“.

У пролеће и лето 1999. године НАТО је одлучио да бомбардује преосталу Југославију коју су тада чиниле Србија и Црна Гора, а позадина бомбардовања била је подршка жељи косовских Албанаца да оснују државу Косово тиме што би од Републике Србије отцепили АП Косово и Метохија. У овом периоду дипломатија између Норвешке и држава које су тада чиниле Југославију (Србија и Црна Гора) била је ограничена. Пријатељска удружења нису била активна или је њихов рад обустављен. Исто је важило и за писање историје и истраживање заједничке ратне прошлости. Тако је у Норвешкој мало тога учињено када је у питању истраживање и писање историје о заробљеницима. Историја заробљеника из бивше Југославије и заједничка војна историја изгубиле су своју функцију. Будући да су затвореници који су дошли у Норвешку највећим делом били етнички Срби њихова етничка припадност и ова прича нису се уклапале у створену слику о Србима као агресорима што може бити разлог који доприноси недовољном интересовању за историју и југословенске затворенике у Норвешкој у овом периоду.

У бившој Југославији, под Милошевићем, ствар је била другачија. На тим просторима је наизглед већи фокус био стављен на ратну историју где су четници доживели ренесансу, били представљани као покрет отпора и изједначени са партизанима.

Када етничка припадност жртава не одговара онима који пишу историју

Увид у спискове за репатријацију и спискове страдалих у Норвешкој (укупно 4.050 имена) непобитно доказује то да су између 93% и 95% затвореника били етнички Срби. Преостали су били Македонци, Црногорци, Хрвати, босански Муслимани, Роми и један Пољак. Ранија југословенска истраживања умазивала су на то да је удео Срба у том броју заточеника у Норвешкој варирао у распону од 89% до 95%. Знатна већина затвореника

12 Knut Flovik, Thoresen, *Til Norge for å dø*, Forlaget Kristiansen, Narvik, 2013, 30.

су били етнички Срби и у то нема никакве сумње. Током грађанског рата, 90-их година претходног века, као и у време пре НАТО агресије на преостале делове Југославије, страни политичари су упућивали на Холокауст како би убедили становништво колико су ратови на Балкану рђави те како би дали легитимитет војној интервенцији. Полазна тачка биле су слике у међународним медијима које су приказивале изнемогле затворенике у српским логорима.¹³ Приказивање српских жртава нациста и Независне државе Хрватске није се уклапало у ову перспективу.

Почетком 2012. године било је планирано одржавање изложбе посвећене југословенским затвореницима у организацији Универзитета у Ослу. Требало је да изложба обележи 70 година од доласка југословенских заробљеника у Норвешку и добила је назив „Захвалност народу Норвешке“ (енгл. 'Thanking the people of Norway'). Иницијатори су били филозофиња Горана Огњеновић, повезана са УИО (Универзитет у Ослу) и Спомен-подручјем „Јасеновац“ у Хрватској. Фондација „Fritt ord“, норвешка непрофитна приватна фондација чији је циљ да подржи слободу изражавања и слободу медија у Норвешкој, донирала је финансијска средства, а амбасаде Хрватске и Босне и Херцеговине подржале су изложбу. Српска амбасада није била ни позвана. У првобитном облику изложба је деловала професионално. Пуно труда било је уложено у дизајн и фотографију. Каталог изложбе такође се чинио разрађеним све док га детаљније не бисте проучили. Изложба је, да тако кажемо, била без икаквог емпиријског нумеричког материјала. Оно што је било написано у каталогу изложбе није било директно погрешно. Проблем са изложбом био је тај што су Срби као етничка група изостављени из поставке. Не спомиње се то да су преко 93% затвореника били Срби, али се наводи да је половина затвореника у Норвешку пристигла током Другог светског рата са подручја савремене Хрватске. То није погрешно, али су аутори очито свесно пропустили да спомену да је далеко највише оних који су дошли било управо из Независне државе Хрватске. Ово, као и истицање малобројних Хрвата и муслимана који су били међу заробљеницима, створило је утисак да се углавном ради о Бошњацима и Хрватима. То је донекле исто као када бисте немачке Јевреје који су страдали у Аушвицу представили као Немце и изоставили чињеницу да су послати у логор зато што су Јевреји.

Јан Бјарне Бе и Кетил Кнутсен објашњавају ово као „неупотребу“ историје. Етничке групе бивају систематски изостављене у садашњем тренутку. Много је примера режима који се боре против својих непријатеља самонаметнутим ћутањем као када је Стаљин ретуширањем уклонио слику Троцког поред Лењина. У каталогу изложбе стајало је да би се требало научно позабавити питањем броја затвореника који су дошли у Норвешку. Међутим, том приликом нису изнети никакви бројеви, ни стари ни нови. Изложбу је обележила чињеница да нису изнети никакви емпиријски докази те да је имала упориште само у наводима, изостављању података и лабавим нитима.

Ова изложба могла је бити јединствена прилика за стварање атмосфере уједињења и помирења међу народима бивше Југославије који су били жртве нацистичких концентрационих логора у Норвешкој, као и јачање контакта и сарадње између Норвешке и земаља на

Балкану. Уместо тога, ова изложба је деловала у супротности са својом сврхом и допринела стварању непотребног раздора и сукоба.

Када је изложба заинтригирала јавност више стручњака из ове области се побунило. Између осталог, свој глас дигли су и историчари Меморијалног центра „Нарвик“ (норв. Narviksenteret) који су реаговали на чињеницу да је Универзитет у Ослу овоме допринео тиме што је био домаћин изложбе. Све то довело је до бурне интерне расправе унутар истраживачких кругова. Још је лошији био тон на различитим дебатним форумима на интернету где је ствар потпуно узела маха и све се завршило етничком свађом између Срба, муслимана, Хрвата и норвешких поборника ових група. Примивши бројне притужбе из земље и иностранства, али и по препоруци Министарства спољних послова, Универзитет је срећом одлучио да повуче ову изложбу. Ово показује какве све опасности постоје приликом писања историје и у које замке историчар може упасти ако се не бави емпиријским доказима.

У лето 2011. године подигнут је споменик над логором „Евре Јернван“ код Беисфјорда који је био подлогор логора „Беисфјорд“. Присутни су били верски поглавари међу којима је био један имам и српски православни епископ. Венце су положили амбасадори/конзули Србије, Босне Херцеговине и Црне Горе, заједно са Амбасадом СР Немачке. Присутствовала су и деца школског узраста из Беисфјорда. Споменик има облик стуба са портретима затвореника и исписаним чињеницама. На самом споменику нема политичких симбола, као ни категоризације затвореника. Чињеница да би се амбасадори Србије и Босне и Херцеговине, као и хришћански и муслимански верски поглавари, могли састати на заједничкој комеморацији пример је тога како се историја затвореника може употребити у циљу конструктивног процеса помирења. То што је Амбасада СР Немачке положила венац и учествовала у откривању споменика показује колико је савремена Немачка далеко одмакла у суочавању са овим периодом. Чињеница да су поглавари Римокатоличке цркве и Амбасада Хрватске одлучили да не учествују можда показује да они нису дошли једнако далеко у процесу признања, помирења и воље за истином и искупљењем као Немачка. Употреба историје варира у односу на садашњи тренутак. Стога се са правом поставља питање у вези са тиме ко одлучује о томе шта је употреба, а шта злоупотреба историје?

Ово ће варирати у зависности од норми савременог тренутка. Исто важи и за делове историје о којима се пише. Да ли је исправно писати о деловима историје који одговарају моралним нормама садашњег тренутка, а друге делове намерно изоставити? Сматрамо да историја затвореника са Балкана показује да је употреба историје у образовне сврхе, по нашем мишљењу, проблематична. Ако ће се историја употребљавати политички онда је треба користити за преношење универзалних вредности укорених у УН као што су, на пример, људско достојанство и људска права. Иначе, мишљења смо да треба бити критичан према свим употребама историје у политичке сврхе.

Историчар Мајкл Сток тренутно врши истраживања у оквиру свог доктората о југословенским затвореницима. Овај рад је посебно важан јер ће бити утемељен на емпиријским доказима и чињеницама. Вероватно ће отклонити и велики део бола нанетог нелегитимним ревизионизмом и злоупотребом историје затвореника.

13 Jan Bjarne Vøe og Ketil Knutsen, *Innføring i historiebruk*, Kristiansand, 2012, 121.

Што се тиче писања историје мишљења смо да је веома контрадикторно то што није-дан од ових логора није сачуван као музеј, као и да су физички трагови данас углавном избрисани.

То је била позадина разлога због ког смо ми, неки Норвежани и Срби, основали Фонд за културно наслеђе „Блодвејен“ како бисмо подржали очување овог важног дела наше заједничке ратне историје.

ИЗВОРИ:

1. Bøe, Jan Bjarne og Knutsen, Ketil: *Innføring i historiebruk*, Kristiansand, 2012.
2. Bjørnland, Lasse Hermansen, *Norsk-jugoslaviske forhold 1956-86, utvikling og stagnasjon*, Masteroppgave i Historie, Universitetet i Oslo, 2015.
3. Hjeltnes, Guri, *Norges krig, bind 5*, Aschehoug, Oslo, 1986.
4. *Norge – Jugoslavia Jugoslavija-Norveška*, glavni urednik Mladjenović Ljubo, Beograd 1974.
5. Mladjenović Ljubo, *Beisfjordtragedien*, Bokstav og bilde, Drammen, 2001.
6. Skodvin, Magne, *Norsk historie 1939-1945*, Samlaget, Oslo, 1991.
7. Stugu, Ola Svein, *Historie i bruk*, Samlaget, Oslo, 2008.
8. Thoresen, Knut Flovik, *Til Norge for å dø*, Forlaget Kristiansen, Narvik, 2013.
9. www.yadyashem.org датум приступа 28.08.2023.

Resume: The paper was written with the intention of pointing out the negative revision of history by Croats about the suffering of the civilian population of Yugoslavia in the Second World War in the Nazi death camps in Norway. The key incorrect fact is that the victims were designated as: Croats, not Serbs from Croatia, who perished in the largest number in those camps. The paper presents the most important facts about the crimes of the Nazis and their Norwegian helpers. A total of 4,050 names were registered, showing that between 93 and 95% of the prisoners were ethnic Serbs, while the rest were Macedonians, Montenegrins, Croats, Bosnian Muslims, Roma and one Pole. Earlier Yugoslav studies say that 89% of the prisoners were Serbs, or that 95% of the prisoners were Serbs. During World War II, 4,050 Yugoslav prisoners of war came to Norway, 2,398 of whom died here. In the summer of 1942, 900 of these prisoners arrived in the small village of Beisfjord near Narvik. During four months, 748 of them died, so approximately 83.5%. On July 18, 1942, 288 prisoners were shot and burned in the barracks by German and possibly Norwegian guards. This was the largest single massacre on Norwegian soil during World War II. The paper shows in detail how the negative revisionist process was carried out by the Croatian state and Croatian scientists in Norway, and how they presented a false picture of the victims of the Nazi camps in Norway, and especially their nationality, in an extremely incorrect way. In the paper, it is shown on the example of the culture of memory in the form of commemorations at the places of suffering, that the negative revisionism of the history of the Second World War affects the changing of the organization of such gatherings, as well as who will be invited by the ambassadors of different countries. The paper showed how only one exhibition created according to the narrative of a negative revision of history can cause damage to the commemorative marking of Nazi crimes in the Second World War, as well as its presentation in public and on social networks. The paper also shows data on how Serbs and Norwegians, who are on the right side of history, are opposed to negative historical revisionism, primarily by the Croatian state and the Croatian diaspora in Norway. Non-governmental organizations are founded, monuments are erected, gatherings, commemorations are organized, scientists write scientific papers (articles, doctoral dissertations), a culture of remembrance of the suffering of Serbs and Norwegians who were anti-fascists in World War II is cultivated.

HEALTHY

ПЕРГАМЕНА

ДОКУМЕНТАРНА
И МЕМОАРСКА
ГРАЃА /
DOCUMENTARY
AND MEMOIR
MATERIALS

УДК 341.485(=163.41)(497.1-89)»1991/1992»(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.TOS.159-195>
критичко издање научне грађе / critical edition of scientific material
примљен / received: 20. 03. 2023.
прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

ма Никола ТОШИЋ МАЛЕШЕВИЋ
мастер историчар, Београд
tosic.nikola1@gmail.com

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ СА КОНСУЛТАТИВНОГ САСТАНКА НА ПОЧЕТКУ РАДА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ САВЕЗНОГ ВЕЋА СКУПШТИНЕ СФРЈ ЗА РАТНЕ ЗЛОЧИНЕ И ЗЛОЧИНЕ ГЕНОЦИДА ОДРЖАНОГ 27. 3. 1992. ГОДИНЕ

Сажетак: Текст представља још један допринос у осветљавању и презентовању рада Државне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида током 1992. године, на самом почетку тзв. ратова за југословенско наслеђе (1991–2001). У њему се, на основу приложеног документа и усмених сведочења, могу уочити неке од дилема чланова Комисије у вези са начином рада Државне комисије и о томе како да изврши задатке и обавезе које су пред њу постављене. У првом делу рада, у основним цртама је изложен процес настанка и образовања поменуте Комисије крајем 1991. и почетком 1992, с посебним освртом на радно-саветодавни састанак одржан 16. 12. 1991. У другом делу рада читаоцима је на увид стављен један од докумената настао у процесу рада Комисије, односно Стенографске белешке са Консултативног састанка на почетку рада овог тела, а који носи датум 27. 3. 1992. године.

Кључне речи: Државна комисија Савезног већа Скупштине СФРЈ за ратне злочине и злочине геноцида, радно-саветодавни састанак, Савезно веће Скупштине СФРЈ, Председништво СФРЈ, Савезно јавно тужилаштво СФРЈ, ратови за југословенско наслеђе (1991–2001), консултативни састанак, ратни злочини, злочини против човечности, злочини геноцида.

Супротстављени погледи и ставови руководства република-чланица Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) у вези са начинима изласка из кризе са којом се СФРЈ суочила након смрти председника Јосипа Броза Тита 1980. и, следствено наведеном, у вези са изазовима постхладноратовског света, довели су, крајем осамдесетих година, до проблема у функционисању државе. Ситуација се брзо погоршавала тако да је, почетком деведесетих, дошло до почетка тзв. ратова за југословенско наслеђе (1991–2001)¹ и распада СФРЈ. Поменути ратови били су праћени бројним ратним злочинима, злочинима против човечности и кршењима међународног права на свим зарађеним странама. Осим тога, произвели су велике губитке у људским животима, начинили озбиљну материјалну штету (на пример, по речима заменика директора Хрватског железничког предузећа, Марија Адамића, железнички саобраћај у Хрватској је, услед ратних збивања, почетком 1992. био у прекиду на 35% пруга, а било је уништено 70% вучних, возних и стабилних капацитета железница у Хрватској²) и довели до тога да велики број људи буде отеран у избеглиштво (рецимо, Комесаријат за избеглице Владе Републике Србије је почетком 1992. процењивао да је у Србији било између 200.000 и 300.000 избеглица о чему је говорено и на састанцима Државне комисије)³.

Раније поменути почињени ратни злочини, злочини против човечности и кршења међународног права довели су до оснивања великог броја судова и комисија који су имали задатак да их документују, те да испитају и приведу правди њихове починиоце. Једна од основаних комисија била је Комисија за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље која је постала позната и под другим називима.⁴ Овом приликом напомињемо да се процес оснивања поменуте Комисије, као и само њено оснивање, одиграло

1 Ратови за југословенско наслеђе су, са крајим прекидима, трајали десет година. Одиграли су се у три таласа између којих су била два таласа релативног мира. У први талас ратова спадају рат у Словенији (27. 6 – 7. 7. 1991), грађански рат у Хрватској (15. 7. 1991 – 7. 8. 1995) и грађански рат у Босни и Херцеговини (БиХ) (1. 3. 1992 – 14. 12. 1995), након чега је следио први талас релативног мира (1995–1998). Други талас ратова обухвата рат на Косову и Метохији (28. 2. 1998 – 20. 6. 1999) и агресију НАТО-а на Савезну Републику Југославију (СРЈ) (24. 3 – 10. 6. 1999). Уследио је други талас релативног мира (1999–2000) да би, коначно, дошло до трећег таласа ратова у који спадају рат на југу централне Србије (Бујановац, Прешево и Медвеђа, 21. 11. 2000 – 31. 5. 2001) и рат у Северној Македонији (22. 1 – 13. 8. 2001).

2 Р. А., „Збрајају се рачуни ратних збивања у Хрватској. Више од трећине железнице у прекиду“, *Полишика*, 31. 3. 1992, 8.

3 Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, održanog 27. marta 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-002/93-4; Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Stručne radne grupe Komisije za genocid i ratne zločine Skupštine SFRJ, održanog 17. IV. 1992. godine, sa početkom u 13 časova i 10 minuta*, док. бр. 8/1-02-005/93-2.

4 Рецимо: Државна комисија за ратне злочине и злочине геноцида, Државна комисија Савезног већа Скупштине СФРЈ (касније Већа грађана Савезне скупштине СРЈ) за ратне злочине и злочине геноцида, Комисија за геноцид и ратне злочине Скупштине СФРЈ, Државна комисија или само Комисија.

у периоду тзв. „крње“ Југославије. Наиме, у то време, крајем 1991. и почетком 1992, у институцијама СФРЈ били су остали само представници Србије, Црне Горе, АП Војводине и АП Косово и Метохија, док их је већина представника сепаратистичких република-чланица (Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине и Македоније), већ била напустила. Стога су се држава и њене институције називале „крњим“. Наравно, одлуке доношене у таквим институцијама биле су проблематичне али, са друге стране, алтернатива је била потпуна блокада рада поменутих институција.

Прва иницијатива за оснивање Комисије поднесена је 13. 12. 1991, када је на седници Председништва СФРЈ, којој је председавао вршилац дужности председника Председништва СФРЈ Бранко Костић⁵, предложено да се донесе закључак који би омогућио да се у одговарајућим савезним органима на организован начин приступи прикупљању и документовању доказа о кривичним делима извршеним у оружаним сукобима на територији Хрватске, а све са циљем покретања кривичне одговорности извршилаца.⁶ Пошто је поменути закључак прихваћен, заменик генералног секретара Председништва СФРЈ, Анђелко Маслић⁷, задужен је за организацију радно-саветодавног састанка са представницима савезних секретаријата СФРЈ за унутрашње послове (ССУП СФРЈ), народну одбрану (ССНО СФРЈ), правосуђе и организацију савезне управе, као и са представницима Савезног јавног тужилаштва СФРЈ, а све са циљем размене мишљења о наведеним питањима и припремању предлога који би био разматран на једној од наредних седница Председништва СФРЈ.⁸

Наведени састанак одржан је 16. 12. 1991. На њему је констатовано да су присутна

5 Бранко Костић (Рваши код Цетиња, Црна Гора, 28. 8. 1939 – Подгорица, Црна Гора, 20. 8. 2020), дипломирани економиста. По националности је био Црногорац. Кадар Црне Горе. Потпредседник Извршног већа СР Црне Горе (1986–1989), члан и председник Председништва СР Црне Горе (1989–1990), члан Председништва СФРЈ из Црне Горе (1991–1992), потпредседник Председништва СФРЈ (1991–1992). Бранко Костић је био и вршилац дужности председника Председништва СФРЈ од 6. 12. 1991. до 15. 6. 1992, када је за председника СР изабран Добрица Ћосић. Будући да је, како смо малопре напоменули, био и потпредседник Председништва СФРЈ, Костић је руководио овим телом и у периоду од 6. 9. до 6. 12. 1991, јер је дотадашњи председник Председништва СФРЈ, Стјепан Стипе Месић из Хрватске од 6. 9. 1991. одбијао председавање Председнишвом СФРЈ. Месић је формалну оставку на место председника Председништва СФРЈ поднео 6. 12. 1991. У периоду 1991–1992, Бранко Костић је, такође, био и генерални секретар Покрета несврстаних.

6 Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, *Наша мисао*, бр. 2 (2021), 66; *Ауторизовани шексџ интервју са Владом Тошићем, самостјалним савешником у Државној комисији, у поседу аутора, октобар 2020.*; *Ауторизовани шексџ интервју са Свешозаром Зечаром, замеником савезног секретара за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ и чланом Државне комисије, у поседу аутора, јануар 2022.*; *Ауторизовани шексџ интервју са Бранком Бранковићем, начелником Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације, у поседу аутора, фебруар 2022.*

7 Анђелко Маслић (Црквина код Босанског Шамца, Република Српска, БиХ, 1939 – Београд, Србија, 2006), дипломирани социолог. По националности је био Србин. Помоћник секретара за унутрашње послове СР БиХ (1974–1978), помоћник савезног секретара за унутрашње послове СФРЈ (1978–1983), подсекретар Савезног секретаријата за унутрашње послове СФРЈ (1983–1986), шеф Службе Председништва СФРЈ за питања заштите уставног поретка (1986–1991), заменик генералног секретара Председништва СФРЈ (1991–1992), генерални секретар Председништва СФРЈ (1992). Иако је био кадар БиХ, није напуштао југословенску савезну службу. Остао је да живи и ради у СРЈ тј. Србији све до смрти.

8 Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, н. д., 66–67; *Ауторизовани текст интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани шексџ интервју са Свешозаром Зечаром...; Ауторизовани шексџ интервју са Бранком Бранковићем...*

многа отворена питања у вези са утврђивањем одговорности за кривична дела ратних злочина и злочина против човечности на територији Хрватске, те да се њима мора прићи на врло одговоран и организован начин. Потом, утврђено је да до тада прикупљени материјал⁹ недвосмислено сведочи да су хрватске снаге (Збор народне гарде (ЗНГ)¹⁰, хрватска полиција и друге паравојне формације) извршиле велики број кривичних дела ратних злочина и злочина против човечности и да нека од њих имају обележја геноцида, а све са намером да се створе етнички чисте територије.¹¹

Међутим, закључено је и да се читав процес прикупљања доказа врши на неадекватан начин и да се злочини недовољно документују, а то за последицу има мањак недвосмислене веродостојности, као и слабу обавештеност домаће и светске јавности о почињеним злочинима. Осим тога, речено је да се документи морају хитно прикупљати јер трагови злочина нестају, поготово на оним просторима које је контролисала влада Републике Хрватске. Даље, надлежним државним органима СФРЈ сугерисано је да морају обезбедити ажурно и ефикасно прикупљање и систематизовање материјала о злочинима, да је неопходно обезбедити утврђивање чињеница у вези са злочинима на просторима под контролом хрватске владе, да се на подручјима српских аутономних области (САО)¹² предложи решења у вези са остваривањем функција савезних органа власти,¹³ и да Председништво СФРЈ донесе одлуку о непосредном организовању вршења послова државне безбедности од стране ССУП-а СФРЈ на територијама САО или хрватске владе као и у другим републикама ако је у њима било оружаних сукоба. Поред свега наведеног, Председништво СФРЈ је препоручено да, будући да је уставно-правни систем СФРЈ нормативно веома развијен, нема потребе да оно буде оснивач неке Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида већ да би, ако се ипак одлучи да се таква комисија формира, њен оснивач требало да буде Скупштина СФРЈ, односно њено Савезно веће. Задатак једне такве комисије био би координација рада државних органа у чијој је надлежности утврђивање ратних злочина и злочина геноцида. О својим сазнањима и резултатима рада, комисија би упознавала надлежне државне органе, међународне форуме, као и домаћу и међународну јавност.¹⁴

9 Материјал о злочинима је прикупљан на основу ранијих закључака Председништва СФРЈ, а нарочито на основу оног од 11. 11. 1991. године.

10 Збор народне гарде (ЗНГ) биле су хрватске нерегуларне снаге на почетку грађанског рата у Хрватској. Формиране су 20. 4. 1991. Касније су прерасле у регуларну хрватску војску.

11 О свему наведеном у овом пасусу: Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, н. д., 67; *Ауторизовани шексџ интјервју са Владом Тошићем...; Ауторизовани шексџ интјервју са Свешозаром Зечаром...; Ауторизовани шексџ интјервју са Бранком Бранковићем...*

12 Српске аутономне области (САО) у Хрватској ће, 19. 12. 1991, прогласити Републику Српску Крајину (РСК). Њој ће се, 26. 2. 1992, прикључити и САО Западна Славонија и САО Славонија, Барања и Западни Срем чиме ће РСК бити коначно територијално уобличена.

13 За остваривање функција савезних органа власти на подручјима САО речено је да је то могуће регулисати допунама одређених савезних закона или доношењем уредби са законском снагом, с обзиром на то да је на седници Председништва СФРЈ, 1. 10. 1991. године, било проглашено стање непосредне ратне опасности.

14 О свему наведеном у овом пасусу: Никола Тошић Малешевић, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, н. д., 68, 70–71; *Ауторизовани шексџ интјервју са Владом Тошићем...; Ауторизовани шексџ интјервју са Свешозаром Зечаром...; Ауторизовани шексџ интјервју са Бранком Бранковићем...*

Све наведено је, на крају састанка, стављено у документ под називом „Информација о отвореним питањима утврђивања одговорности за геноцид и друга тешка кривична дела која се врше над припадницима српске и других националности у оружаним сукобима у Републици Хрватској“ који је упућен Председништву СФРЈ. Оно га је, на седници од 21. 1. 1992, прихватило и на основу њега предложило Скупштини СФРЈ да на некој од наредних седница оснује Државну комисију за ратне злочине и злочине геноцида.¹⁵ Скупштина СФРЈ, односно њено Савезно веће¹⁶ је, са своје стране, поступило по предлогу Председништва СФРЈ и, под председавањем Богдане Глумац-Леваков¹⁷, на седници одржаној 18. 3. 1992. основало Државну комисију за ратне злочине и злочине геноцида и изабрало њене чланове.¹⁸

За председника Комисије изабран је председник Скупштине СФРЈ др Слободан Глигоријевић Ајга¹⁹, док је за секретара Комисије изабран др Милан Булајић²⁰. За остале чланове

15 Исто, 72; Ауторизовани текст интервјуа са Владом Тошићем...; *Ауторизовани шексџ интјервју са Свешозаром Зечаром...; Ауторизовани шексџ интјервју са Бранком Бранковићем...*

16 У периоду 1974–1992, Скупштина СФРЈ је имала два већа – Савезно веће и Веће република и покрајина. Свако веће имало је свог председника и своје руководство. Већа су заједнички бирала председника Скупштине СФРЈ и руководство Скупштине СФРЈ.

17 Богдана Глумац-Леваков (Зрењанин, АП Војводина, Србија, 1945 – Зрењанин, АП Војводина, Србија, 26. 8. 2019), дипломирани технолог. По националности је била Српкиња. Кадар АП Војводине. Председница Скупштине општине Зрењанин (1985–1986), председница Савезног већа Скупштине СФРЈ (1989–1992).

18 Након формирања Савезне Републике Југославије (СРЈ), 27. 4. 1992, и конституисања Савезне скупштине СРЈ, 11. 6. 1992, ову Комисију преузело је Веће грађана Савезне скупштине СРЈ. Комисија је постојала до 23. 7. 1993. када је расформирана, а њен посао је преузео новообразовани Комитет Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права који је постојао до 2003. године.

19 Слободан Глигоријевић Ајга (Крушевац, Србија, 1920 – Београд, Србија, 1999), дипломирани економиста и доктор политичких наука. По националности је био Србин. Кадар Србије. Учесник НОБ-а (1941–1945), председник Скупштине СР Србије (1984–1986), председник Скупштине СФРЈ (1989–1992), председник Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида (1992). На последње две функције остао је до 11. 6. 1992, када су изабрани: Југослав Костић за председника Већа грађана Савезне скупштине СРЈ и Милош Радуловић за председника Већа република Савезне скупштине СРЈ.

20 Милан Булајић (Вилуси код Никшића, Црна Гора, 6. 9. 1928 – Београд, Србија, 29. 11. 2009), дипломирани правник и доктор међународног права и дипломатске историје, историчар, публициста, међународни стручњак за питања геноцида и питања изучавања геноцида са аспекта међународног права. Кадар Црне Горе. По националности се изјашњавао као Србин. Учесник је НОБ-а (1941–1945). Као стручњак за питања геноцида, у временима након Другог светског рата учествовао је на суђењима усташким и немачким ратним злочинцима из Другог светског рата и суђењима усташким емигрантским организацијама и појединцима који су били оптужени за тероризам против Југославије почињен у иностранству. Од 1949. до пензионисања 1987, радио је и обављао бројне дужности у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ – био је први секретар југословенске амбасаде у САД, специјални изасланик Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ у југословенској амбасади у Индонезији, а од 1982. до 1987. био је директор Службе за међународне правне послове Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ (та функција се називала још и главни правни саветник Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ). Непосредно пре пензионисања био је службени посматрач Српске академије наука и уметности (САНУ) на суђењу усташком злочинцу Андрији Артуковићу 1986. године. Након пензионисања наставио је рад на изучавању геноцида. Од 1990. до 1994. био је заменик председника Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду над српским и другим народима Југославије у 20. веку, а од 1992. до 1993. био је секретар Државне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ (касније Већа грађана Савезне скупштине СРЈ) за ратне злочине и злочине геноцида. Био је директор Музеја жртава геноцида (1992–2003), покретач идеје и, заједно са проф. др Бернардом Клајном, организатор Прве међународне конференције о Јасеновцу која је одржана у Њујорку (САД) 1997. године, координатор Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу у Бањалуци (Република Српска, БиХ) (2000–2009) и председник Фонда за истраживање геноцида (2003–2009).

Комисије изабрани су: др Смиља Аврамов²¹, Матија Бећковић²², др Радомир Булатовић²³, др Милорад Екмечић²⁴, др Родољуб Етински²⁵, Хаим Енрико Јосиф²⁶, др Бошко Јаковљевић²⁷, др Лајчо Клајн²⁸, др Томислав Жугић²⁹, др Динко Давидов³⁰, Емир Кустурица³¹,

21 Смиља Аврамов (Пакрац, Хрватска, 15. 2. 1918 – Београд, Србија, 2. 10. 2018), доктор правних наука и стручњак за међународно јавно право. По националности је била Српкиња. Професорка Правног факултета у Београду, председница Светског удружења за међународно право, председница Светске конференције за мир и разоружање у Лондону (Велика Британија), чланица Извршног одбора Удружења правника света за борбу против нуклеарног наоружања, чланица Одбора за истраживање ратних злочина почињених од стране снага САД у Вијетнаму.

22 Матија Бећковић (Сента, АП Војводина, Србија, 29. 11. 1939), књижевник, дипломирани филолог и академик САНУ. По националности је Србин.

23 Радомир Булатовић (Доње Липово код Колашина, Црна Гора, 1935 – Подгорица, Црна Гора, 5. 12. 2014), историчар, доктор наука. По националности је био Црногорац. Професор Филозофског факултета у Сарајеву (Федерација БиХ, БиХ), директор Народног музеја Црне Горе, директор Маузолеја „Петар II Петровић-Његош“.

24 Милорад Екмечић (Пребиловци код Чапљине, Федерација БиХ, БиХ, 4. 10. 1928 – Београд, Србија, 29. 8. 2015), историчар, доктор наука и академик САНУ. По националности је био Србин. Учесник НОБ-а (1944–1945), професор Филозофског факултета у Сарајеву (Федерација БиХ, БиХ) и Филозофског факултета у Београду.

25 Родољуб Етински (Нови Сад, АП Војводина, Србија, 1952), доктор правних наука и стручњак за међународно право. По националности је Србин. Професор Правног факултета у Новом Саду. Директор Службе за међународне правне послове Савезног министарства иностраних послова СРЈ (главни правни саветник Савезног министарства иностраних послова СРЈ) (1994–2000), члан југословенске (српске) делегације на мировним преговорима у Дејтону (САД) (1995), члан југословенске (српске) делегације на преговорима у Рамбујеу (Француска) (1999), отправник послова амбасаде СРЈ у Холандији (2000–2002), начелник Одељења за међународноправне послове Министарства спољних послова Републике Србије (главни правни саветник Министарства спољних послова Републике Србије) (2014–2016), високи представник Републике Србије у Сталном мешовитом комитету за питања сукцесије СФРЈ (2014–2016).

26 Хаим Енрико Јосиф (Београд, Србија, 1. 5. 1924 – Београд, Србија, 13. 3. 2003), композитор, музички писац и академик САНУ. По националности је био Србин јеврејског порекла. Професор Музичке академије у Београду.

27 Бошко Јаковљевић (Загреб, Хрватска, 27. 8. 1922 – Београд, Србија, 2017), доктор правних наука и стручњак за међународно хуманитарно право. По националности је био Србин. Професор Правног факултета у Београду, члан специјализованих агенција УН, члан Међународног института за хуманитарно право у Санрему (Италија), председник Комисије за међународно хуманитарно право Црвеног крста СФРЈ.

28 Лајчо Клајн (Суботица, АП Војводина, Србија, 7. 6. 1925 – Суботица, АП Војводина, Србија, 15. 10. 2007), доктор правних наука и стручњак за правно нормирање. По националности је био Србин јеврејског порекла. Кадар АП Војводине. Професор Правног факултета у Новом Саду. У временима након Другог светског рата учествовао је у раду органа безбедности на откривању и ислеђивању ратних злочинаца на суботичком подручју. Командант Команде градске народне страже Суботице (1945), начелник безбедности саобраћаја новосадског среза (1959–1965), правни саветник Секретаријата за унутрашње послове САП Војводине (1965–1969), помоћник секретара за унутрашње послове САП Војводине (1969–1976), судија Уставног суда САП Војводине (1976–1984).

29 Томислав Жугић (Жабљак, Црна Гора, 28. 10. 1934 – Подгорица, Црна Гора, 2011), историчар, доктор наука и академик Црногорске академије наука и уметности (ЦАНУ). По националности је био Србин. Професор Педагошке академије у Никшићу (Црна Гора) и Филозофског факултета у Подгорици (Црна Гора), научни саветник и члан Научног већа Историјског института Црне Горе.

30 Динко Давидов (Сивац код Куле, АП Војводина, Србија, 4. 10. 1930 – Београд, Србија, 18. 5. 2019), историчар уметности, доктор наука и академик САНУ. По националности је био Србин. Кустос Галерије Матице српске (1965–1978), директор Галерије САНУ (2001–2009). Био је и научни саветник Балканолошког института САНУ.

31 Емир Кустурица (Сарајево, Федерација БиХ, БиХ, 24. 11. 1954), филмски режисер и сценариста. По националности је Србин. Оснивач и директор Међународног филмског и музичког фестивала „Кустендорф“ у Дрвенграду код Мокре Горе код Ужица, оснивач Високе школе драмских уметности у Андрићграду“ у Вишеграду (Република Српска, БиХ).

др Петар Цацић³², др Василије Крестић³³, др Зоран Лакић³⁴, Ђорђе Латас³⁵, Клара Мандић³⁶, др Милош Мацура³⁷, др Гаврило Гавро Перазић³⁸, др Милорад Мића Перовић³⁹, др Милан Ратковић⁴⁰, Антоније Исаковић⁴¹, др Владан Василијевић⁴² (који је, крајем марта 1992, одбио чланство у Комисији⁴³ па је уместо њега, почетком априла 1992, изабран

32 Петар Цацић (Битољ, Северна Македонија, 18. 9. 1929 – Београд, Србија, 31. 7. 1996), књижевник и књижевни критичар, доктор наука српске књижевности и академик САНУ. По националности је био Србин.

33 Василије Крестић (Ђала код Новог Кнежевца, АП Војводина, Србија, 20. 7. 1932), историчар, доктор наука и академик САНУ. По националности је Србин. Професор Филозофског факултета у Београду, секретар Одељења историјских наука САНУ (1998–2011), управник Архива САНУ (од 1982. године).

34 Зоран Лакић (Доња Бијела код Шавника, Црна Гора, 31. 10. 1933 – Подгорица, Црна Гора, 20. 12. 2022), историчар, доктор наука и академик ЦАНУ. По националности је био Србин. Научни саветник Историјског института Црне Горе, професор Филозофског факултета у Никшићу (Црна Гора), секретар Одељења друштвених наука ЦАНУ, члан Председништва ЦАНУ.

35 Ђорђе Латас (Сремска Митровица, АП Војводина, Србија, 14. 9. 1930 – Сомбор, АП Војводина, Србија, 9. 9. 1993), професор историје. По националности је био Србин. Члан Извршног савета Скупштине општине Бели Манастир (1991–1993), потпредседник Велике народне скупштине САО Славоније, Барање и Западног Срема (1991–1992), народни посланик Скупштине Републике Српске Крајине (1992–1993).

36 Клара Мандић (Бари, Италија, 1944 – Београд, Србија, 9. 5. 2001), дипломирани стоматолог. По националности је била Српкиња јеврејског порекла. Секретарка Друштва српско-јеврејског пријатељства.

37 Милош Мацура (Беч, Аустрија, 20. 1. 1916 – Београд, Србија, 29. 8. 2005), дипломирани правник и доктор економских наука, академик САНУ. По националности је био Србин. Директор Републичког завода за статистику Србије (1947–1954), заменик директора Савезног завода за статистику СФРЈ (1954–1960), научни саветник Института друштвених наука, оснивач и први управник Центра за демографска истраживања Института друштвених наука (1962–1963), директор Савезног завода за статистику СФРЈ (1963–1966), директор Одељења за становништво УН у Њујорку (САД) (1966–1972), председник Међународног статистичког института (1975–1977), председник Међународног комитета за информације и документацију у области друштвених наука (1975–1977), заменик секретара Одељења друштвених наука САНУ (1981–1985), секретар Одељења друштвених наука САНУ (1985–1989), члан Председништва САНУ (1989–1994). Био је и професор Филозофског факултета у Београду, те члан савета Међународне уније за научно истраживање становништва.

38 Гаврило Гавро Перазић (Годиње код Бара, Црна Гора, 27. 2. 1923 – Београд, Србија 14. 7. 2004), генерал-мајор ЈНА, доктор правних наука и академик САНУ. По националности је био Србин. Професор Правног факултета у Подгорици (Црна Гора).

39 Милорад Мића Перовић (Алексинач, Србија, 2. 7. 1938 – Подгорица, Црна Гора, 2. 7. 2002), доктор правних наука и стручњак за међународно право. По националности је био Србин. Судија Општинског суда у Подгорици (1965–1969), судија Округног суда у Подгорици (1969–1973), те професор подгоричког Правног факултета.

40 Милан Ратковић (Медари код Нове Градишке, Хрватска, 1930 – Сремска Каменица код Новог Сада, АП Војводина, Србија, 28. 3. 2018), педагог и доктор наука. По националности је био Србин. Професор Педагошког факултета у Осијеку (Хрватска) и Учитељског факултета у Београду.

41 Антоније Исаковић (Београд, Србија, 6. 11. 1923 – Београд, Србија, 13. 1. 2002), књижевник и академик САНУ. По националности је био Србин. Директор НИИ-а (1949–1960), директор Издавачког предузећа „Просвета“ (1960–1974), секретар Одељења језика и књижевности САНУ (1975–1981), потпредседник САНУ (1981–1994).

42 Владан Василијевић (Чачак, Србија, 9. 12. 1923 – Београд, Србија, 29. 4. 1997), доктор правних наука и стручњак за кривично и међународно кривично право. По националности је био Србин. Научни саветник Института за криминологију и социјална истраживања.

43 Као разлоге за чин одбијања чланства др Владан Василијевић је навео да је Комисија изабрана прекасно, да се њеним називом прејудуцирају чињенице које тек треба да буду утврђене, да су надлежности Комисије одређене без елементарног знања кривичног и међународног кривичног права, да су критеријуми избора чланова нејасни и да су овлашћења Комисије непрецизна. Осим тога, напоменуо је да није био консултован пре избора у Комисију. Затим, навео је да је протекло време од избијања оружаних сукоба до обрзовања Комисије сасвим сигурно, у не малој мери, допринело да се многе ствари обезвреде и приметну, те да се већ сада на различитим странама користе материјали несхватљиво супротних садржаја и да су стране организације чак прецизније у прикупљању и обради грађе од домаћих. На крају је додао и то да се боји да је поновљена грешка из периода 1943–1948. године (колико је трајао мандат тадашње Комисије) због чега се и данас не знају обим и последице почињеног злочина против човечности и геноцида на територији НДХ од 1941. до 1945. године. О наведеном у овој фусноти: Танјуг, „Писмо професора Владана Василијевића др Слободану Глигоријевићу. Неће у Комисију за ратне злочине“, Политика, 31. 3. 1992, 8.

др Новица Војиновић⁴⁴), Никола Чичановић⁴⁵, контраадмирал др Милосав Симић⁴⁶, пуковник др Миодраг Старчевић⁴⁷, делегати у Савезном већу Скупштине СФРЈ (Мирослав Беловић⁴⁸ и Милисав Миленковић⁴⁹ из Србије, Јанко Васиљевић из АП Војводине, Драган Маловић из АП Косово и Метохија, те Радивоје Шћекић и Хусеин Ђуловић из Црне Горе), вршилац дужности председника Савезног извршног већа (СИВ) СФРЈ и потпредседник СИВ-а СФРЈ задужен за економску политику и развој Александар Митровић⁵⁰, савезни секретар за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ др Владо Камбовски⁵¹ (који није долазио на

седнице Комисије, као ни на остале састанке везане за Комисију; због наведеног, уместо др Владе Камбовског члан Комисије постао је његов заменик Светозар Зечар⁵²), савезни секретар за унутрашње послове СФРЈ Петар Грачанин⁵³, савезни секретар за рад, здравство, борацка питања и социјалну заштиту СФРЈ Радиша Гачић⁵⁴, директор Савезног завода за статистику СФРЈ др Драгутин Групковић⁵⁵, председник Савезног суда СФРЈ др Рафаел Цијан⁵⁶ и савезни јавни тужилац СФРЈ Љубомир Прљета⁵⁷. Идућег дана, 19. 3. 1992, на рад у Комисији је, по одлуци генералног секретара Скупштине СФРЈ Љубомира Булатовића⁵⁸, додељен самостални саветник Владо Тошић⁵⁹, дотадашњи самостални саветник у Одбору

44 Новица Војиновић (Лозница код Чапљине, Федерација БиХ, БиХ, 1927 – Подгорица, Црна Гора, 14. 10. 2002), историчар и доктор правних наука. По националности је био Србин. Био је учесник НОБ-а (1941–1945), виши научни сарадник Института за међународни раднички покрет, професор на Правним факултетима у Нишу, Подгорици (Црна Гора) и Источном Сарајеву тј. Палама (Република Српска, БиХ), декан и председник Савета Правног факултета у Подгорици, председник Савета Правног факултета у Источном Сарајеву (Палама), председник Скупштине Универзитета у Црној Гори, као и оснивач Секције за беседништво Правног факултета у Источном Сарајеву (Палама). Осим наведеног, био је и члан Републичког савета за политички систем Републике Црне Горе, члан Савезног друштвеног савета СФРЈ за међународне односе, сенатор Републике Српске и председник Удружења Срба из Херцеговине у Црној Гори.

45 Никола Чичановић (Београд, Србија, 1933 – Београд, Србија, 2006), дипломирани филолог (енглески језик). По националности је био Србин. Кадар Србије. Радио је у дипломатији. Био је саветник у амбасади СФРЈ у Индији и саветник у сталној мисији СФРЈ при УН. Поред наведених, обављао је и многе друге функције као што су: шеф Одсека за Далеки Исток, Индокину и Пацифик у Управи Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за Африку, Азију, Латинску Америку и Карибе (1978–1982), саветник савезног секретара за иностране послове СФРЈ за сектор сарадње са међународним организацијама (1982–1986), начелник Канцеларије Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за међународне организације (1982–1986), амбасадор СФРЈ у Унеску (1987–1991), амбасадор у Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ, односно Савезном министарству иностраних послова СРЈ (1991–1995), члан југословенске (српске) делегације на мировним преговорима у Дејтону (САД) (1995), помоћник савезног министра иностраних послова СРЈ за сектор мултилатерале (1995–1997), амбасадор СРЈ у Белгији (1997–2000).

46 Милосав Симић, контраадмирал ЈНА, доктор правних наука. По националности Србин. Председник Комисије Савезног секретаријата за народну одбрану СФРЈ за ратне злочине.

47 Миодраг Старчевић, пуковник ЈНА, доктор правних наука. По националности Србин. Начелник Правне управе Савезног секретаријата за народну одбрану СФРЈ.

48 Мирослав Беловић (Илића код Сарајева, Федерација БиХ, БиХ, 7. 8. 1927 – Београд, Србија, 30. 3. 2005), режисер, писац, глумац и професор Факултета драмских уметности у Београду. По националности је био Србин. Управник Југословенског драмског позоришта од 1963. до 1966. Делегат из Србије у Савезном већу Скупштине СФРЈ (1986–1992). Иако је рођен у БиХ, у Савезном већу Скупштине СФРЈ водио се као делегат Србије, а не као делегат БиХ.

49 Милисав Миленковић (Мало Црниће код Пожареваца, Србија, 6. 3. 1939 – Пожаревац, Србија, 6. 1. 2021), дипломирани правник, књижевник и сценариста. По националности је био Србин. Делегат из Србије у Савезном већу Скупштине СФРЈ (1988–1992), председник Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за људске слободе и права човека (1988–1992), генерални секретар Савезне скупштине СРЈ (1992–2000), секретар Савезне изборне комисије СРЈ (2000).

50 Александар Митровић (Осладић код Ваљева, Србија, 4. 8. 1933 – Београд, Србија, 19. 9. 2012), дипломирани технолог. По националности је био Србин. Кадар Србије. Члан и потпредседник Председништва СР Србије (1988–1989), потпредседник СИВ-а СФРЈ задужен за економску политику и развој (1989–1992). Пошто је, 20. 12. 1991, председник СИВ-а Анте Марковић из Хрватске поднео оставку, а други потпредседник СИВ-а Казимир Живко Прегл из Словеније још од 6. 9. 1991. није долазио на седнице СИВ-а, Александар Митровић је постао и вршилац дужности председника СИВ-а. Ту функцију је обављао све док, 14. 7. 1992, није изабрана Савезна влада СРЈ на челу са Миланом Панићем.

51 Владо Камбовски (Битољ, Северна Македонија, 5. 1. 1948), доктор правних наука и академик Македонске академије наука и уметности (МАНУ). По националности је Македонац. Професор на правним факултетима у Скопљу и Битољу, директор Института за социолошка и политичко-правна истраживања у Скопљу (Северна Македонија) (1984–1986), потпредседник Извршног већа СР Македоније (1986–1989), председник Комитета за односе са верским заједницама Извршног већа СР Македоније (1989), савезни секретар за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ (1989–1992), министар правде Северне Македоније (1998–1999), председник МАНУ (2011–2015). Иако је био кадар Македоније (данас Северна Македонија), није поднео оставку у југословенској савезној служби. Формално, на функцији савезног секретара за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ остао је до 14. 7. 1992, када је за савезног министра правде СРЈ изабран др Тибор Вараци.

52 Светозар Света Зечар (Урошевац, АП Косово и Метохија, Србија, 1. 10. 1939 – Београд, Србија, 20. 5. 2023), син народног хероја Милана Зечара, дипломирани правник. Кадар АП Косово и Метохија. По националности је био Србин. Радио у Скупштини СФРЈ, Савезном извршном већу СФРЈ и Савезној влади СРЈ. Шеф кабинета председника Скупштине СФРЈ (1982–1986), заменик савезног секретара за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ (1986–1992), заменик савезног министра правде СРЈ (1992–1993).

53 Петар Грачанин (Јагодина, Србија, 22. 6. 1923 – Београд, Србија, 27. 6. 2004), генерал-пуковник ЈНА. По националности је био Србин. Кадар Србије. Учесник је НОБ-а (1941–1945). Од 1946. до 1985. радио је у војсци и Савезном секретаријату за народну одбрану СФРЈ. Био је командант и начелник Штаба тенковске бригаде, заменик команданта оклопне дивизије, начелник Школског центра оклопно-механизованих јединица ЈНА, начелник Одељења Персоналне управе у Савезном секретаријату за народну одбрану СФРЈ, те начелник Штаба и заменик команданта Седме армије ЈНА. Од 1974. до 1978. био је начелник Командно-штабне академије ЈНА, од 1978. до 1982. командант Прве армије ЈНА, а од 1982. до 1985. начелник Генералштаба ЈНА. Пошто му је, 1985. године, престала активна служба у војсци, обављао је друге важне функције. Наиме, био је члан и председник Председништва СР Србије (1987–1989), а потом савезни секретар за унутрашње послове СФРЈ (1989–1992). На последњој функцији остао је до 14. 7. 1992, када је за савезног министра унутрашњих послова СРЈ изабран Павле Булатовић.

54 Радиша Гачић (Бајина Башта, Србија, 31. 8. 1938), дипломирани правник. По националности је Србин. Кадар Србије. Савезни секретар за рад, здравство, борацка питања и социјалну заштиту СФРЈ (1989–1992). На поменутој функцији остао је до 14. 7. 1992, када је овај савезни секретаријат укинут. Касније је био потпредседник концерна „Хемофарм“ у Вршцу, директор „Панфарме“ у Београду, те председник Групаације произвођача лекова у Привредној комори СРЈ, председник Управног одбора Задужбине „Доситеј Обрадовић“, те члан Управног одбора исте задужбине.

55 Драгутин Групковић, демограф и економиста-статистичар, доктор наука. По националности Србин. Заменик савезног секретара за финансије СФРЈ (1982–1985), директор Савезног завода за статистику СФРЈ, односно СРЈ (1985–1995). Кадар Србије.

56 Рафаел Цијан (Џеље, Словенија, 25. 9. 1935 – Београд, Србија, 3. 1. 2015), доктор правних наука. По националности је био Словенац. Професор на Правном факултету у Марибору (Словенија), подсекретар савезног секретаријата за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ (1975–1980), подсекретар савезног секретаријата за информације СФРЈ (1980–1982), заменик генералног секретара Председништва СФРЈ (1982–1986), судија Савезног суда СФРЈ (1986–1992), председник Савезног суда СФРЈ (1990–1992). Иако је био кадар Словеније, није напуштао југословенску савезну службу. Остао је да живи и ради у СРЈ тј. Србији, све до смрти.

57 Љубомир Љубо Прљета (Мостар, Федерација БиХ, БиХ, 1930 – Београд, Србија, 2017), дипломирани правник. По националности је био Србин. Био је судија, а касније и председник Окружног суда у Мостару, потом заменик секретара за правосуђе и организацију управе СР БиХ, секретар Комитета за законодавство Извршног већа СР БиХ, те секретар Комитета за законодавство Савезног извршног већа СФРЈ. Од 1989. до 1992. био је савезни јавни тужилац СФРЈ. Иако је био кадар БиХ, није напуштао југословенску савезну службу. Остао је да живи и ради у СРЈ тј. Србији, све до смрти.

58 Љубомир Булатовић, заменик генералног секретара Скупштине СФРЈ (1982–1986), генерални секретар Скупштине СФРЈ (1986–1992). По националности Србин. Кадар АП Косово и Метохија.

59 Владо Тошић (Бихаћ, Федерација БиХ, БиХ, 27. 8. 1947), дипломирани новинар. По националности је Србин. Иако је рођен у БиХ, водио се као кадар Србије, а не БиХ. Од 1975. до пензионисања 2012. радио је и обављао бројне дужности у Скупштини СФРЈ, Савезној скупштини СРЈ, Скупштини Државне заједнице Србија и Црна Гора и Народној скупштини Републике Србије. Био је стручни сарадник у кабинету председника Скупштине СФРЈ (1976–1980), шеф кабинета председника Савезног већа Скупштине СФРЈ (1980–1984), самостални саветник у Одбору Савезног већа Скупштине СФРЈ за иностране послове (1984–1992), самостални саветник у Државној комисији Савезног већа скупштине СФРЈ (касније Већа грађана Савезне скупштине СРЈ) за ратне злочине и злочине геноцида (1992–1993), вршилац дужности секретара Одбора Већа грађана Савезне скупштине СРЈ за економске односе са иностранством (1993–2000), одговорни уредник за информисање стране јавности у Одсеку за послове информисања Савезне скупштине СРЈ (2000–2003), одговорни уредник за информисање стране јавности у Групи за послове информисања у Одсеку за протокол и информисање Скупштине Државне заједнице Србија и Црна Гора (2003–2004), шеф Групе за послове протокола у Одсеку за протокол и информисање Скупштине Државне заједнице Србија и Црна Гора (2004–2006), саветник у Одељењу за послове протокола, едукацију и презентацију скупштинске баштине Генералног секретаријата Народне скупштине Републике Србије (2006–2007), секретар Одбора Народне скупштине Републике Србије за међунационалне односе (2007–2012).

Савезног већа Скупштине СФРЈ за иностране послове.⁶⁰

Консултативни састанак на почетку рада Комисије одржан је 27. 3. 1992. На њему је требало размотрити питања организовања и садржаја рада Комисије, како да Комисија изврши задатке и обавезе који су пред њу постављени и са каквим снагама располаже.⁶¹ Чланови Комисије који су присуствовали овом састанку били су др Слободан Глигоријевић Ајга, др Милан Булајић, Љубомир Прљета, Петар Грачанин, др Рафаел Цијан, Александар Митровић, Милисав Миленковић, Никола Чичановић и Ђорђе Латас, а осим њих присуствовали су и Владо Тошић, Господин Јован⁶² и др Миладин Ковачевић⁶³ који је дошао у име др Драгутина Групковића који је био спречен да присуствује састанку.⁶⁴

На овом састанку присутни су почели расправу о томе како да Комисија испуни своје задатке у условима када се СФРЈ увелико распадала и трајали оружани сукоби на њеној некадашњој територији, док је, како смо већ раније навели, огромна већина представника сепаратистичких република-чланица била давно напустила њене институције. Такође, иако су многи од присутних на овом и другим састанцима Комисије, а и на седницама многих

60 О свему наведеном у овом пасусу: „Одлука о образовању, делокругу и саставу Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаног сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени лист СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 273–274; „Одлука о избору председника, секретара и чланова Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаног сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени лист СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 274; *Ауторизовани текстови интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текстови интервјуа са Свешозаром Зечаром...; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем...*

61 Комисија је са формалним радом кренула сутрадан, 28. 3. 1992. године.

62 Јован Павловић (световно име Јоцо Павловић) (Мединци код Подравске Слатине, Хрватска, 22. 10. 1936 – Загреб, Хрватска, 3. 4. 2014), епископ и митрополит Српске православне цркве. По националности је био Србин. Викарни епископ лепавински (1977–1982), митрополит загребачко-љубљански (1982–1994), администратор славонске епархије (1982–1985), администратор горњокарловачке епархије (1990–1991), председник Епископског савета Српске православне цркве у Хрватској (1992–2014), митрополит загребачко-љубљански и целе Италије (1994–2011) и поново митрополит загребачко-љубљански (2011–2014). Био је и предавач и главни васпитач на Богословском факултету у Београду и директор предузећа „Добročинство“ Патријаршије Српске православне цркве.

63 Миладин Ковачевић (Казанци код Гацког, Република Српска, БиХ, 24. 8. 1952), дипломирани математичар и економиста-статистичар, доктор наука. Научни саветник и професор на Економском факултету у Београду. По националности је Србин. Начелник Службе за узорке и методе прикупљања података Института за статистику Савезног завода за статистику СФРЈ (1984–1986), начелник Сектора за статистику становништва и друштвених делатности Службе за статистику становништва Савезног завода за статистику СФРЈ, односно СРЈ (1986–1993), помоћник директора Савезног завода за статистику СФРЈ, односно СРЈ (1990–1993), директор Института за националне рачуне, стандарде, регистре и статистичку анализу Савезног завода за статистику СРЈ (ранији Институт за статистику Савезног завода за статистику СФРЈ) (1993–2003), заменик директора Републичког завода за статистику Србије (2003–2015), члан Савета гувернера Народне банке Србије (од 2012. године), директор Републичког завода за статистику Србије (од 2015. године). Био је ангажован на бројним пројектима од стране различитих државних институција као и од стране домаћих, страних и међународних организација.

64 Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, održanog 27. marta 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-002/93-4; *Ауторизовани текстови интервјуа са Владом Тошићем...; Ауторизовани текстови интервјуа са Свешозаром Зечаром...; Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем...*

других тела у Србији и Југославији, помињали геноцид над српским народом почињен од стране хрватских снага (исто су чинили и присутни на сличним састанцима у Хрватској само што су помињали геноцид над хрватским народом почињен од стране српских снага и ЈНА), важно је напоменути да се тај термин у то време на свим странама увелико злоупотребљавао ради постизања националних, политичких и државних циљева и да у бројним правоснажним пресудама домаћих, затим хрватских, те међународних судова (укључујући ту и Међународни кривични суд за бившу Југославију познатији под називом Хашки трибунал) није утврђено постојање злочина геноцида током грађанског рата у Хрватској (1991–1995) ни над српским, ни над хрватским народом иако су утврђени многобројни други међусобни злочини. Штавише, и највиши суд Уједињених нација – Међународни суд правде је у правоснажној пресуди од 3. 2. 2015, а поводом међусобног судског спора између Републике Хрватске и Републике Србије, утврдио да су током грађанског рата у Хрватској (1991–1995) хрватска и српска страна починиле многобројне међусобне ратне и злочине против човечности али да ни једна ни друга страна нису починиле геноцид.

Прилог

SKUPŠTINA SFRJ

Stenografske beleške sa sastanka Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, održanog 27. marta 1992. godine Beograd, marta 1992. godine⁶⁵

Stenografisale: Dunić Milica

Zora Zlatković

Balković Milanka

Milena Vasiljević

Sastanak je počeo u 11,05 sati u Palati Federacije. Sastanak je otvorio i vodio Slobodan Gligorijević, predsednik Skupštine SFRJ.

Dr Slobodan Gligorijević, predsednik Skupštine SFRJ i predsednik Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje: „Otvaram sednicu i pozdravljam sve prisutne. Posebno želim da pozdravim njegovo pravosveštenstvo, koji se odazvao u

65 Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, održanog 27. marta 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-002/93-4.

ime Srpske pravoslavne crkve da prisustvuje u radu ove sednice, gospodina mitropolita zagrebačko-ljubljanskog Jovana. Kao što znate, prošle nedelje je Savezno veće obrazovalo Komisiju za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje.

Sastav ove Komisije objavljen je, s tim da želim da skrenem pažnju na jedan zaključak Saveznog veća da taj spisak članova Komisije nije zaključen, da mogu da se imenuju novi članovi i da bismo danas mogli da razgovaramo o proširenju sastava ove Komisije. Današnji skup ima konsultativno-radni karakter, treba da označi početak rada ove Komisije. Treba da razmotrimo neka prioriteta pitanja organizovanja i sadržaja našeg rada i da sagledamo, koliko je to moguće, kako da izvršimo zadatke i obaveze koji nas očekuju, sa kakvim snagama raspoložemo. Sada bih dao reč sekretaru Komisije, gospodinu Milanu Bulajiću, da da uvodno izlaganje, jer smo se tako dogovorili.

Pre toga, hteo bih da vas obavestim da našem sastanku prisustvuju: Petar Gračanin, savezni sekretar za unutrašnje poslove; Rafael Cijan, predsednik Saveznog suda; Ljubomir Prljeta, savezni javni tužilac; Miladin Kovačević, iz Saveznog zavoda za statistiku; Đorđe Lataš, potpredsednik Velike narodne skupštine Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema⁶⁶; mitropolit zagrebačko-ljubljanski gospodin Jovan i Milisav Milenković, delegat u Saveznom veću Skupštine SFRJ. Inače, pozdravljam i sve ostale prisutne.⁶⁷ Sada dajem reč Milanu Bulajiću, sekretaru Komisije.“

Dr Milan Bulajić, sekretar Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje: „Na našem prvom sastanku želim da se zahvalim na povjerenju, iako sam svjestan veličine obavjeza, zbog čega se bojim da li ću biti u stanju da odgovorim zadatku koji je postavljen. Ja bih najviše želio da danas saslušamo, da vidimo dokle smo došli i šta treba raditi.

Što se tiče „Odluke“ koju je Savezno vijeće donijelo 18. marta (1992. godine – prim. prir.), znači, pre desetak dana, mi smo sa svoje strane preduzeli to što smo mogli preduzeti u ovom kratkom vremenu. Ono što je najteže, to je da ova lijepa prostorija, koju smo ovdje dobili, kao sjedište i adresa Državne komisije, fizički je prazna, prazni su ormari, prazni su stolovi, počinjemo od nulte tačke. Ja sam juče i jutros razgovarao sa generalnim sekretarom Predsjedništva SFRJ Anđelkom Maslićem.“

Dr Slobodan Gligorijević: „Samo nakratko da prekinem, evo, našoj današnjoj sednici prisustvuje i Aleksandar Mitrović, potpredsednik Saveznog izvršnog veća.“

66 Iako je dr Slobodan Gligorijević u svom izlaganju Đorđa Lataša naveo kao potpredsednika Velike narodne skupštine SAO Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, on u to vreme više nije bio na toj funkciji jer je bila ukinuta budući da se poменута SAO, kao što smo videli u jednoj od ranijih fusnota, прикључила Републици Српској Крајини 26. 2. 1992. године. У време овог консултативног састанка на почетку рада Комисије (27. 3. 1992), Ђорђе Латаш је био на функцијама члана Извршног савета скупштине општине Бели Манастир и народног посланика у Скупштини Републике Српске Крајине.

67 Др Сlobодан Глигоријевић је овом приликом мислио на Владу Тошића и стенографкиње.

Dr Milan Bulajić: „Kao što sam rekao, ja sam nekoliko puta razgovarao sa generalnim sekretarom Predsjedništva SFRJ Anđelkom Maslićem, vezano za sve ovo, kao i na izradi memoranduma o skrnavljenju spomenika u Jasenovcu i zločinima u Hrvatskoj 1991–1992. godine. Izrazio sam nadu da ćemo to što je do sada rađeno u okviru Predsjedništva SFRJ – građu i drugi materijal dobiti, da bismo nastavili taj rad koji je Predsjedništvo SFRJ do sada imalo i povodom toga obavilo neke radnje.

Ja mislim da će biti osnovni problem da rad Komisije počinje sa velikim zakašnjenjem, jer ovu Komisiju je trebalo formirati mnogo ranije, onda kada su počeli oružani sukobi.

Skrećem pažnju da je Javno tužilaštvo Hrvatske 28. avgusta 1991. godine uputilo poziv na saradnju pri utvrđivanju i objavljivanju ratnih zločina u samoj Hrvatskoj, znači, na samom početku, što je karakterističan pristup čitavoj stvari.⁶⁸ Zatim, da je pismo upućeno Svetom arhijerejskom sinodu Srpske pravoslavne crkve kao poziv na saradnju i kroz odluku Sinoda Srpske pravoslavne crkve kojom je taj poziv upućen u Odbor SANU za sakupljanje građe o stradanju srpskog naroda u 20. vijeku. Još krajem oktobra i početkom novembra prošle godine (1991. godine – prim. prir.) predloženo je da se po hitnom postupku formira Državna komisija, pre svega od visoko kvalifikovanih stručnjaka koji će svojim imenom i stručnošću odgovoriti i garantovati da nalazi na koje je naišla odgovaraju istini i samo istini. Međutim, tu ima dosta konfuzije u pitanju odgovornosti u javnosti. Tu su značajna pitanja, kao na primjer član Predsjedništva SFRJ Jugoslav Kostić⁶⁹ je za javnost dao izjavu da je Predsjedništvo SFRJ formiralo saveznu komisiju. Međutim, u blokadi pojedinih saveznih institucija, ta komisija nije mogla da odgovori zadatku i tom prilikom član Predsjedništva SFRJ je rekao da ovog puta to treba da radi JNA. Ta izjava je data 25. decembra 1991. godine, a tih dana je predstavnik Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu dao saopštenje, što je sasvim razumno, sa stanovišta Ustava i međunarodnog prava, da JNA može da goni samo vojna lica i one koji su zarobljenici, dok svi ostali odgovaraju pred redovnim sudom. Iz ove izjave člana Predsjedništva SFRJ i predstavnika JNA slijedi, odnosno postoji jedna praznina u pogledu gledanja na odgovornost i zaduženost u radu na ovim pitanjima u smislu koordinacije, osim onoga što je pripadalo savezним organima i drugim institucijama.

68 Позив је упутио тадашњи јавни тужилац Републике Хрватске Жељко Олујић. То је учињено у облику „Упутства за утврђивање и објављивање ратних злочина“.

69 Југослав Костић (Рудине код Звечана, АП Косово и Метохија, Србија, 19. 2. 1939), дипломирани инжењер агрономије. По националности је Србин. Иако је рођен на територији АП Косово и Метохија водио се као кадар АП Војводине, а не АП Косово и Метохија. Члан Извршног већа Скупштине општине Стара Пазова (1974–1986), председник Скупштине општине Стара Пазова (1986–1988), председник Председништва АП Војводине (1988–1991), вршилац дужности члана Председништва СФРЈ из АП Војводине (1990–1991), члан Председништва СФРЈ из АП Војводине (1991–1992), председник Већа грађана Савезне скупштине СРЈ (1992–1993), председник Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида (1992–1993), председник Комисије за стамбена питања Савезне владе СРЈ (1997–1999), амбасадор СРЈ у Румунији (1999–2001). На функцијама председника Већа грађана Савезне скупштине СРЈ и председника Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида заменио га је, 4. 2. 1993, Радоман Божовић који је пре тога био председник Извршног већа АП Војводине (1991) и потом председник Владе Републике Србије (1991–1993).

Admiral Stane Brovet⁷⁰ je rekao da za utvrđivanje zločina postoje odgovarajuće komisije u kojima su i predstavnici Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu.

I dalje se prikupljaju izjave svjedoka na osnovu čega će uslijediti odgovarajuće mjere. Ja se nadam da je to tako i da ćemo tu građu moći brzo da dobijemo.

Na području Srbije je oko 200.000 izbjeglica, na širem području Jugoslavije, uključujući i Bosnu i Hercegovinu je prijesto 300.000 izbjeglica. Radi se i na sakupljanju dokaza očevidaca, da oni pred odgovarajućim organima daju izjave. Proučavanja i građa iz Drugog svjetskog rata nama i danas predstavlja značajan izvor saznanja o onome što se dešavalo na području okupirane Srbije, Jugoslavije i Beograda.

Čini mi se, i bojim se, da još uvijek u slobodnom dijelu Jugoslavije, i u Beogradu, i u Srbiji, se ne radi ni toliko koliko se radilo u toku Drugog svjetskog rata na ovim pitanjima. Mi smo imali tu pismo, odnosno prijedlog, republičkog javnog tužioca Srbije⁷¹ kod razmatranja, kod idejnih prijedloga za prikupljanje podataka i dokaza protiv krivičnog prava i njihovih izvršilaca. Predloženo je stvaranje raznih oblika komisija. Predloženo je da istinu o prekršajima utvrdi Međunarodna komisija sastavljena od srpskih PEN centara, Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbjeglice, Evropske društvene strukture, Međunarodnog udruženja za krivično pravo.

Svi prijedlozi su išli u tom pravcu da se u našoj Državnoj komisiji uključe predstavnici od Ujedinjenih nacija do Međunarodnog komiteta Crvenog krsta. Međutim, od toga nije mnogo učinjeno. U situaciji kada se očekuje da će se i konačno prekinuti oružani sukobi, kada su prisutni „plavi šlemovi“, prosto je pitanje vremena, jer rokovi su svi protekli, kako i na koji način sakupiti, analizirati i svu tu građu predstaviti uvjerljivo.

Doći ćemo u kriznu situaciju predstavljanja činjeničnog stanja pred međunarodnim sudovima. Istina će biti onakva kako je mi dokažemo verifikovanim dokumentima.

Pitanja koja se sada postavljaju su zaista urgentna i o njima se moraju hitno zauzimati stavovi i donositi odgovarajuće mjere.

Čini mi se, zato moram i da kažem, što se tiče naziva ove Komisije, naziva kojeg je predsjednik Gligorijević pročitao, to je naziv Komisije u pet redova. Naziv je jako dugačak, Komisija je mogla imati i skraćeni naziv „za ratne zločine i druge protivkrivične radnje“.

Stvar je u tome, čini mi se, vi znate koliko je vođena oko toga rasprava, jer nije samo stvar srpskog naroda, samo jednog naroda. Zadatak Komisije je sakupljanje građe i materijalnih dokaza o genocidu protiv srpskog naroda i drugih nehrvatskih naroda u secesionističkoj državi Hrvatskoj. Mi nismo ništa dobili oko toga od međunarodnih institucija.

70 Станислав Стане Бровет (Јосипдол на Похорју код Словењ Градеца, Словенија, 14. 5. 1930 – Београд, Србија, 10. 6. 2007), адмирал ЈНА. По националности је био Словенац. Био је учесник НОБ-а (1945). Оперативац Контраобавештајне службе ЈНА, секретар војног аташеа СФРЈ у Кини, секретар војног аташеа СФРЈ у Италији, војни аташе СФРЈ у Великој Британији. Од 1984. до 1988. био је начелник Управе безбедности при ССНО СФРЈ (Контраобавештајне службе ЈНА), док је од 1988. до 1992. године био заменик савезног секретара за народну одбрану СФРЈ. Једно кратко време, након оставке савезног секретара за народну одбрану СФРЈ генерала армије ЈНА Вељка Кадијевића 8. 1. 1992, био је и вршилац дужности савезног секретара за народну одбрану СФРЈ до 25. 2. 1992. На том положају, 27. 2. 1992, заменио га је генерал-пуковник Благоје Ацић. Иако је био кадар Словеније, Станислав Бровет није напустио југословенску савезну службу већ је у њој остао до пензионисања. Пензионисан је 25. 2. 1992. године и, отада па све до смрти, живео је у СРЈ тј. Србији.

71 У то време јавни тужилац Републике Србије био је мр Миломир Јаковљевић.

Mi smo juče dobili najnoviji izvještaj komisije Amnesty Internationala od 17. marta 1992. godine. Taj izvještaj treba objektivno analizirati i odgovoriti činjenično. Dakle, dolazimo u situaciju da moramo objašnjavati šta je zadatak, odnosno šta je svrha ove Komisije pred svijetom.

Oko sastava Komisije se dosta razlikujemo i o tome se može govoriti, kao i prigovoriti.⁷² Sastav Komisije od 41 člana, koja mora ne samo da bude operativna, nego izuzetno operativna, ambiciozna Komisija, ukazuje na teškoće oko rada. Ovlašćenja koja su data predsjedniku i sekretaru omogućuju operativni rad ali ne rješavaju mnoge stvari. Postoji dobra volja u radnim grupama, ali i kod nosioca poslova saveznih institucija koji po službenoj dužnosti rade na ovim pitanjima. Ono što je bitno, što je preduslov ako hoćemo nešto da napravimo, to je taj objektivni rad ove Komisije.

Ja sam spomenuo ovaj naslov koji mnogo ne smijeta jer je riječ i o „drugim nacionalnostima“, a to može da se zloupotrebi, jer orijentacija Komisije mora biti utvrđivanje činjeničnog stanja, prije svega da to predstavlja razradu i dokaze koji se ne mogu dovoditi u pitanje ukoliko je potrebna međunarodna verifikacija.

Pitanje jednostranosti moglo bi da šteti pravu i punoj istini, koja će na osnovu svih saznanja pokazati da je srpski narod najviše stradao, da je podložan zločinu, a što je i konstatacija Predsjedništva SFRJ. Svjetska javnost, strane države, drugačije su obaviještene, još uvijek je obavještenje zasnovano na poluistini, a protiv poluistine se možemo boriti samo punom istinom.

Mi nijesmo bili u prilici da dobijamo, iako smo trebali to imati, odgovor srpske vlade tj. Vlade Republike Srbije na pismo Helsinki Watcha. U prilici smo bili da čitamo u štampi nastavke. Na takav način mi ne možemo raditi, ali iz ovog izvještaja se vidi da to ide na konfrontaciju neistine, itd, što je i u samim izvještajima Helsinki Watcha i Amnesty Internationala. Ima činjenica koje stoje, ali i onih koje treba sakupiti kada je riječ o odgovarajućoj građi i o dokazima, a njih istovremeno treba i dokazati, odnosno neistine dokazati. To je bitno pitanje o kome se moramo opredijeliti.

To je uslov koji je postavio jugoslovenski komitet Crvenog krsta koji je rekao da će se uključiti u rad ove Komisije pod uslovom poštovanja pune objektivnosti na utvrđivanju istine sa obje strane. Postavlja se pitanje sa tog stanovišta sastava i metoda rada.

Hoćemo li se obraćati i kako uključiti drugu stranu – Hrvatsku, uključujući i Republiku Srpsku Krajinu, u punom smislu, da mogu učestvovati, jer se radi o zločinima na teritoriji sadašnje Republike Hrvatske? To predstavlja jedno od pitanja.

Savezni sekretarijat za narodnu odbranu je svojom akcijom pokušavao da ostvari komunikaciju sa hrvatskom vladom u prikupljanju građe i zločina koji su počinjeni od strane JNA na području Hrvatske.

72 Др Милан Блајић је мислио на примедбе које су, на пример, упућивали др Владан Василијевић, а које смо обрадили у једној од претходних фуснота овог рада, док су исте или сличне примедбе упућивали и, на пример, адвокат Тома Фила, те члан Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида др Бошко Јаковљевић (председник Комисије за међународно хуманитарно право Црвеног крста СФРЈ). Председник Савезног суда СФРЈ др Рафаел Цијан је, пак, постављао питање опортуности његовог чланства у Комисији јер је сматрао да суд, као непристрасан орган, не треба да учествује у прикупљању чињеница и доказа о злочинима јер би то довело до његове пристрасности и дало за право сваком оптуженом да из суђења тражи изузеће не само председника Савезног суда СФРЈ већ и целог суда уопште.

Njegova svetost, Gospodin Pavle, uputio je pismo Tuđmanu u kome je govorio o zločinu nad Srpskom pravoslavnom crkvom i uništavanju hramova.

Sa druge strane je neobjektivno, ne prihvataju se činjenice i dokazi. Tu imamo sudbinu porodice Zec⁷³ ili 71 navedeni hram Srpske pravoslavne crkve na području Hrvatske⁷⁴. Ipak se na tom planu ponajviše i najdalje otišlo.

Što se tiče našeg današnjeg plana rada, naša razmatranja treba da krenu od dogovora sa konsultativnog sastanka koji je održan u Predsjedništvu SFRJ sa predstavnicima Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave i Saveznog javnog tužilaštva, radi pripremanja prijedloga za razmatranje na sjednici Predsjedništva SFRJ.⁷⁵

Ovdje je rečeno, a ja sam u vezi sa tim razgovarao sa generalnim sekretarom da je u stručnim službama Predsjedništva SFRJ prikupljena značajna građa, a u toku su i novi dokumenti, posebno video materijal, koji prikazuje da su na teritoriji Hrvatske, gdje pretežno živi srpski narod, izvršeni zločini koji po međunarodnoj definiciji imaju obilježje genocida. Materijal prezentiran putem televizije još uvijek je neadekvatan dokument koji omogućava da se počinoci izvedu pred sud, a i pred svjetskom i domaćom javnošću je prikazano šta je činjeno nad žrtvama. Radi vjerodostojnijeg prikazivanja svjetskoj javnosti imate i tzv. „Bijelu knjigu“, što neće imati adekvatan efekat ni u zemlji, ni u svijetu. Na primjer, na formiranje istine u svijetu, u Francuskoj, kad rat bude završen, ostaće izvanredno pitanje, zgranuće Evropu i evropsko javno mnjenje što se tiče ovog pitanja. Do sada prikupljeni podaci pokazuju da se u materijalima, koji prikazuju genocid, daju podaci mnogih institucija, da se time bave mnoge institucije: SSNO, SSUP, uključujući i lokalne vlasti, Matica iseljenika, organizacija Crvenog krsta, SANU, izdavačke kuće i drugi. To je korisna stvar ali se s pravom zapaža da tu ima neodgovornosti, stručne neorganizovanosti i međunarodne komunikacije, nedovoljno objektivnosti. Zato je potrebna koordinacija svih subjekata jer će to omogućiti da mnogi zločini budu argumentovani, argumentovano prikazani domaćoj i svjetskoj javnosti. Onda je skrenuta pažnja na međunarodne konvencije, na „Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju genocida“. To je jedna od prvih konvencija koja je 1948. godine donijeta od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, a 1951. godine Jugoslavija je prva ratifikovala tu konvenciju. Do danas ju je ratifikovalo 99 zemalja i kao takva ne samo da je međunarodni ugovor, već i sa stanovišta međunarodnog prava ta konvencija daje mogućnost da svaka država ima pravo da upozori na zločin genocida u cilju njegovog spriječavanja i suzbijanja. Naše akcije moraju biti brze u zemlji u pogledu sakupljanja svega onoga što je na raspolaganju danas. Najhitnije se moramo okrenuti prema Ujedinjenim nacijama, prema vladinim i nevladinim organizacijama.

Ja sam razgovarao sa ambasadorom Čičanovićem da se upute notifikacije međunarod-

73 Чланови српске породице Зеџ убијени су у Загребу 7. 12. 1991. године од стране хрватских снага.

74 Поменуте храмове Српске православне цркве углавном су уништиле хрватске снаге док су неке порушене у унакрсној ватри током борби. Између осталог, и о њима, као и о члановима српске породице Зеџ, патријарх српски Господин Павле писао је председнику Републике Хрватске др Фрањи Туђману који је у одговору одбацио све тврдње српског патријарха.

75 Др Милан Булајић је мислио на састанак од 16. 12. 1991. године.

nim organizacijama, Ujedinjenim nacijama, Međunarodnom sudu pravde, članicama EEZ-a⁷⁶ i drugim vladinim i nevladinim organizacijama, Komisiji Stejt Departmenta SAD, itd.⁷⁷ Prema njima se moramo maksimalno otvarati i uspostavljati konstruktivan dijalog na osnovu činjenica i dokaza što stoji i što ne stoji. Moramo preduzimati zajednički sve da ova naša Komisija postigne ono što je uspjela da postigne Državna komisija za saradnju sa snagama UN, drugim organizacijama, kao Komisija koja se bavi utvrđivanjem zločina i drugih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Iz zaključaka se vidi da Savezno javno tužilaštvo procjenjuje, što se tiče srpskog stanovništva, da se tu radilo o rušenju srpskih kuća, kao i drugom brutalnom postupanju nad ranjenicima, pregovaračima, zatim, po pitanju korišćenja nedozvoljenih bojevih sredstava, da sve to ima bitno obilježje drugih krivičnih dela. Zato tu imamo djela po članovima 141, 142. i 143. Kaznenog zakona, tu su ona djela koja sam navjeo, a koja potpadaju pod ove članove.⁷⁸

Ovdje je rečeno da Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove zahtijeva da se obezbijedi prikupljanje podataka o ratnim zločinima protiv civilnog stanovništva i genocidu na teritoriji Hrvatske.

Međutim, na negativnoj strani je riječ da savezni organi nisu u mogućnosti da primjenjuju svoja ovlašćenja na cijeloj teritoriji SFRJ, to nije stvar teritorije ni Hrvatske, organi federacije, uključujući i saveznog javnog tužioca, nisu u mogućnosti da obezbijede primjenu federalne regulative. Postavljeno je pitanje na oslobođenoj teritoriji Hrvatske, u krajinama, koje su vezane za novoformirane vlade, pitanje njihovog legaliteta. Želio bih da skrenem pažnju da neće moći Predsjedništvo SFRJ i Skupština Jugoslavije da donose propise u pogledu pravnog statusa, kod novooslobođenih teritorija Krajine⁷⁹ jer se tamo ne primjenjuje pravo Republike Hrvatske. Mnogi zakoni su sada donijeti, što sada mijenja situaciju. Biće velikih teškoća koje su ovom prilikom i konstatovane.

Ono što bih posebno želio da naglasim to je, prije svega, da mi moramo, u pogledu utvrđivanja činjeničnog stanja u vezi sa zadacima Komisije, da se organizujemo i saradjujemo i tražimo pomoć Ujedinjenih nacija. Dana 17. januara 1992. godine Generalna skupština Ujedinjenih nacija donijela je deklaraciju o utvrđivanju činjeničnih stanja od strane Ujedinjenih nacija u oblasti održavanja međunarodnog mira i bezbjednosti (United Nations Fact Finding Missions). Na osnovu Dopunskog protokola Ženevske konvencije, Međunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanih sukoba i drugih instrumenata, zatim zaštite po međunarodnom pravu, treba tražiti primjenu međunarodnih instrumenata na osnovu dovodeња Мисије Ујединјених нација за утврђивање чинјеничног стања. Тиме ћемо постићи доступност

76 ЕЕЗ, односно Европска економска заједница.

77 Међународна јавност је путем нотификација о оснивању Комисије обавештена 1. 4. 1992. од стране вршиоца дужности савезног секретара за иностране послове СФРЈ Миливоја Максића, а на основу претходног договора са амбасадором у ССИП-у СФРЈ и чланом Комисије Николом Чичановићем. О томе је Комисију обавестио начелник Канцеларије ССИП-а СФРЈ за међународне организације Бранко Бранковић.

78 Др Милан Булајић је, говорећи наведено у овом пасусу, мислио на документ под називом „Кривично-правна процена активности да се употребом силе и другим противустваним путем Хрватска и Словенија отцпе од СФРЈ“ кога је Савезно јавно тужилаштво СФРЈ доставило Председништву СФРЈ 20. 11. 1991.

79 Др Милан Булајић је мислио на Републику Српску Крајину.

činjeničnog stanja i verifikaciji zločina koji su se dešavali u Republici Hrvatskoj, počevši od zločina koji su izvršeni u Sarvašu⁸⁰. U zapisniku koji je Jugoslovenska narodna armija napravila u Sarvašu, nije utvrđen ni dokumentovan zločin na osnovu konvencije Ujedinjenih nacija. To nije dobro урађено. Poslije toga je došlo do masovnog egzodusa iz Slavonije. To je tipičan primjer genocida. Međutim, taj zločin nije obrađen u jednom evropskom memorandumu.

Ministar inostranih poslova Srbije Jovanović⁸¹ podnio je informaciju o zločinima i o protjerivanju srpskog stanovništva iz Zapadne Slavonije.⁸² Ja sam se i njemu obratio. On mi je stavio na raspoloženje informaciju koja je podnijeta. To je bila informacija na jednoj jedinoj strani, koja je blagovremeno data. Više od toga nismo ništa dobili, nismo ništa dokazivali. Došlo je do situacije u Vukovaru. Došlo je i do Sarvaša, do skrnavljenja spomenika u Jasenovcu.⁸³ Napravljen je memorandum 31. januara ove godine (1992. godine – prim. prir.). Mi smo insistirali na obrazovanju mehanizma Ujedinjenih nacija i da Ujedinjene nacije dođu u spomen-područje Jasenovac i da utvrde šta se tamo desilo. Međutim, mi takve dokaze nismo dali.

Na pozitivnoj strani, koliko je moguće tim putem učiniti, navešću primjer Gospića. Profesor Spasić⁸⁴, načelnik Instituta za sudsku medicinu na VMA, uputio je ekipu i utvrdio kako je do zločina došlo i dokazali su da su Srbi ubijeni. U toj situaciji, „Njujork Tajms“ koji je vrlo loše pisao o JNA, sa velikim naslovom ukazali su na suprotno u ovoj situaciji.⁸⁵ Taj najnoviji memorandum i u Gorskom Kotaru je primjer kako treba dalje raditi. Tu su mogućnosti ogromne u tom pravcu, jedino ako budemo išli sa verifikovanim objektivnim dokazima. Izvršni sekretar Svjetskog kongresa Jevreja je rekao: „Dajte, dokažite, mi ćemo objezbediti sve što je dalje potrebno za svjetsku javnost“. Tu su i razlike oko ovog 41 deteta koja su masakrirana u Vukovaru što je imalo kontraproduktivni efekat, da JNA krije dokaze. Ako je JNA to objezbedila, zašto bi onda skinula te dokaze? Trebalo bi dati sve podatke: koliko je poubijano, koliko je stradalo u ratnim operacijama. Za to je potrebno više vremena nego što ga imamo.

80 У селу Сарваш код Осијека у Источној Славонији хрватске снаге су, 2. 8. 1991, починиле злочин над српским цивилима и ратним заробљеницима.

81 Владислав Јовановић (Житни Поток код Прокупља, Србија, 9. 6. 1933), дипломата и дипломирали правник. По националности је Србин. Кадар Србије. Референт амбасаде СФРЈ у Белгији (1960–1964), други секретар амбасаде СФРЈ у Турској (1967–1971), саветник у амбасади СФРЈ у Великој Британији (1975–1979), шеф Одсека за Западну Европу у Управи Савезног секретаријата за иностране послове СФРЈ за Западну Европу, Северну Америку, Аустралију и Нови Зеланд (1981–1985), амбасадор СФРЈ у Турској (1985–1989), министар иностраних послова Републике Србије (1991–1992. и 1992–1993), савезни министар иностраних послова СРЈ (1992. и 1993–1995), шеф сталне мисије СРЈ при УН (1995–2000).

82 Протеривање српског становништва из Западне Славоније од стране хрватских снага догодило се током крајем октобра и почетком новембра 1991. То, као и све жешће распламсавање борби око Вуковара у Западном Срему, које су и на српској и на хрватској страни наносиле све веће цивилне и војне жртве и умножавале међусобне злочине, натерало је Председништво СФРЈ да на седници од 9. 11. 1991. од УН тражи упућивање мировних снага у Југославију што се убрзо и догодило када је 21. 2. 1992. дошло до успостављања мисије УНПРОФОР-а.

83 Спомен-подручје Јасеновац оштећено је у другој половини 1991. од стране хрватских јединица али и од борби које су вођене у том подручју. Српске снаге и ЈНА су, након што су ушле у спомен-подручје 8. 10. 1991, сву музејску грађу, да би је сачували од уништења будући да су линије хрватских снага и даље биле близу, пренеле у Бањалуку. Касније, током рата, спомен-подручје је додатно оштећивано.

84 Петар Спасић, пуковник ЈНА, доктор медицинских наука. Професор судске медицине на Војно-медицинској академији (ВМА) и начелник Института за патологију и судску медицину ВМА. По националности Србин.

85 Злочине над српским цивилима у Госпићу у Лици починиле су хрватске снаге у периоду између 16. и 18. 10. 1991.

Smatrao sam da treba da vam kažem ovo što sam rekao, da na ovom sastanku verifikujemo i da vidimo da li su moja viđenja tačna, da li to odgovara gledanjima i da vidimo šta poslije ovog konsultativnog sastanka koji je bio u Predsjedništvu SFRJ⁸⁶, šta se može učiniti. Vremena je malo i to se mora uraditi što prije. Međunarodni komitet Crvenog krsta formirao je grupu, postignut je sporazum kako grupa da radi i svako radi na svojoj liniji. Moramo što prije sakupiti sve što imamo, da verifikujemo sve sa čim raspolažemo, da odredimo primjenu svega toga i kako svi zajednički da radimo.

Nemojte računati sa tim da Komisija može sama da napravi sve za sebe. Potrebno je da Komisija sve to zajednički koordinira, da vidimo i druge strane koje možemo angažovati da to što prije završimo. Malo je vremena, odgovornost je suviše velika, mnogo je ljudi i velika je odgovornost kako ćemo to sve predstaviti svijetu.“

Dr Slobodan Gligorijević: „Zahvaljujem gospodinu Bulajiću. Mi smo započeli diskusiju u vezi sa sadržinom našeg rada i brojnim problemima vezanim za rad Komisije. Zato, predlažem da nastavimo sa diskusijom.

Ko želi reč?

Dajem reč Gospodinu Jovanu.“

Gospodin Jovan, mitropolit zagrebačko-ljubljanski: „Zahvaljujem na pozivu Svetom sinodu Srpske pravoslavne crkve da pomogne u ovom poduhvatu na utvrđivanju stanja o stradanju srpskog stanovništva u Hrvatskoj.

Mi smo od početka počeli da sakupljamo izvještaje naših sveštenika koji su pod pritiskom morali da napuste parohije, posebno zagrebačko-ljubljansku. Od septembra prošle godine (1991. godine – prim. prir.) nisam mogao da odem u Zagreb jer je bio spriječen svaki saobraćaj, a bile su velike opasnosti i za ličnu bezbjednost. Dana 16. septembra 1991. godine, iz Ljubljane prošao sam cijeli front do Šida. Doživjeli smo i prošli desetak kontrola koje su bile dosta neugodne, ali nije bilo nekih većih opasnosti, mada ih je moglo biti. Od tada nemamo pravi pogled, osim nešto povremeno od sveštenika koji su donosili svoje izvještaje, ali to je još nepotpuno, jer i oni ne smiju da se kreću po terenu da bi pribavili foto-dokumenataciju što se tiče crkvenih objekata o kojima vodimo računa, mada smo ipak nešto prikupili. Ja ovdje imam jedan spisak koji mogu staviti na raspolaganje o porušenim stanovima naših Srba u Zagrebu, novom delu Zagreba. To je nešto najosnovnije, dok je sve ostalo sakupljeno u organizaciji Svetog arhijerejskog sinoda, što možemo dati, kao što smo dali prikupljene podatke kada je dolazila Komisija UNESCO-a da kontroliše šta je stradalo od objekata.

Mi smo u našim novinama redovno objavljivali, radi toga da se dođe do istine i mi ćemo i dalje ono što možemo prikupljati u narednim danima, daćemo Komisiji kako bi ovaj posao što uspješnije obavila.“

Dr Slobodan Gligorijević: „Zahvaljujem Gospodinu Jovanu. Reč ima javni tužilac.“

Ljubomir Prljeta, savezni javni tužilac SFRJ: „Savezno javno tužilaštvo je na planu utvrđivanja zločina u oružanim sukobima u Sloveniji i Hrvatskoj nešto radilo. Međutim, već od početka 1991. godine, a naročito nakon donošenja akata o samostalnosti Slovenije i Hrvatske

86 И овом приликом др Милан Булајић је мислио на састанак од 16. 12. 1991. године.

u junu 1991. godine⁸⁷, Saveznom javnom tužilaštvu bila je uskraćena svaka mogućnost komunikacije ne samo sa organima Hrvatske i Slovenije, nego svaka službena komunikacija na toj teritoriji. Zato smo se uglavnom orijentisali na podatke saveznih organa, Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove i Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu.

Jedan broj događaja je prilično zadokumentovan, odnosi se na posljedice i sukobe u Sloveniji, kada je u pitanju postupanje prema organima unutrašnjih poslova, Uprave carine, kod vojske prema pripadnicima oružanih snaga JNA i njihovim porodicama.

Što se tiče događaja u Hrvatskoj, u pogledu raspoloživog materijala, stanje nije ni približno zadovoljavajuće, jer i Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, zbog pozicije u kojoj se nalazi je u toj situaciji, a ovo zbog toga što su ti organi bili izvršioци odluka u Hrvatskoj, što predstavlja znatan dokaz u prikupljanju vjerodostojne građe.

Savezno javno tužilaštvo je učinilo pokušaj da se polovinom godine (1991. godine – prim. prir.) prikupe osnovna dokumenta za događaje koji su se desili u Hrvatskoj. Formirana je komisija, međutim, ta komisija nije započela sa radom zbog toga što su organi Hrvatske, koji su bili spremni da rade na utvrđivanju istine, neprekidno odugovlačili, tako da rad te zajedničke komisije nije ni započeo.

Savezno javno tužilaštvo je dalo jednu ocjenu sa krivično-pravnog aspekta i taj materijal dostavilo Predsjedništvu SFRJ⁸⁸, a nakon toga uradilo je jednu inicijativu da se pokuša drugim putem, jer preko odgovarajućih organa državne prave se nije moglo, uključujući i ovaj put ove komisije za utvrđivanje činjenica. Utvrdili smo da je to neophodno iz dva razloga: prvo, da su se svi zločini desili na području Hrvatske, da zanemarimo događaje u Sloveniji.

U to vrijeme, kada smo materijal radili, drugo polugodište (1991. godine – prim. prir.), mi smo imali situaciju da je teritorija Hrvatske, sa stanovišta funkcionalnosti državnih organa podjeljena: jedan dio koji je pod apsolutnom kontrolom Hrvatske, a drugi dio koji je bio pod kontrolom JNA i teritorijalne odbrane (autonomne oblasti). Taj dio Republike Srpske Krajine još nije bio obrazovao organe, odnosno čiji organi još uvijek svoj status nisu riješili, kada je u pitanju njihov odnos prema saveznim organima.

U Saveznom javnom tužilaštvu smo dali inicijativu da se pristupi obrazovanju komisije da se ostvari ovaj posao i drugo – da se zakonodavnim mjerama saveznih organa u Republici Srpskoj Krajini uspostavi ustavni odnos između tih organa i saveznih organa, mislim na delo-krug rada Saveznog javnog tužilaštva. To je učinjeno na sastanku od 18. januara (1992. godine – prim. prir.).

Ja sam očekivao da ćemo na današnjem sastanku konkretnije razgovarati kako ćemo početi sa radom i koje su sve pretpostavke da Komisija izvrši zadatak koji joj je povjeren.

Radi se o vrlo ozbiljnom, vrlo obimnom i vrlo odgovornom poslu. Bio bih zadovoljan da preduzmemo sve mjere da se isključi to što se desilo sa Državnom komisijom koju je AVNOJ

87 Словенија и Хрватска су независност од СФРЈ прогласиле 25. 6. 1991. Од тада их је признавао све већи број држава у свету да би коначно, 22. 5. 1992, биле примљене и у УН.

88 И Љубомир Прљета је, као раније др Милан Булајић, мислио на документ под називом „Кривично-правна процена активности да се употребом силе и другим противустановним путем Хрватска и Словенија отцепе од СФРЈ“ који је Савезно јавно тужилаштво СФРЈ доставило Председништву СФРЈ 20. 11. 1991.

obrazovao 1945. godine, da posao završimo i da ne propustimo da utvrdimo činjenice. Za takve propuste ne bi se našlo opravdanje.

Objektivno, nismo spriječeni da sve odlučne činjenice utvrdimo, za razliku od onih koje smo imali u Drugom svjetskom ratu, kada je pod tuđom vlašću vršen zločin.

Mislim da u ovoj Komisiji bi trebalo sada da odgovorimo na jedan od metoda rada kako ćemo raditi i kako ćemo posao završiti. Nema nejasnoća u odluci kako ćemo u Komisiji finalizirati rad. Izneo sam svoje mišljenje i stanovište Saveznog javnog tužilaštva, da nam se daju pravi spiskovi ljudi, ali mi imamo zadatak da utvrdimo zločine, da se na objektivan način utvrde sve činjenice kojima će se, to što se desilo, na objektivan način utvrditi, od događaja koji predstavljaju zločin, pa i pojedinca.

Predlažem da se to uradi na taj način da se obezbijede dokazi kojima se može dokazati i da nadležni organi dalje rade na opisivanju, identifikovanju odgovornih pojedinaca koje će stići odgovarajuća kazna.

Komisija bi morala da svoj rad završi sa jednim izvještajem kojim će utvrditi koji zločini i na kojim područjima su utvrđeni. U odluci Komisije se kaže da će Komisija obezbijediti obradu i prikupljanje građe. Pod tim moramo podrazumijevati da Komisija verifikuje zločine koji su izvršeni kod događaja koji su bili.

Prvo, mora se obezbijediti Komisija u stručnom aparatu koji će samo na tim poslovima raditi. Generalni sekretar će obezbijediti, svakako, tehničke uslove za rad. Radi se o većoj obavezi nego što bi proizilazila iz ove formulacije. Moramo napraviti stručni štab ljudi koji će profesionalno raditi i raditi u tri pravca: prvo, grupa pravika na pravnoj obradi; drugo, kao dokumentaciju, pod čim se podrazumijeva stručnost, kako će se dokumentacija napraviti i treća grupa koja bi trebala svoj osnovni zadatak da ima da obezbjeđuje informacioni materijal koji će se, po potrebi, davati svima za koje treba da bude dato, do Ujedinjenih nacija, i koja će napraviti sumarnu informaciju, šta će Komisija utvrđivati.

Ako bi Komisija trebala tako da radi, ovdje mora postojati aparat ljudi, ne znam koliko je to, ali je sasvim izvjesno, jedna služba koja bi trebala i po stručnim ljudima da bude raspoređena da izvršimo stručnu obradu zločina, da napravimo solidnu dokumentaciju i da imamo službu koja će informativno pratiti ovaj cijeli rad.

U svemu tome ko će to da radi i na koji način, jednim dijelom savezni organi moraju biti osnovni izvor podataka. Moramo objektivno procijeniti šta su u mogućnosti da daju. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove raspolaže jednim dijelom materijala i ne bi imalo problema da se materijal stavi na raspolaganje, ako se prihvati ovo. Najveći materijal po obimu ima Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Mi smo u nemogućnosti da naše redovne sudove i rad javnog tužioca stavite u funkciju, i da ostvarimo funkcije sa Armijom. Jer oni su na tim područjima obavljali posao, ako ne sav posao, a ono najveći dio posla, a to je posao koji su trebali da rade redovni sudovi, organi javnog tužioca. Međutim, raspolaže se sa solidnom građom.

Ovo što treba da uradimo, ako ne uključimo ljude sa tog područja, nećemo moći mnogo ni postići. Ne bih htio da asociiram na metod rada Državne komisije AVNOJ-a, ali neka pozitivna iskustva bi trebalo koristiti, bar u onom dijelu kako je taj rad bio i organizovan. Neki

podaci koji su bili iznijeti i gdje su zločini kolektivno vršeni, da se tamo obezbjeđuju komisije, povjereništvo i organi Republike Srpske Krajine, to je donošenje ustavnih akata, da napravimo organizaciju koja će da nam obezbijedi da dobijemo podatke koje će i ova komisija obrađivati.

Mislim da se može očekivati da se ova Komisija javno oglasi, da se oglase svi pojedinci, bez obzira ko su i odakle su, ako znaju određene zločine, da se neposredno obrate ovoj Komisiji. Svi drugi metodi prikupljanja dokaza i podataka su korisni. Jedino tako možemo obezbijediti da se najveći dio zločina koji su se tamo desili, bude ovdje uspješno i objektivno obrađen i završen.

Još jedan prijedlog, mislim da je najvažnije i na tim teritorijama gdje su počinjeni zločini nad pojedincima i pojedinim grupama, biće to dokazano, živi su ljudi, napravljeni su spiskovi, u tome će se moći identifikovati zločini, a sve ostalo o tom – potom. Ono što je propušteno u proteklom periodu, a što ne bi smjelo sada biti propušteno jeste da se da ocjena tog krivičnog prava, da se to ocjeni šta se desilo jer svaki od tih zločina koji bude dokazan biće pred sudom na vjerodostojan način priveden kraju.

To što je izuzetno teško, a što je dokazivo, na čemu se moramo posebno angažovati, je pitanje podvođenja velikog broja zločina pod krivično djelo – genocid.

U poslijeratnom periodu bavio sam se ovim problemom, da presude za genocid nismo imali iz opravdanih razloga što smo tek 1951. godine unijeli genocid kao krivično djelo. Poslije rata je supsumirano, formalno-pravno je podvođeno pod ratni zločin. Međutim, pored svih naših uvjerenja da se radi zaista o genocidu, moramo to dokazati, jer i tu želimo na jasan način da kažemo šta je problem – posljedice genocida i ratnih zločina mogu biti potpuno istovjetne posljedice. Međutim, genocid moramo dokazati. Sve je to rađeno u cilju potpunog uništenja jednog naroda. Međutim, kod genocida se radi o aktivnosti usmjerenoj da se srpski narod potpuno ili djelimično uništi. Van toga, nema genocida. Tu moramo izvući odgovarajuće zaključke da je vlast svojim aktima i odlukama stvorila bazu da se takvi zločini vrše. Na tom planu treba formirati posebnu stručnu grupu o tome kako doći do tih podataka. Ja se sada ne upuštam u to šta sadašnja hrvatska vlast kaže, ali našu tvrdnju o genocidu moramo dokazati pred svjetskom javnošću i sudom. Izvjestan broj akata vlasti, za koji se sada zna, mora poslužiti kao osnov za to.

Imate oglase kojima su Srbi pozvani da se ise. Naravno, u tom pozivu nije rečeno da bi se pobili, nego je prikriiven drugim razlogom – da bi ih zaštitili od drugih grupa koje sada tamo dolaze. Međutim, neposredno, pripadnici legalne vlasti su tamo išli i sve porušili, konkludentni čini moraju biti dokazani. Da se zaista radi o genocidu, a ne samo o žrtvama rata, moramo dokazati na vjerodostojan način.

Druže Bulajiću, lično mislim da, sa svoje strane, kao sekretar Komisije, učinite jedan napor da utvrdimo metod i put kako doći do dokaza. Ja sam u svom materijalu bezrezervno ušao sa tvrdnjom, ne samo da se zaista radi o genocidu, ali da to bude na način kako se u cijelom svijetu dokazuje.

Prema tome, prvo da stvorimo organizacione pretpostavke da ova Komisija može da radi sa stručnim aparatom. Svako od nas radi svoj dio posla, a ovdje možemo doprinisiti koliko

možemo, do toga da u okviru ove Komisije iz reda stručnih ljudi formiramo stručnu grupu, da li na ovaj način, ovim putem, ili po više kriterijuma, o tome već treba misliti. Pošto je ovo prvi naš sastanak, ja mislim da ćemo još mnogo razgovarati. Ali, bio bih vrlo nezadovoljan lično da propustimo da uradimo to što treba da uradimo. Slažem se da se malo zakasnilo, no imamo još vremena.“

Dr Milan Bulajić: „Ovo što je savezni javni tužilac rekao – stoji. Ja bih htio da pojačamo tu obavezju dokazivanjem, jer u jugoslovenskoj javnosti je objašnjenje da Predsjedništvo SFRJ tvrdi na osnovu dosadašnjih dokumenata da je u Hrvatskoj izvršen zločin koji prema međunarodnoj definiciji ima obilježje genocida. To je državno Predsjedništvo SFRJ reklo, što se mora dokazati ili utvrditi.“

Ja sam maloprije citirao ovo iz Saveznog javnog tužilaštva, da je to ocjena u Saveznom javnom tužilaštvu, ali na zagrebačkom procesu Andriji Artukoviću 1986. godine je suđeno ne za zločin genocida, već za ratne zločine. Ovu međunarodnu konvenciju moramo primjenjivati i verifikovati kroz misiju Ujedinjenih nacija. Savezni javni tužilac je nekoliko puta spomenuo Komisiju AVNOJ-a. Bilo bi korisno da znamo gdje se nalazi ta arhiva.“

Ljubomir Prljeta: „Učinićemo dostupnim sve to, da se dođe do istine. To je bila Komisija za utvrđivanje zločina ratnih pomagača. Mi imamo zadatak da utvrdimo zločine koji su učinjeni prema narodu koji je najviše stradao. Naravno, tu je zastupljeno i drugo, ali ne treba previše da se hvalimo. Govorimo iskreno i otvoreno. Šta je radila JNA, naravno, utvrdićemo šta zaista zločini jesu, jer srpski narod je bio izložen strahotama i sve što je poslije bilo, bilo je da se odbrane životi. Naša orijentacija je da ne preskočimo ništa što predstavlja zločin, bez obzira ko ga je učinio.“

Petar Gračanin, savezni sekretar za unutrašnje poslove SFRJ: „Ovo što je sada izloženo od strane sekretara Bulajića govori koliko je taj zadatak ozbiljan. Ja sam učesnik Drugog svetskog rata, od prvog dana okupacije naše zemlje, i nailazio sam na strahote i užase šta je radio okupator i domaći izdajnik. Posebno sam bio na prostorima gde je ta ustaška vojska pravila zločine prema srpskom stanovništvu. Odmah sam pravio neki zaključak. Koliko sam uspeo, to je drugo pitanje, ali iskoristilo se posle rata i to je došlo do Ujedinjenih nacija i nisam ja sam pravio zabeleške, nego je većina ljudi to radila. Da li je bio genocid ili ratni zločin, tvrdim da to što je genocid, to je situacija da se istrebi ovaj narod. Sve ovo što nismo uspjeli u Drugom svetskom ratu da dokumentujemo, taj genocid je pretvoren u ratni zločin – sigurno je da je takva bila situacija, da je to tako organizovano jer nekome nije odgovaralo da se to završi kako treba, pa je to i finalizirano.“

Sada treba da učinimo napor da ovo što se dogodilo sada u lokalnom ratu koji je obilovao nizom genocida, da to finaliziramo i organizovano uradimo jer može se doći do činjenica i do dokumenata, a to je ono što je osnovno.

Drugo, savezni javni tužilac je govorio oko toga kojim podacima se raspolaže. Sve to nije dovoljno. S druge strane, imamo podatke mi iz Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, ali nemamo taj mehanizam da prodre i da dođe do saznanja nekoga do koga mora da dođe, a to moramo da imamo posrednički kao što smo imali podatke i te podatke smo dali Predsedništvu

SFRJ. To je koristilo za sve što je dato sada u javnosti, ali to je nedovoljno što se moglo učiniti do sada.

Dobro je što je formirana Komisija, mislim da moramo da pripremimo sve to da damo Komisiji ocenu i tih ljudi koji se bave ovim problemima. Bez neposrednije operativnosti neće moći to na Komisiji da verifikujemo i da plasiramo tamo gde treba da to bude na vreme.

Ovih nekoliko segmenata koji je dao savezni javni tužilac su dobri u tom pravcu šta mi da radimo. Međutim, sa te strane nije učinjeno sve što se može, ali moramo da učinimo da se založimo maksimalno da taj posao uradimo do kraja. Tu su pravosudni organi, Tužilaštvo, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, koji imaju svoje mesto, pravosudni organi imaju svoje mesto, ali na terenu da se svi povežu, a to je ono što mora da bude povezano, bez obzira ko ima podatke, ako je to korisno i u interesu da se sve to ne ponavlja. To što je od 1941. do 1945. godine bilo to je ustaštvo, mislim da je genocid u pitanju. Govorio sam isto i o 1945. godini, a sada govorim najvećim delom i najvećim fondom sigurno raspolaže Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Moramo da vidimo šta tu imaju pravosudni organi.

Kada smo dali podatke iz Sarvaša da je to napravljeno tamo, došli smo do saznanja da je to bilo, ali to nismo utvrdili jer komisija koja je tamo išla nije to učinila u tom pogledu. Ja sam bio na terenu nekoliko puta. To ljudski mozak ne može da shvati šta se sve desilo. Zapadna Slavonija ima podataka, ima dosta nesigurnosti, do podataka može da se dođe, mora se sve to saglasiti, da se izađe što više sa dokumentima, da se ne ponavljamo, ono što se ponavlja posle 50 godina to je isto.

Pridružio bih se predlozima koje je dao savezni javni tužilac i ovome na što nas je uveo drug Bulajić u ovom poslu. Verujem da ćemo učiniti više nego do sada.“

Dr Milan Bulajić: „Molio bih saveznog sekretara za unutrašnje poslove, primjer Sarvaša mora biti jedan od prioritetnih pitanja jer je to jedan od primjera upravo genocida. Bila je formirana jedna komisija Saveznog izvršnog vijeća ali, kao što Vi rekoste, to nije dokumentovano. To, čim se desilo u Sarvašu, stalo se na tome da se zajednički procjeni kako bi se ta slika Sarvaša mogla dokumentovati, a ako ne može da se dođe do podataka, da se ide do Ujedinjenih nacija. Ali moramo vidjeti čime raspolažemo i šta nedostaje u tim podacima, da se to što prije uradi.“

Potrebno je da se što prije i čim prije izađe sa tim čime raspolaže Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, da nam što prije stavi to na raspolaganje i da što prije sa tim počnemo da radimo. Potrebno je, ako je moguće, da se obezbijede ljudi, stručnjaci iz Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove na koje možemo računati za pojedine radne grupe.“

Dr Rafael Cijan, predsednik Saveznog suda SFRJ: „Gospodine predsedniče, Savezni sud svakako može da pomogne radu ove Komisije jer je jedna od osnovnih funkcija zaštita ustavnosti i zakonitosti u zaustavljanju počinioaca krivičnih dela. Međutim, sud je jedna specifična državna institucija, specifični državni organ, pred kim treba utvrditi sve činjenice. Zato sud ne treba da radi na prikupljanju činjenica i dokaza jer bi to dovelo do njegove pristrasnosti, a sa druge strane, pravno gledano, dali bismo za pravo svakom ko bi bio optužen da traži moje izućeće kao predsednika Saveznog suda, pa i celog suda koji je učestvovao na prikupljanju građe i utvrđivanju dokaza. Takav izveštaj Saveznog suda ne bi bio dobro primljen u domaćoj i stranoj javnosti jer bi to ličilo na ono „kadija te tuži, kadija ti sudi“.

Zato Savezni sud treba da bude uključen na drugi način. Ja sam za ponedeljak zakazao sednicu Saveznog suda kada ćemo učiniti sve svoje sugestije i predloge. Savezni sud još uvek u svom celokupnom sastavu, 12 sudija od 14, sastavljen je od predstavnika drugih republika i otcepljenih i neotcepljenih, što mislim da je od značaja za presuđivanje ovih zločina od strane ove pravne institucije.“

Aleksandar Mitrović, vršilac dužnosti predsednika Saveznog izvršnog veća SFRJ i potpredsednik Saveznog izvršnog veća SFRJ zadužen za ekonomsku politiku i razvoj: „Jasno je da je ovo izuzetno odgovoran i težak zadatak u Komisiji, da traži jednu veliku i široku organizovanost i koordinaciju između svih aktera. Da smo zakasnili, jesmo zakasnili. Bilo je izuzetno teško, što se tiče Saveznog izvršnog veća, doći do ovih podataka, vezano za sknavljenje Jasenovca, ali smo kao Vlada uputili svima u svetu – UN i svim humanitarnim organizacijama, jedan apel po ovom pitanju.“

Ima dosta podataka, malopre je i general Gračanin nešto govorio o tome. Najveći deo podataka je u Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu, Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove i Saveznom sekretarijatu za rad, zdravstvo, boračka pitanja i socijalnu zaštitu.

Jedan veliki problem, zbog koga sam se najviše javio za reč, to je da je sve rađeno sa dokumentima, dokazima i sa načinom i metodologijom kako je kome od tih, ja bih čak rekao, palo na pamet, kako je ko smatrao da treba da uradi. Zato bi bilo neophodno da pripremimo zajedničku i jedinstvenu metodologiju, da ponovo uđemo u proces svih zločina, a na osnovu toga ćemo doći – šta je genocid, a šta je drugog karaktera. Jednostavno, treba da uđemo u traženje dokaza. Računamo da to možemo da uradimo, a i Komisija treba da računa, pretpostavljam da bismo mogli staviti na raspolaganje postojeći mehanizam organizovanja, ali ne da bi bila neka nova infrastruktura, da tako kažem, jer svi iz Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu puno toga mogu da doprinesu i da urade.

Savezni zavod za statistiku, koji sada obavlja posao sređivanja dokumenata, popis zločina iz Drugog svetskog rata i stradanja naših naroda, posebno srpskog i jevrejskog, može da izvrši popis izbeglica kao i zločine u traženju dokaza ili utvrđivanju celokupnog činjeničnog stanja koje iz toga proizilazi.

Da ne idem dalje. Tu su dosta rekli Bulajić i Prljeta oko toga šta bi sve bio zadatak Komisije i kako bi ona došla do finalizacije. Komisija ne treba da bude ta koja će sve to da piše i sređuje, nego sve infrastrukturne institucije kojima raspolažemo u federaciji i kojima ćemo sutra raspolagati, kojim raspolažemo u Republici Srbiji i Republici Srpskoj Krajini. Komisija to treba da dovede u perfekciju, da je to po svim priznatim međunarodnim merilima i standardima. Morao da uključimo i Predsedništvo SFRJ i Savezni sekretarijat za inostrane poslove da to u javnosti što više izađe. Treba da budemo otvoreni da mnogo štošta u javnost iznosimo. Zločin je zločin, rušenje je rušenje. Kako je to područje stradalo, kako su ti ljudi proterani, kako su postali siromasi, a imali su veoma visok standard, to u svetskoj javnosti nije prisutno.“

Dr Milan Bulajić: „Želio bih da podsjetim da je Savezno vijeće Skupštine SFRJ prilikom donošenja ove odluke donijelo zaključak da Savezno izvršno vijeće pripremi informaciju o povredama humanitarnog prava.“

Dr Slobodan Gligorijević: „Veće je već donelo zaključak.“

Ljubomir Prljeta: „Vjerujem da osnovno od čega zavisi rad Komisije su podaci sa terena o događajima koji su se desili.“

Mislim da zavređuje pažnju da organi Republike Srpske Krajine, pa i svi drugi, razmotre svoju poziciju u izvršavanju ovog zadatka. Mislim da bi bilo mjesto da se pri Skupštini Republike Srpske Krajine obrazuje komisija sa ovakvim zadatkom za njihovo područje. Da se ne upuštam u to kako organizovati. Možda posebne komisije za tri oblasti koje su malo odvojene jedna od druge⁸⁹, preko kojih bi ova komisija mogla da koordinira za prikupljanje podataka i njihovu obradu. To što ljudi tamo znaju, to je najvažnije. Bez toga savezni organi ne mogu mnogo uraditi.

Gospodin Latas je prisutan tu. Da se to razmotri i ovo što bi dolazilo sa područja Republike Srpske Krajine, trebalo bi da bude dostavljeno ovoj Komisiji, da ne dupliramo posao, da se mnoge stvari tamo raščiste, da ne ulazimo u neke poslove gdje nema potrebe, da ne kažem u kom procentu. U najvećem dijelu zločini su se desili na tom području koje je pod vlašću Republike Srpske Krajine.“

Milisa Milenković, delegat iz Srbije u Saveznom veću Skupštine SFRJ i predsjednik Odbora Saveznog veća Skupštine SFRJ za ljudske slobode i prava čoveka⁹⁰: „Formiranje Državne komisije za genocid je zakasnilo. Nesumnjivo je da je ukupna tragika koja se desila pretekla i nas i zaprepastila nas i zbunila, ili su ti razlozi druge prirode, tek objektivno rečeno, mi smo zakasnilo sa tim poslom. Ova Komisija mora brzo i argumentovano i studiozno da radi da do istine dolazi na najbrži mogući način. Istina se ne utvrđuje samo zarad civilizacijskih istraživanja, nego i zarad dnevnog života. Čovek ne živi samo za ciljeve i ideale koje stvori posle 50 godina, nego živi za dnevne potrebe i ciljeve.“

Dokle god preti opasnost genocidnog uništavanja jednog naroda, postoji dugoročna obaveza ne samo da se o tome brine i da se sazna istina, nego i da se ta istina potvrdi i da se sa tom istinom izlazi u javnost.

Paralelno sa ovom Komisijom treba da se drži komunikacija sa javnošću. Ljudi koji znaju metodologiju rada ovakvih i sličnih komisija, metodologiju utvrđivanja ratnih zločina, treba da naprave svoj interni program. Da li to treba da se verifikuje, može da se proceni. To je prva stvar od koje treba početi. Odmah iza toga vidim da će ova Komisija imati dva cilja. Da utvrdi potpunu istinu o ratnim zločinima i genocidu i doći će kao kruna tog rada, da li za pet meseci ili za godinu dana, možda i pre, ali mislim da je takođe značajno da se pojedini slučajevi, pojedini detalji celovito obrađuju i da se sa njima ide u Sarvaš, Mirkovce⁹¹, Zapadnu Slavoniju i da se komunicira sa javnošću, itd. Na te pojedinačne slučajeve treba da obratimo pažnju, da sa njima idemo u javnost. To će istovremeno biti ogroman posao, a javnost će biti upoznata šta se događalo, da se sutradan opet to ne dogodi.

89 РСК је заиста била састављена од три области које су, неке више, а неке мање, биле одвојене једна од друге. Прва област биле су Лика, Северна Далмација, Кордун, Банија, другу област је чинила Западна Славонија, док су трећу област сачињавали Барања, Источна Славонија и Западни Срем.

90 Овај одбор Савезног већа Скупштине СФРЈ био је познат и под називом Одбор Савезног већа Скупштине СФРЈ за људска права.

91 У селу Мирковци код Винковаца у Западном Срему хрватске снаге су, у периоду од јуна до октобра 1991, починиле велики број злочина над српским цивилима.

Mi smo imali potpisano primirje koje ne da se krši, nego se danas otvara novo ratište i novi front⁹², sa ishodom koji će se zvati genocidni progon naroda. To je surova okolnost koja nas opominje da moramo raditi racionalno i dokumentovano.

Odbor za ljudske slobode i prava čoveka podržava rad ove Komisije koja pokriva naš i jedan od svojih programskih opredeljenja, da će najveći deo ovih materijala ova Komisija, verifikujući stav na svojoj sednici, da uputi na sednicu Saveznog veća Skupštine SFRJ i da javnost bude obaveštena.

Malopre gospodin Bulajić je inicirao inicijativu i upućen je zahtev Saveznom izvršnom veću da se sačini informacija o povredama humanitarnog prava, sa opredeljenjem da to bude jedna od tačaka dnevnog reda Saveznog veća Skupštine SFRJ. Rad ove Komisije treba da bude takav, po mom osećanju, nisam se dosada bavio tim pitanjima, ali mislim da to treba da se završi u opomeni jugoslovenskoj i svetskoj javnosti i Evropi šta se događa pred kraj ovog veka (20. veka – prim. prir.) i koje je to zlo koje se nadvija danas nad jednim, a sutra nad drugim narodom.

Nisam siguran da se genocid upućuje samo jednom narodu, uvek se može vratiti i drugom narodu. Mislim da bi trebalo da bude taj program i da bismo mogli raditi ozbiljno, da što pre izađemo sa nekim stvarima, da ne čekamo.“

Dr Milan Bulajić: „Mi očekujemo veliku pomoć od vaše komisije. Kada sam čitao zaključke komisije.⁹³ Slažem se sa njima. Velika je šteta što nemamo danas predstavnika Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu.“

Ljubomir Prljeta: „Mi smo u obavjezi prema Odluci da Skupštini SFRJ povremeno podnosimo izvještaj, kao i javnosti i svima drugima.“

Nikola Čičanović, ambasador u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove SFRJ: „Rekao bih nešto o poslu koji će obavljati Savezni sekretarijat za inostrane poslove.“

U dogovoru sa sekretarom naše Komisije predviđeno je obaveštenje Ujedinjenih nacija preko generalnog sekretara, nadležnim telima za prava čoveka u sistemu organizacije Ujedinjenih nacija i nevladinih organizacija koje se bave ljudskim pravima, a njih je oko dvadesetak.⁹⁴

Jedna od tih deluje izuzetno brzo, na bazi vesti TANJUG-a, pre nego što će se naše pismo dobiti, gde će stajati tekst Odluke, kakva je to Komisija, kakve su joj funkcije, znači, detalji koji ne dozvoljavaju male iskrivljenosti čim se radi o novoj vesti. To će biti zvanično obaveštenje naše Vlade, prema tome, tekst koji imate pred sobom biće osnova.

Kada se radi o međunarodnim organizacijama ove vrste o pravima čoveka, osnovni kontakti sa tim organizacijama, a i sa državama koje žele da sarađuju je uspostavljanje dijaloga, što konstruktivnijeg i otvorenijeg, dijaloga koji ne mora uvek da bude za javnost i štampu, ako se oceni da je to u korist povređene strane, u ovom slučaju povređena strana je ona strana koju predstavlja srpski narod u Hrvatskoj.

92 Милисав Миленковић је под овим мислио на почетак оружаних сукоба у Босни и Херцеговини који су се све више развијали у време када је одржан овај консултативни састанак 27. 3. 1992. године.

93 Др Милан Булајић се овом приликом погрешно изразио. Употребљено је два пута реч „комисија“ иако је у питању била седница Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за људске слободe и права човека.

94 Никола Чичановић је овом приликом мислио на, у једној од ранијих фуснота, помињану нотификацију којом је међународна јавност обавештена о оснивању Комисије, а која је послата 1. 4. 1992.

Bilo je reči o tome da se odvoji genocid od drugih vrsta zločina, što je i prirodno, imajući u vidu diskusiju koja se vodi, u razmeni mišljenja u današnjoj situaciji. Govori se o masovnosti zločina, kao jednoj vrsti zločina koji bi bio protiv mira i čovečnosti, govori se o svireposti i raznim elementima svireposti. Međutim, pominje se genocid koji je počinjen sa namerom počinitelja, a genocid mora biti uzet u obzir protiv mira i čovečanstva.

Genocid, kada je počinitelj sa posebnom namerom ušao da uništi ceo narod ili grupu naroda, postoji, mi primera za to imamo. Samo da pomenem Sarvaš. Tada, dolazimo na još jedan komentar koji bih imao za čitav rad, a koji je spomenut od strane predstavnika Odbora,⁹⁵ smatram da ne treba da čekamo konačan ishod rada ove Komisije, jer smo suočeni sa ofanzivom one druge strane.

Ne bi trebalo čekati kada imamo jasne slučajeve, a navodi se u materijalima da ima niz slučajeva takve prirode, pa bih predložio da se razmotri jedan, dva ili tri slučaja, što bi bilo dovoljno, koje bismo podneli nekoj adresi kojoj ćemo se obratiti ili obavestiti javnost i javno objaviti, ali da na sto stavimo dela koja se javljaju na ovim prostorima i da se ta pitanja čuju.

Uveren sam, a i videćemo u skorijoj budućnosti, da će niz ovih organizacija tražiti da kontaktira ovu Komisiju. Oni su zainteresovani za rad ovih tela. Prema tome, moramo biti spremni. Tu dolaze elementi službe o kojoj je govorio savezni javni tužilac, elementi informativnog dela službe, deo za javnost, gde ćemo znati ko će voditi taj neformalni informativni dijalog sa nizom institucija koje će nam se sigurno obraćati.

Pomenuta je bila od strane našeg sekretara Bulajića takozvana misija za pronalaženje činjenica Ujedinjenih nacija, na osnovu najnovije konvencije koja je usvojena. Želeo bih da podvučem da se na nju poziva i ona se traži, kada se utvrdi veoma čvrsto da nikakav drugi način ne postoji da se prikipe činjenice. To bi bilo za kasniju fazu kada istražimo ono što možemo da uradimo na prikupljanju činjenica da ne bismo odmah išli na korak koji treba da bude zadnji.

Druga stvar za koju su zainteresovane međunarodne organizacije koje se bave pravima čoveka, to je mogućnost da se pojedinci obraćaju telima koja štite njihova prava. U svom opisu, mandatu, u tekstu se vidi da je naglašeno šta Komisija ima pravo da radi, kome da se obraća. U javnosti se može naglasiti ili u kontaktu sa ovim organizacijama, da je ona otvorena, da se i pojedinci obraćaju ovoj Komisiji po sopstvenoj volji. To je jedno od pitanja sa kojima smo se susretali u drugim telima za ljudska prava, ali smo iznosili ili brinuli o tome šta pojedinac može da koristi, čije je pravo kršeno. Znači, ne samo masa, jer se radi o genocidu, trebalo bi omogućiti da se i pojedinac može obratiti tom telu. Treba reći javnosti da je to jedan od puteva koji su otvoreni i put da se sakupljaju podaci o zločinu – genocidu.

Što se tiče uključivanja međunarodnih eksperata, bilo je reči o međunarodnom Crvenom krstu, imajući u vidu način rada međunarodnih organizacija, vladinih i nevladinih, više puta je podvučeno, kada se traži argumentovano pojedini slučaj, iako je predsednik Saveznog suda tu, mi ne treba suviše tu da se oslanjamo. Kakva vrsta argumentacije se traži? Ne mora biti sudska. Ovo što će nas pitati za argumente iz međunarodnih organizacija, to moraju biti

95 Никола Чичановић је мислио на Милисаву Миленковића.

precizne informacije, ime, prezime, mesto, svedoci na koje se predstavnik ove organizacije može pozvati, obratiti.

Podsećam iz jedne komisije o povredama prva čoveka, gde je 12 godina trajala tužba Palestinaca protiv Izraela, sa imenima 20-30 ličnosti, ime, prezime, adresa, itd, čija su prava povređena, koje niko nije mogao da pronađe. To se 12 godina vuklo na dnevnom redu pa je Izrael rekao: „U redu, čim pronađemo te ljude i čim kažete kakvo je stanje, mi smo spremni da razgovaramo.“ Ti ljudi su izmišljeni i niko nije mogao ništa da uradi po tom pitanju. Komisija, telo bilo koje vrste kome se obratimo, treba da nađe te činjenice na terenu, da pođe, da vidi, da se uveri. To je jedan od razloga da bi uključivanje međunarodnih eksperata bilo o činjenicama. Po jednom predmetu možemo efikasno i korisno to uraditi kad imamo predmet argumentovan i detaljno obrađen, da možemo nekoga pozvati i da on može sa nama da radi.“

Dr Milan Bulajić: „Sa ambasadorom Čičanovićem smo razgovarali da su informacije Ujedinjenih nacija, vladinih i nevladinih organizacija zasnovane na međunarodnim konvencijama. Pozivaju se na razne konvencije, kao što je Ženevska i druge.

Bilo bi korisno, kad obavještavamo, da i mi brzo reagujemo, da idemo odmah u ispravku ako su netačna obavještenja u pogledu naziva i zadataka ove Komisije.

Što se tiče analize, u ovim pismima bi trebalo predložiti svim institucijama da smo spremni na dijalog i razgovor, da ne čekamo njihove prijedloge.

Što se tiče konkretnih stvari, mi imamo jedan memorandum, koji je Savezno izvršno vijeće prihvatilo i kao Memorandum Vlade Jugoslavije – poslat je Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim institucijama. Trebalo bi razmisliti i vidjeti da nam ne bi taj memorandum kao jedna propagandna akcija u smislu informativnog obavještavanja išao, nego u smislu preduzimanja konkretnih akcija. Ujedinjene nacije su u vrlo velikom dugu prema Jugoslaviji. Kroz moja istraživanja došao sam do saznanja da u Ujedinjenim nacijama u registru nema Jasenovca, Aušvica i drugih logora. Molio bih da, danas, po tom pitanju donesemo zaključak. Ja sam bio na predavanju u Kolumbiji, na Univerzitetu u Njujorku i vidio sam izložbu o Aušvicu i sudu Ujedinjenih nacija. Tu izložbu je vidjelo oko 100.000 posjetilaca. To ide u 14 velikih gradova. Time je stvoren presedan na osnovu koga možemo pokrenuti postupak. Aušvic je izvanredan presedan. Na toj izložbi stoje netačne tvrdnje da je Aušvic bio zadnji logor koji je bio oslobođen januara 1945. godine, kada je poznato da je ustaški logor u Jasenovcu radio do kraja aprila 1945. godine. Tu postoji procedura koju je preduzela poljska vlada. Ja sam sa njima razgovarao. Oni su spremni da sponzorišu izložbu u Ujedinjenim nacijama i, ako bi se podnio odgovarajući zahtjev, dobili bismo saglasnost za sponzorstvo za ovu izložbu o Jasenovcu u Ujedinjenim nacijama. Mislim da ne bi trebalo mnogo gubiti vrijeme u čekanju. Iz izvještaja i informacije saveznog javnog tužioca i drugih informacija jasno se vidi da imamo mnogo puteva da se kroz savezne organe, pa dijelom i kroz organe na terenu, dođe do potpune informacije na najstravičnijim mjestima izvršenog zločina, genocida i ratnog zločina.

Sama činjenica da su mirovne snage Ujedinjenih nacija⁹⁶ došle na to područje najbolje pokazuje da je to mjesto gdje je ugrožen mir i bezbjednost na određen način.

96 Др Милан Булајић је под овим мислио на трупе УНПРОФОР-а.

Sve ove akcije moraju biti što hitnije i što smišljenije. Dok se dogovaramo o metodologiji, vidite šta hrvatska strana radi, iznose kako srpski narod pravi genocid nad hrvatskim narodom, iznose te ratne štete, to cirkuliše svijetom, a naš izvještаč „Politike“ iz Londona каже да се одржавају хрватска предавања из дана у дан. Каже да су Хрвати одлично организовани, да њихови пропагатори већ дјелују добро, да су изузетно углађени и у томе доста успијевају. Одnijели су ратну побједу пропагандом, свијету преносе све оно што су они учинили над српским народом као да је српски народ учинио њима, обманују све. Обманују душу европске јавности која ће им требати за преговоре и за руковођење Карингтона⁹⁷, а ја додајем, и Уједињених нација, јер су тамо присутни.“

Ljubomir Prljeta: „Слажем се са свим захтевима за хитност, али слично имамо упозорење, што је и закључак за све нас да нам се не desi, поготово у комуникацији са међународним организацијама да изидемо са материјалима који се не могу доказати. Иза свега ова Комисија мора да стане, то мора бити чисто и да буде сигуран материјал.“

Dr Milan Bulajić: „По самој Одлуци, Државна комисија има право да у свом раду од svakог лица узме изјаву.“

Milisav Milenković: „Не разумем што би нам требала Ваша сугестија⁹⁸ са опште седнице шта ћемо радити? Ми смо сугестије добили од Савезног већа. Држим да би било добро да нас Ви обавестите о Вашем ставу, да нам кажете на шта Ви имате право по закону.“

Мислим да би то било делотворније него да нам сугеришете шта ћемо радити. То кажем лично, то је мој лични став.“

Dr Rafael Cijan: „Ја сам то рекао у контексту тога да не би било добро да се Савезни суд налази у саставу ове Комисије, а да ћемо евентуалне облике размотрити, које сам навео.“

Ми судимо и ово што говоримо о захтевима утврђивања чињеница, итд, ако се буде судило пред нашим Судом, ви морате за Суд да припремите да би био општи рад Комисије, значи на Суду мора да делује јавни туžilac са доказима, како већ теће поступак. Мислио сам да Савезни суд не би требало да буде у овом саставу.“

Slobodan Gligorijević: „Имаћемо то у виду када се тиће мишљења Ваших услуга.“

Dr Rafael Cijan: „То говорим због ефикасности Суда. Иначе, постоји Врховни суд, нека се покрене оптужница, ми можемо судити као Савезни суд у одсуству, али морамо имати доказе. То сам рекао у контексту неке друге форме. Ако ми као Суд прикупљамо доказе, онда то није то.“

97 Питер Александер Руперт, шести барон од Карингтона (Лондон, Велика Британија, 6. 6. 1919 – Лондон, Велика Британија, 9. 7. 2018), британски племић и дипломата. Члан Дома лордова парламента Велике Британије (1940–2018), парламентарни државни подсекретар у Министарству пољопривреде, рибарства и снабдевања Велике Британије (1951–1954), парламентарни државни подсекретар у Министарству одбране Велике Британије (1954–1956), високи представник Велике Британије у Аустралији (1956–1959), саветник у Државном савету Велике Британије (1959–2018), први лорд Адмиралитета Велике Британије (1959–1963), министар без портфеља у Влади Велике Британије (1963–1964), председавајући Дома лордова парламента Велике Британије (1963–1964), државни секретар за одбрану Велике Британије (1970–1974), државни секретар за енергетику Велике Британије (1974), државни секретар за иностране послове Велике Британије (1979–1982), министар за прекоморски развој Велике Британије (1979–1982), генерални секретар НАТО-а (1984–1988), председавајући Мировне конференције Европске заједнице о СФРЈ у Хагу (Холандија) (1991–1992).

98 Милисав Миленковић се обраћао др Рафаелу Цијану.

Milisav Milenković: „Сваки орган је укључен са структуром у оном облику свог деловања. Нећете ви ни прикупљати доказе, него ће свако учествовати у раду ове Комисије.“

Dr Rafael Cijan: „Ми имамо судија из свих република и покрајина и мислим да је то значајно. На бази тога можете извести легално суђење. То је било у смислу да бисте предложили друге облике нашег учеšћа у Комисији.“

Dr Milan Bulajić: „Разумијем став председника Савезног суда, али мислим да сви оvdje немају исте задатке, а присуство председника Савезног суда, као угледног правника и личности, било би корисно за рад наше Комисије.“

Dr Rafael Cijan: „У сваком случају, ми смо определени, код нас нема колебања, спрема се судски поступак, да не понављам, а ми смо већ досада имали толико судских фијаска. Зато би требало размислити о томе. Само сам сугерисао да треба промислити шта најбоље понудити у смислу нашег ангажовања.“

Ljubomir Prljeta: „Оčekивати је за идућу сједницу Комисије да буде у пуном саставу и да се све ово верификује.“

Slobodan Gligorijević: „Сигурно, ово је консултативни састанак.“

Dr Miladin Kovačević, помоћник директора Савезног завода за статистику СФРЈ и начелник Сектора за статистику становништва и друштвених делатности Службе за статистику становништва Савезног завода за статистику СФРЈ: „Неколико речи у име Савезног завода за статистику. Потпредседник Митровић⁹⁹ је рекао да би било потребно организовати анкету на терену.“

Можда је преуранјено говорити о могућим методолошким приступима у овом раду, али у Савезном заводу за статистику нека од ових питања смо размотрили, с обзиром на то да је ова Комисија и иницијатива у овој Комисији већ дуже време присутна и неки послови су већ започети у вези са жртвима рата 1941–1945. године.

Сматрамо да би било неопходно што пре организовати такав попис који би могао бити системски и методолошки вођен тако да пружи основни фонд података који би били полазна тачка сваком даљем утврђивању чињеница.

То треба што пре урадити јер, знајући нека искуства и утврђивања чињеница из прошлог рата¹⁰⁰, овакве информације брзо ишчезавају и тешко је прикупити целовите информације о свему шта се догодило на терену јер то људи жеље што пре да забораве и избришу из памћења.

Овакав попис би могао бити свобухватан у погледу утврђивања жртва прошлог рата, јер овај попис из 1964. године је манјкав, јер нису утврђене жртве које су починиле квислиншке јединице, мogle би се обухватити процене штета, разарања на терену, избеглиштво, без обзира што имамо евиденцију о избеглицима, али то није потпуно, с обзиром на то да је то само дестинација, али не знамо ко је све куда отишао.

На тај начин би полазни фонд информација могао бити на технички добар начин урађен и из њега би могао да се обради сваки даљи корак. Истовремено, мислим да би што пре требало приступити уређивању постојећих информација. Постоје информације код Савезног секретаријата за народну одбрану, код Савезног секретаријата за унутрашње послове, па код српских православних

99 Др Миладин Ковачевић је мислио на Александра Митровића.

100 Др Миладин Ковачевић је мислио на Други светски рат (1941–1945).

crkava. To su informacije različito komponovane i teško mogu biti upotrebljene za dalji rad. Trebalo bi da budu sređene u obliku jedinstvene baze podataka.“

Ђорђе Латас, члан Извршног савета скупштине општине Бели Манастир и народни посланик у Скупштини Републике Српске Крајине: „Не треба чекати ни са чим. Њихова пропаганда је изнад наше. Ми морамо продријети са истином у свијет. Ми смо затрпани страним новинарима. Знате шта су првенствено писали? Ја сам из Баранје. Ми нисмо примјетили када су ови напустили Баранју. Ми смо били ангађовани у борби. Сутрадан, када смо устали, нема Хрвата, нема Мађара. Сутрадан, по нашем ослобађању, обишао сам сјеверни дио Баранје, гдје су живјели Шокци¹⁰¹. Када смо обишли тај дио и питали зашто су напустили, изговор је био не желе служити ЈНА. Данас манипулишу њима као са избјеглицама. Ја бих напоменуо, ми њих не третирамо као избјеглице. Они су њих евакуисали јер им није пријетила опасност од извођења ратних операција. Чим су преведени у Мађарску, имали су два циља. Прво, да их ставе пред камере западних агенција. Одвојили су жене и дјecu на другу страну, а мушкарце на другу. Они су били нијиви и сутрадан су били сви у Збору народне гарде (ЗНГ).

Ја сам историјар, на неки начин. Оволику перфидност у вођењу рата не можете замислити. Они су нам однијели динарска средства. Када смо се ослободили, у банкама нисмо динара имали. Све су то очистили, што значи да су то раније учинили. Девизна средства су однијели.

Према томе, читао сам да је Њемачка водила тотални рат, а ово је супер тотални рат. Трпимо артиљеријски напад свако веће. Нешто се објављује, нешто се не објављује. Видите дијете да трчи и носи са собом чебе, јастук или нешто слично.

Замolio бих да појачате што више нашу истину. Ја сам у Грачанци прије годину дана тражио од нашег академика, а тражим и од вас, да нам се не desi нови Берлински конгрес, а desiо нам се Хашки конгрес¹⁰². Ми се стално пред неким правдано. Ми смо њих требали тући 15:1 у нашу корист. Сада су они модерно наоружани и отприлике су нам једнаки 1:1.

Друга ствар, преживео сам Други свјетски рат, данашњи пројектили су од 5 милиметара. Тај кад уђе у тијело, све откида. Ако сте ранјени у ногу, 5-6 пута је прошао кроз бутину, руку, то је све откидано. Данас су та средства јакo усавршена.

Ја вас молим, немојмо стално бити у дефанзиви, немојмо стално да се правдано и жалимо свијету. HDZ врши офанзиву на Босну. Шта нам узимају? Узимају рафинерију нафте,¹⁰³ све што је највитаљније. То узимају.

У Баранји се нисмо жалили на сарадњу са ЈНА. Са других терена велике су жалбе на Армију, баš на ту њену пасивност. Непријатељи су стално у иницијативи. Ми распоредимо дуž Драве 2-3 хиљаде људи. Они се неће умирити док не изгубе битку на отвореном пољу. Ово што су се извукли у Винковцима, разговарао сам са мојим пријатељима са којима сам сарађивао годину дана прије вукoварске битке, извукли су дио наших људи, а њима су препустили Вуковар. Они морају бити затечени у сектору Осиек, Вуковар и Винковци. Зашто је код Шиде чекало хиљаду тенкова, људи су чекали?

Дајте да не молимо никoга и да се не правдано, ту нам је дошао и Курта и Мурта да нам

101 Шокци, односно Хрвати.

102 Ђорђе Латас је мислио на Миpовну конференцију Европске заједнице о СФРЈ у Хагу (Холандија) која је трајала од 7. 9. 1991. до 15. 1. 1992. године.

103 Ђорђе Латас је мислио на рафинерију нафте у Босанском Броду.

дијели правду. Код мене је био први секретар њемачке амбасаде и рекао да, ако нападнемо Осиек и Винковце, ми нисмо за мир. Када смо кренули са насељаванјем, страним новинарима смо говорили да је то збринјаванје. Која год је делегација дошла, то је прво питала, јесте ли населили? Шта ће бити са овима ако се врате? Ко да се врати? Ако је отишао из Баранје па узео оруђе да ме туће, ја кажем као представник власти, не могу њему гарантовати да ће осванути.

Молим вас, дајте да скупимо снаге да се том злу супротставимо.“

Dr Milan Bulajić: „Да ли има или нема комисије у Републици Српској Крајини да би се прикупљала грађа?“

Ђорђе Латас: „Размишљамо да ми формирамо такву комисију, али није ништа формирано. Синоћ је предсједник Владе Здравко Зећевић¹⁰⁴ био и обилазио терен. Мој радни дан почиње у 6 ујутру, а траје до 12 на ноћ, још ако је пучњава то траје и дуже, значи нема се времена. Ми смо затрпани тим основним социјалним проблемима. Знате, чoвјек је радио 40 година, тек је почео да прима пензију, а пензије нема већ осам мјесеци, можете мислити какав је то живот.

Када сам казао да су далеко перфиднији него што се уопште може замислити, само да вам кажем, они су нам оставили сва старачка домаћинства да морамо бринети о њима. Они су довели из Ђакoва и Наšика изнемogle и старе људе и оставили су само њих. Куда ћемо са њима, издржавамо их. Тражили смо преко Црвеног крста њихову фамилију да их предано, али нико их неће.“

Dr Milan Bulajić: „Htio сам да кажем који је то значај грађе, података и чињеница од вас потребан.“

Ђорђе Латас: „Дођите код нас, дајте екипу која ће сјести са људима, јер ми имамо доста правника, економиста, имамо пуно паметних људи, то су вриједни људи који ће тај посао брзо и добро обавити.

За Западну Славонију, која је срушена и поравната са земљом, не знам ко ће тамо податке дати.“

Dr Milan Bulajić: „То све мора да се сгледа и да се види.“

Ђорђе Латас: „Ко може да оде тамо?“

Dr Milan Bulajić: „Ту треба да доведемо Уједињене нације, кога другог, то је једини пут. Ту су сада мирoвне снаге Уједињених нација, оне су институционализоване и морамо заиста то са њима видјети, а мислим да ће нам Савезни секретаријат за инострane послове помоћи. То је једини и најјачи пут.“

Љубомир Прљета: „Свака им част, али не сврби њих да тај посао ураде. Ми морамо то сами урадити. Ја разумијем њихове теškoће, али се мора учинити напор да и овај посао завршимо.“

Dr Milan Bulajić: „Postoji једна идеја, када Комисија стекне своје искуство и сгледа свој даљи рад, као што је и Прљета рекао, тај посао ће бити велики и неће се тако брзо окончаи, да ли мислите да ће бити добро да се полако размишља о доношењу закона, да би ова Комисија званично

104 Здравко Зећевић (Бенковац, Хрватска, 11. 9. 1939 – Београд, Србија, 17. 8. 2012), дипломирани агроном, магистар воћарства. По националности је био Србин. Предсједник Скупштине општине Бенковац (1990–1992), члан Привременог предсједништва Заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике (1990), члан Српског националног вијећа у Републици Хрватској (1990), потпредсједник Скупштине САО Крајине (1991), потпредсједник Скупштине Републике Српске Крајине (1991–1992), предсједник Владе Републике Српске Крајине (1992–1993).

postojala i da bi se znao njen rad?"

Milisav Milenković: „Svakako, tu mislim da nema dileme. To je trajan i dugoročan posao. To je već bilo na nekim skupštinskim radnim telima.“

Ljubomir Prljeta: „Najvažnije je da se organizujemo i počnemo raditi.“

Slobodan Gligorijević: „Ako se niko ne javlja za reč, možemo privoditi kraju diskusiju. Ceo sadržaj diskusije znači jedan veliki i izvanredan doprinos u pogledu nekih priprema da organizujemo početak rada ove Komisije. Ne bih mnogo da govorim da smo u zakašnjenju.“

Milisav Milenković: „To je opomena samo da radimo.“

Slobodan Gligorijević: „Više opomena da moramo brzo raditi, ali moramo raditi organizovano. Ogroman je organizacioni zadatak, čak i da ništa ne prikupljamo od novih činjenica, samo da operišemo sa postojećim činjenicama, treba da ogroman materijal evidentiramo i upoznamo se sa njim, da se iskoristi, itd. Prema tome, mi moramo znati sve šta imamo. To je jedan od naših zadataka, a drugi je da organizujemo rad na prikupljanju novih činjenica. Međutim, ovde je dato upozorenje koga smo svi svesni, ali da vidimo kako da ga organizujemo. Imamo borbu da završimo posao za određeno vreme, ali imamo i neprekidnu borbu da obelodanimo ono što je dosada učinjeno. To su dva posla. Ne možemo čekati završetak jednog posla da bismo posle toga izašli sa tim činjenicama.“

Tu je paralelni zadatak na otkrivanju i informisanju svetskog javnog mnjenja, to da završimo, da to bude finalni akt i to treba da teče paralelno i tu se moramo dobro organizovati.

Više je od značaja i ovaj sastav koji je ovde prisutan, gde svako od nas koji ovde sedi ima svoj udeo i svoju funkciju u realizovanju našeg zadatka.

Posle ovoga treba u svim tim institucijama čiji su predstavnici ovde, da se vidi kakav može novi doprinos da se da radu naše Komisije, ali ova Komisija mora znati šta hoće, da ima program, da ima svoj metod rada, da postavi zadatak kako treba. Prema tome, moramo izraditi projekat našeg rada, da bi na bazi našeg projekta, kome treba da se da najveći doprinos, svi koji učestvuju mogli da se uključe u taj posao. Imamo snage i potencijala, ali moramo biti izuzetno aktivni i u prvi plan staviti izradu ovog projekta.

Zahvaljujem se svima koji su svojim prisustvom i diskusijom dali doprinos radu ove Komisije. Nadamo se da ćemo se uskoro svi sakupiti ponovo jer imamo težak i odgovoran posao. Hvala.“

/Sastanak je završen u 13 časova i 30 minuta/

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

1. Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Komisije za prikupljanje podataka radi utvrđivanja zločina genocida i drugih zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava koji su počinjeni nad stanovništvom srpske i drugih nacionalnosti u vreme oružanih sukoba u Hrvatskoj i drugim delovima zemlje, održanog 27. marta 1992. godine*, док. бр. 8/1-02-002/93-4.
2. Архив Комитета Савезне владе СРЈ за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, Документација Тужилаштва за ратне злочине Републике Србије, *Stenografske beleške sa sastanka Stručne radne grupe Komisije za genocid i ratne zločine Skupštine SFRJ, održanog 17. IV. 1992. godine, sa početkom u 13 časova i 10 minuta*, док. бр. 8/1-02-005/93-2.
3. Ауторизовани текстови интервјуа са Бранком Бранковићем, начелником Канцеларије Савезног секретаријата за иностране односе СФРЈ за међународне организације, у поседу аутора, фебруар 2022.
4. Ауторизовани текстови интервјуа са Владом Тошићем, самосталним савешником у Државној комисији, у поседу аутора, октобар 2020.
5. Ауторизовани текстови интервјуа са Светозаром Зечаром, замеником савезног секретара за правосуђе и организацију савезне управе СФРЈ и чланом Државне комисије, у поседу аутора, јануар 2022.

Литература:

1. Тошић Малешевић, Никола, „Образовање Државне комисије за ратне злочине и злочине геноцида 1992. године“, *Наша мисао*, бр. 2 (2021), 58–83.

Периодика и штампа:

1. „Одлука о избору председника, секретара и чланова Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени листи СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 274.
2. „Одлука о образовању, делокругу и саставу Комисије за прикупљање података ради утврђивања злочина геноцида и других злочина против човечности и међународног права који су почињени над становништвом српске и других националности у време оружаних сукоба у Хрватској и другим деловима земље“, *Службени листи СФРЈ*, бр. 18, 20. 3. 1992, 273–274.

3. Р. А., „Збрајају се рачуни ратних збивања у Хрватској. Више од трећине железнице у прекиду“, *Политика*, 31. 3. 1992, 8.
4. Танјуг, „Писмо професора Владана Василијевића др Слободану Глигоријевићу. Неће у Комисију за ратне злочине“, *Политика*, 31. 3. 1992, 8.

Nikola TOŠIĆ MALEŠEVIĆ
master of history sciences, Belgrade
tosic.nikola1@gmail.com

STENOGRAPHIC NOTES OF THE CONSULTATIVE MEETING FROM THE BEGINNING OF THE WORK OF THE STATE COMMISSION OF THE FEDERAL CHAMBER OF THE ASSEMBLY OF THE SFRY ON WAR CRIMES AND CRIMES OF GENOCIDE HELD ON 27th MARCH 1992

Summary

The opposing views and attitudes of the leadership of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) member republics on how to get out of the crisis that SFRY faced after the death of its president Josip Broz Tito in 1980 and, consequently, to come to grips with the challenges of the post-Cold War world led in the late 1980s to the problem of state functioning. The situation deteriorated rapidly, with the beginning of the so-called Wars of Yugoslav Succession (1991–2001) and the collapse of the SFRY in the early 1990s. The wars were accompanied by numerous war crimes, crimes against humanity and violations of international law on all warring sides. This, finally, led to the establishment of a large number of courts and commissions tasked with documenting them and investigating and bringing their perpetrators to justice. One of the established commissions was the State Commission of the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on War Crimes and Crimes of Genocide, which was set up by the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on 18th March 1992. In this paper, we will present a document drafted by the Commission where we can see some of the Commission members' dilemmas regarding the way of its operation and carrying out the task and responsibilities assigned to it.

Keywords: State Commission of the Federal Chamber of the Assembly of the SFRY on War Crimes and Crimes of Genocide, work-advisory meeting, Federal Chamber of the Assembly of the SFRY, Presidency of the SFRY, Federal Public Prosecutor's Office of the SFRY, Wars of Yugoslav Succession (1991–2001), consultative meeting, war crimes, crimes against humanity, crimes of genocide.

TEMPERATURE

ПЕРІЖИВІ

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Ђорђе Миховиловић, Марио Шимунковић,
**Масакр над Ромима и Синџима у Храстини 1945. године:
злочини лубурићеваца у зајрешићком крају.**

Загреб: Јавна установа Спомен-подручје Јасеновац, 2021.

Размере комплексности али и мањкавости историографије о злочинима над цивилима у Другом светском рату на југословенском подручју, чини се, добро илуструје појава ове студије. На први поглед, тема је један у низу локалних злочина настао приликом повлачења јединица Трећег рајха и њихових савезника током априла 1945. године. Жртве су Јевреји убијени у селу које им се нашло на путу, а само место страдања обележено је спомеником на којем су наведена имена жртава. Ново истраживање „познато“ догађаја чинило би се недовољно изазовно, као и потреба да се двојица аутора посвете његовој реинтерпретацији. Ипак, да ће темељно истраживање имати абразивно дејство на чињенично стање и устаљене наративе, одавно је познато Ђорђу Миховиловићу, једном од аутора ове студије која јасно открива да су жртве злочина у Храстини, заправо, Роми и Синџи које, приликом повлачења из логора Јасеновац, масакрирају усташе у последњим данима које проводе на територији Независне Државе Хрватске.

Кад се помиње рад Ђорђа Миховиловића, кустоса Спомен-подручја Јасеновац, може се закључити да његова снажна истраживачка мотивација проистиче из жеље да се фокус сагледавања злочина стави на жртву која има своје лице али и на живот који је водила до тренутка страдања¹. Због оваквог односа према темама које истражује, у Миховиловићевим радовима остаје мало простора за нејасноће, будући да не запоставља географске, меморијалне и друге аспекте у којима и починиоци злочина имају биографије чије димензије не одређују само подаци о злочинима. Прошлост Запрешића и његове околине, простора северозападно од Загреба, дуго је у фокусу истраживача Марија Шимунковића². Кад је требало обратити тему страдалих из запрешићког краја у Другом светском рату, дошло је до плодне сарадње Шимунковића и Миховиловића која је резултирала објавом књиге *Зајрешички крај и концентрацијски логор Јасеновац*³. Сагледавање судбина 208 жртава (укључујући и оне који

¹ Поред рада на поименичном попису жртава логора Јасеновац, објавио: Ђорђе Миховиловић, *Гелија смрти*, (Јасеновац: Спомен-подручје Јасеновац, 2013); Ђорђе Миховиловић, *Загребачки трамваји у концентрацијском логору Јасеновац*, (Јасеновац: Спомен-подручје Јасеновац, 2014); Дејан Мотл и Ђорђе Миховиловић, *Заборављени – Књига о последњим јасеновачким логорашима*, (Јасеновац–Загреб: Спомен- подручје Јасеновац–Савез антифашистичких бораца и антифашиста РХ, 2015); Ђорђе Миховиловић, *Јасеновац 1945–1947, Фотомонографија*, (Јасеновац: Спомен-подручје Јасеновац, 2016); Ђорђе Миховиловић, *Железничари у концентрацијском логору Јасеновац – књига I* (Радионица Загреб Хрватских државних железница), (Јасеновац: Спомен-подручје Јасеновац, 2017); Ђорђе Миховиловић, *Железничари у концентрацијском логору Јасеновац – књига II* (Главна железничка радионица Сарајево), (Јасеновац: Спомен подручје Јасеновац, 2018).

² Марио Шимунковић, *Јаковљански крај у Првом свејетском рату (1914–1918)*, (Загреб: Проксима, 2017); Марио Шимунковић, *Наслијеђе револуције: водич кроз спомен-обилежја посвећена Народноослободилачкој борби у зајрешићком крају*, (Загреб: Проксима, 2019); Марио Шимунковић, *Повијест жује Краљев Врх*, (Загреб: Проксима, 2020).

³ Ђорђе Миховиловић, Марио Шимунковић, *Зајрешички крај и концентрацијски логор Јасеновац*, Јасеновац: ЈУСП Јасеновац, 2021.Проксима, 2020).

су преживели боравак у логору), што је захтевало и анализу свих специфичности овог подручја, усмерило је ауторе на догађај у Храстини, селу надомак Марије Горице, па је дошло до објаве нове студије коју настојимо овде приказати.

Да је књига *Масакр над Ромима и Синџима у Храстини 1945. године: злочини лубурићеваца у зајрешкићком крају* имала оправдање да се засебно обради и тако објави, постаје јасно већ у уводном делу: *Био је то можда и последњи злочин над Ромима и Синџима на тлу окупиране Еуроје... премда се знало за имена већине жртва и иако им је на мјесном гробљу у Марији Горици 1977. године подинути споменик, прошеклих десетљећа кружиле су поједишне информације о даљуму масовног злочина и жртвама које су наведене као скућина Жидова. Осим тога, у лијтератури и документацији СУБНОР-а који је и појавио спомен-обележје, раслојало се и поједишним подацима о починиоцима злочина. Наиме, као извршиоци су приказани припадници СС-а... иако је злочин починила једна од усташких јединица из логора Јасеноваца шј. I Усташки одвратбени здруж. лубурићевци⁴.*

Зато су аутори приликом истраживања били принуђени да крену од почетка, прегледајући грађу у Хрватском државном архиву, Жупном уреду у Марији Горици, Удрузи антифашистичких бораца и антифашиста у Запрешићу, те консултујући архиве у Немачкој. Укрштањем извора југословенске и немачке провинијенције, аутори су успели у потпуности да реконструишу догађаје који су се одвијали крајем априла 1945. године у запрешкићком крају. На светло дана изашла је готово филмска прича о артистичкој (циркуској) трупи коју су предводила браћа Винтер (Winter) и која је, на чудновате начине, крећући се по територији Трећег рајха, успевала да избегне судбину европских Рома и Синџа који су били изложени геноциду. Како се ближио крај рата, све је мање било простора на које су се могли склонити, па је 58 припадника артистичке трупе, крајем 1944. године, дошло на територију НДХ. Караван сачињен од већег броја запрежних кола у којима је 12 породица живело и носило све што је потребно за извођење представа, 23. априла 1945. године стигао је у Марију Горицу, место у чијој школи се, нешто раније, уместо ђака, сместила наведена усташка јединица.

Након успешно изведене представе за локално становништво, којој су присуствовале и усташе, 24. априла 1945. године, ништа није указивало да ће тај дан бити и последњи у животу већине чланова артистичке групе. Исто вече усташе су се изненада појавиле у селу, дошло је до хапшења артиста и одузимања целокупне њихове имовине. Измучена и масакрирана тела мушкараца, жена и деце нашла су се на напуштеном имању на крају села, у делимично угљенисаном стању, будући да је злочин, спаљивањем и закопавањем, требало да буде успешно прикривен. Те вечери, док је трајало хапшење, осам чланова артистичке групе спасило се скривањем, односно, према сведочењу мештана, једна женска особа са децом је у тренутку хапшења била у селу ради набавке млека – кад се вратила, артиста није било, па су јој мештани сугерисали да се склони из села.

Ова студија у издању Спомен-подручја Јасеновац подељена је на два готово једнака дела. Док први чини анализа и интерпретација догађаја и актера, други део представља обиман избор сакупљене грађе која, у овом и оваквом случају, не оптерећује већ успешно допуњава знатижељу читаоца. Истичемо немачка документа која приказују неуспеле покушаје Стефана Винтера (Stefan Winter) да оповргне своје ромско порекло код берлинске

полиције који завршавају потерницом (Одељења за ромско питање) за свих десет чланова породице Винтер. Потом следи потерница берлинске полиције из 1943. године (Одељења за ромско питање) за брачним паром Бамбергер (Bamberger) и троје деце који су, такође, били чланови артистичке групе⁵. Насупрот немачким документима, југословенски говоре о тежини злочина, попут сведочења усташе Петра Пињућа али и о резултатима есхумације унакажених тела након рата и изјавама мештана⁶.

Случај у Храстини расветљен до детаља, открива и нешто више од приче о тешком злочину, он одлично илуструје положај Рома и Синџа у окупираној Европи и на територији НДХ, карактер починилаца злочина али и меморијалне праксе у вези са страдањем цивила у Југославији. Насупрот устаљеним наративима, видимо грађанске породице ромског/синтског порекла које су интегрисане у друштво прихватањем немачког националног идентитета, а које су као и Јевреји приликом доласка нациста, прво биле изопштене, а потом прогоњене и депортоване у логоре. Чврсто решени да избегну овакву судбину, чланови Винтерове артистичке групе напуштају своје некретнине и новац улажу у опрему (циркуски шатор са опремом, костими, пројектор за приказивање тонских филмова...), преузимају различите идентитете, мењају локације, обезбеђујући тако барем краткотрајну сигурност. Начин опстајања ове групе артиста али и њихово страдање, мора запитати сваког читаоца колико, заправо, зна о геноциду над Ромима и да ли због тога толико успорено примењујемо коришћење термина Самударипен.

Како аутори примећују, при спровођењу низа тешких злочина над цивилима, усташке јединице из логора Јасеновац није спречавало то што су биле у повлачењу; чак се задржала и пракса мучења и масакрирања жртава од којих су нека пронађена и обезглављена. Иако аутори, приликом одређивања мотива злочина у Храстини, акценат стављају на пљачку, расна мржња је свакако била подједнак фактор. У истраживању су наведени и подаци о још 29 жртава запрешкићког краја које су страдале деловањем јасеновачких усташких јединица од краја 1944. године па до маја 1945. године.

Након завршетка рата и протоком времена, део преживелих из артистичке групе прихватио је јеврејски идентитет, те је настојао да утиче на подизање споменика жртвама на гробљу у Марији Горици, где су тела, након есхумације, и пренесена. Локални СУБНОР одлучио је да споменик са именима жртава садржи формулацију: *Поинули су као жртве фашистичкој шерора, расно и полицијски проноњени, борећи се за слободу и равноправност*. Иако је избегнуто истицање идентитета жртава и починилаца злочина у пратећој документацији и наративу који је коришћен, споменик је подигнут страдалим Јеврејима које су усмртили припадници СС јединица, упркос томе што су послератне комисије и судови без сумње утврдили тачан идентитет жртава и оних који су починили злочине. Претходно наведени аутори лепо презентују чињенице, напомињући да на споменику недостају имена троје жртава: Берта Бамбергер (Berta Bamberger) и њено двоје деце Розвита (Roswitha) и Ангелика (Angelika), надајући се да је овом књигом та неправда бар мало ублажена.

ма Гавро БУРАЗОР

4 Исто, 5–6.

5 Исто, 93–95; 98–101; 102–105.

6 Исто, 106–171.

Приказ издавачке делатности Музеја жртва геноцида за 2022. годину

Неоспорно је да Музеј жртва геноцида представља установу културе од националног значаја. Током свог тридесетогодишњег постојања (1992–2022), Музеј је развио бројне и разноврсне облике рада: од научних истраживања и организовања стручних скупова, преко формирања музејског фонда и специфичних база података, реализације едукативних програма и изложби са веома вредним експонатима и документима. Све ове активности биле су праћене издавачком делатношћу која представља један од основних видова рада ове музејске установе.

Музејска издавачка делатност представља завршни корак у процесу афирмације културе сећања. Она синтетише дуге и сложене процесе, публикујући резултате документационог и стручно-научног рада. Издавачка продукција Музеја жртва геноцида је разноврсна и свеобухватна – најзаступљеније су књиге, затим каталози изложби, зборници докумената, као и једна серијска публикација. За тридесет година постојања, Музеј се може похвалити 131 насловом (као издавач или саиздавач). Само у 2022. години Музеј је самостално објавио три монографије (од којих је једна штампана у поновљеном издању), пет каталога изложби и *Годишњак* као серијску публикацију. У овој години није изостала ни сарадња са другим издавачима, па се Музеј, као саиздавач, појављује у четири монографије.

Овај рад представља кратак водич кроз издања Музеја жртва геноцида у 2022. години, са освртом на публикације чији је Музеј самостални издавач. Припремом за штампу свих публикација руководила је Александра Мишић, кустоскиња и извршна уредница издања Музеја, док је за графичку опрему књига био задужен др ум Никола Радосављевић, руководилац Групе за програме у култури, просвети, уметности и издаваштва.

ИСЕЉАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИЗРАЕЛ (1948-1952)

Милан Радовановић

Монографија *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)* је једна од првих монографија које је Музеј издао у години свог јубилеја. То је репрезентативна студија историчара др Милана Радовановића, о исељавању Јевреја из Југославије у Израел, чију је важност Музеј препознао и издао као пету књигу у својој едицији *Sine ira et studio (Без ђнева и ђрисџрасносџи)*.

Један од свакако најзначајнијих догађаја у савременој историји јеврејског народа било је стварање независне државе Израел, односно масовна имиграција Јевреја из свих крајева света у новостворену државу на Блиском истоку. Књига се односи на период после Другог светског рата, када су Јевреји у Југославији суочени са дилемом: остати и уче-

ствовати у обнови земље или се одлучити на исељавање. Основни циљ Милановог истраживања било је организовано исељавање јеврејског становништва Југославије у периоду од 1948. до 1952. године. Он је обавио обимно истраживање свих расположивих извора, користио релевантну литературу на неколико страних језика и архивску грађу како би на што бољи начин приказао до сада мање познате странице историје југословенских Јевреја, али и спољне политике земље непосредно после Другог светског рата и током кризе 1948. године. Милан Радовановић је посебну пажњу посветио разлици у начинима на који су исто, јединствено миграционо кретање доживеле различите у њега укључене стране. Сва питања релевантна за процес у целини разматрао је на три засебна, али међусобно повезана нивоа: државном, колективном и индивидуалном нивоу актера укључених у исељавање. Основу ове монографије чини текст дисертације са темом *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)*, одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду, у септембру 2015. године.

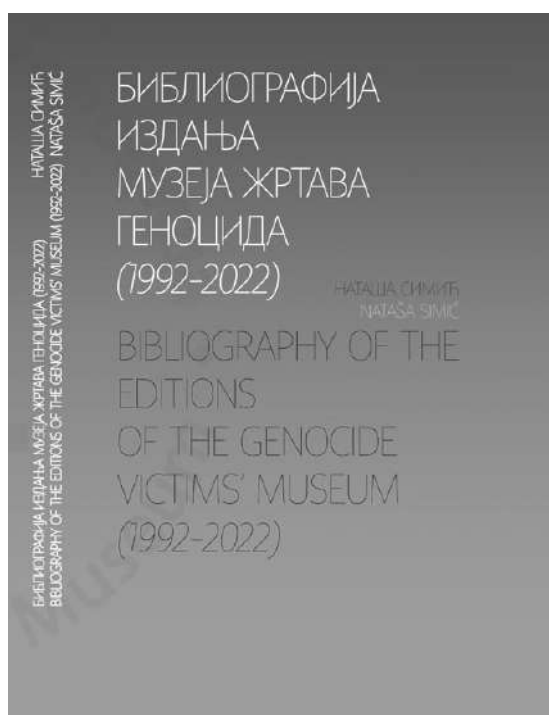
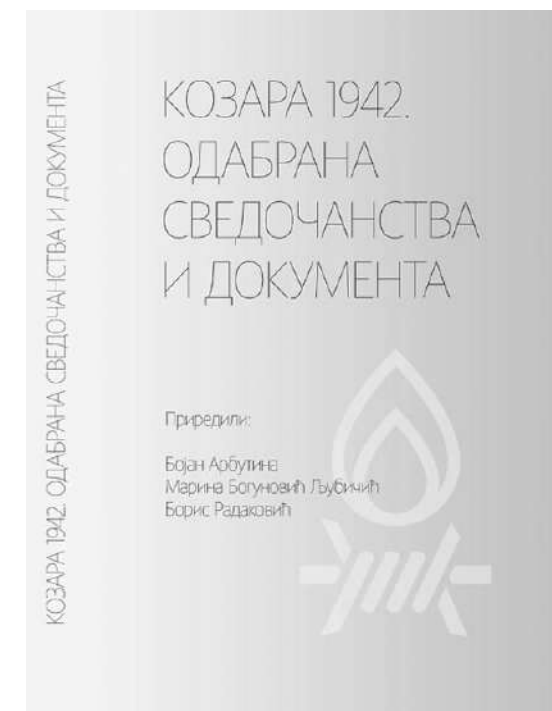
Музеј жртава геноцида је, поводом обележавања јубиларне тридесете годишњице постојања и рада, објавио репрезентативну двојезичну (српско-енглеску) монографску публикацију *Библиографија издања Музеја жртава геноцида (1992–2022)*. Ова монографија издата је у оквиру едиције *Varia*, штампана је у тиражу од 250 примерака, на 260 страна, и има три тематске целине: Предговор, Библиографија издања Музеја жртава геноцида чији је Музеј издавач и Библиографија издања Музеја жртава геноцида чији је Музеј саиздавач. Наташа Симић, ауторка ове библиографије, историчарка и виши дипломирани библиотекар, читаоцима даје прилику да сагледају један сегмент веома важан за српску историју.

Њена библиографија припада специјалним библиографијама јер има јасно утврђени критеријум на основу којег је грађа прикупљана и описана. Она је, истовремено, и ретроспективна, будући да је приказано издаваштво из претходног периода. На самом почетку књиге, у двојезичном предговору, ауторка се потрудила да детаљно прикаже историјат настанка Музеја жртава геноцида, његове задатке и активности. Након тога, Наташа Симић нас упознаје са методологијом израде библиографије, начином прикупљања и селекције грађе. Монографија *Библиографија издања Музеја жртава геноцида* пригодно је илустрована одабраним насловним фотографијама репрезентативних издања Музеја и допуњена табелама и графиконима ради лакшег сналажења

и разумевања издавачке продукције Музеја током три деценије постојања. Списак референтне литературе коју је ауторка користила приликом израде ове библиографије налази се на странама 29–34. Након тога следе рецензије које потписују др Татјана Брзуловић Станисављевић, дипломирани библиотекар саветник, и Ирена Зечевић, виши дипломирани библиотекар. Оба поглавља ове библиографије садрже по четири регистра: именски, предметни, регистар наслова и хронолошки регистар. Како библиографије истраживачима представљају полазне тачке у научном раду, ова ће, несумњиво, бити полазна тачка свима који буду желели да се информишу о геноциду почињеном над Србима, Ромима и Јеврејима на овим просторима.

Монографија *Козара 1942. година: одабрана сведочанства и докумената*, прва је књига из едиције *Ad archivum* која је оформљена како би у њој биле обједињене публикације које у себи садрже архивску грађу непроцењиве вредности. Приређивачи ове изузетно вредне монографије су Бојан Арбутина, Марина Љубичић-Богуновић и Борис Радаковић. У двојезичном предговору ове публикације Борис Радаковић нас упознаје са догађајима од 10. априла 1941. године, када су усташки представници прогласили Независну Државу Хрватску која је обухватала највећи део данашње Републике Хрватске, читаву територију данашње Босне и Херцеговине и територију Срема у данашњој Републици Србији.

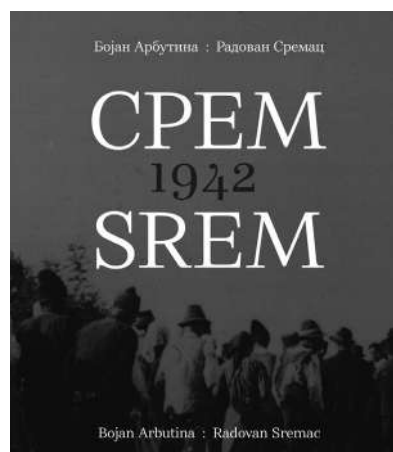
Први део ове изузетно потресне публикације доноси сведочанства и исказе људи са Козаре који су преживели офанзиву и гледали смрт у очи. Међу сведочанствима се налазе сећања партизана, медицинских радника и цивила који су очевици геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској на подручју Козаре. Страшна судбина задесила је и цивиле на Козари. Они који нису погинули од ратних дејстава или ликвидирани на Козари, спроведени су у логоре. Прихватни логори никли су свуда око Козаре. Један део цивила са Козаре, углавном жене и деца, завршио је у Славонији, размештен по хрватским селима као бесплатна радна снага. Изузетно потресна сведочанства у овој публикацији се односе на страдање српске деце са Козаре и њихово одвајање од породица. Њихово страдање би било још бројније да није било помоћи коју је за Србе у усташким концентрационим логорима покренула Диана Будисављевић. Поред осталих изузетно тужних и надасве потресних сведочанстава Срба који су били жртве усташа, пажњу привлачи писмо партизанке Мире Цикоте упућено мајци пред њено погубљење; преживели логораш Дадо Стојковић запамтио

је страдање своје комшинице; Борко Каран сведочи о тешкој драми рањеника на Козари. Ово су само нека сведочења из поменуте монографије.

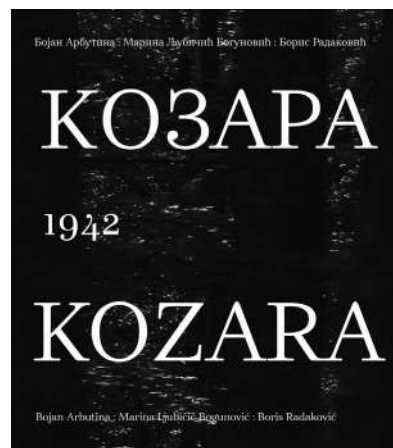
Други део ове публикације доноси Записник са окружног саветовања Окружног комитета КПЈ за Козару, које је одржано 20. и 21. септембра 1942. године и неколико преписа докумената власти Независне Државе Хрватске. Сва ова документа се чувају у архиву Меморијалног музеја на Мраковици. Последње странице ове изузетне монографије доносе нам два регистра (именски и географски) и биографије приређивача. Због изузетног значаја ове публикације, Музеј је објавио и њено поновљено издање.

Музеј жртава геноцида је, у оквиру своје издавачке делатности у 2022. години, објавио пет изложбених каталога. Музејски каталози изложби су неизоставни део музејског издаваштва јер се помоћу њих приказују музејска грађа и музејска документација. Осим пружања информација о својим збиркама експоната, изложбени каталог је веома важан и због комуникације са публиком. С обзиром на временски ограничене поставке изложби, каталози служе да публици, и након затварања изложбе, пруже податке и њој. Каталог изложбе омогућава различито време и место комуникације са корисником. Изложбени каталози Музеја су веома лепо графички обликовани. За њихово графичко обликовање задужен је др ум Никола Радосављевић, док текстове каталога потписују аутори изложби.

Поводом обележавања тужне 80. годишњице хрватских и немачких масовних ратних злочина почињених над Србима у Срему, Музеј жртава геноцида је приредио репрезентативну изложбу под називом *Срем 1942*, чије је свечано отварање било 28. августа 2022. године, у здању Црквене ризнице српске православне црквене општине Шид. Аутори изложбе су Бојан Арбутина и Радован Сремац. Изложбу прати двојезични каталог (српско-енглески). Поред докумената који прате изложбу, каталог садржи и два ауторска текста: *Акција Виктора Томића у Срему у лето 1942.* који потписује Бојан Арбутина и *Судбине из 1942. године* који потписује Радован Сремац.

Изложба *Козара 1942* свечано је отворена 22. децембра 2022. године у Народном музеју у Зрењанину. Козара је данас, осамдесет година након страдања, и даље један од најснажнијих симбола трагедије српског народа у Независној Држави Хрватској. Тим поводом је Музеј жртава геноцида реализовао ову изложбу. Аутори изложбе и текста у каталогу су Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богуновић и Борис Радаковић. Поставку употпуњавају две публикације. У питању су двојезични (српско-енглески) каталог изложбе *Козара 1942.* и зборник изабраних сведочанстава и архивалија

о козарачкој епопеји под насловом *Козара 1942. године: одабрана сведочанства и документи*.

Поводом обележавања годишњице страдања цивилног становништва, а пре свега деце у Другом светском рату на територији окупиране Југославије, Музеј жртава геноцида приређује репрезентативну изложбу под називом *Повратак: прича која траје* ауторке Јасмине Тутуновић-Трифунув. Изложба је отворена 5. септембра 2022. у Музеју примењене уметности у Београду. Посвећена је цивилним жртвама, махом српског порекла, које су страдале у масовним злочинима почињеним над становништвом Козаре и Поткозарја у лето 1942. године, са посебним освртом на страдање деце у Другом светском рату. Изложба је посвећена вишедеценијским покушајима српске деце, спасене током акције Диане Будисављевић, да након окончања Другог светског рата пронађу своје породице. Стога повед о њима уистину јесте прича о повратку који и даље траје. Изложбу прати двојезични (енглеско-српски) каталог са текстом ауторке изложбе.

Након изложби посвећених страдању српског народа у Јасеновцу, на Козари и Поткозарју, као и у Срему, те поставке посвећене поратној судбини српске деце спасене током акције Диане Будисављевић, Музеј жртава геноцида своје изложбене активности у Србији завршава изложбом која је отворена 27. 12. 2022. на Правном факултету у Београду. Реч је изложби *Бугарски ратни злочини у окупираној Србији (1915–1918)* аутора Милована Пизарија, која је настала на основу његове докторске тезе одбрањене на Универзитету у Венецији. Изложбу прати двојезични (српско-енглески) каталог и зборник изабраних докумената и сведочанстава.

Поставка ове изложбе је видљива у виртуелном облику на сајту Музеја.

Поред низа изложби организованих у Србији, Музеј жртава геноцида је ове године реализовао и изложбу у Северној Македонији. Након успешне изложбе која је у септембру 2021. године реализована у Народној библиотеци Србије у Београду, изложба под називом *Секавања од пепелта: Народна библиотека на Србија 6 април 1941.* била је представљена у Националној и универзитетској библиотеци „Свети Климент Охридски“ у Скопљу (13–22. 12. 2022). Изложба је македонској јавности представила

историјски контекст и трагичне последице појединачно највећег ратног злочина – уништења Народне библиотеке на Косанчићевом венцу у Београду. Македонској јавности су, по први пут, представљени неки од артефаката који непосредно сведоче о овој трагедији несагледивих размера и последица по српску, европску и светску културу. Многобројне артефакте за излагање су уступиле бројне српске националне установе културе и просвете. Изложбу прати каталог на македонском језику.

Што се тиче серијских публикација, Музеј жртава геноцида 2014. године покреће *Годишњак за истраживање геноцида* који излази, симболично, 22. априла, на Дан пробоја последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац. Годишњак је од 2005. до 2012. године излазио као монографска публикација. У овом периоду издато је пет зборника који заједно чине колекцију или збирку под називом *Годишњак Музеја жртва геноцида*. Серија тематских зборника редефинисана је 2014. године, када је прерасла у музејски часопис под насловом *Годишњак Музеја жртва геноцида*, уз задржавање континуитета са истоименом серијом, путем нумерације која је обухватала и сва претходна издања из те серије. Наредне 2015. године, музејски часопис мења наслов: *Годишњак за истраживање геноцида*.

Тематски оквир часописа чине: геноцид над Србима, Холокауст, Самударипен ратна страдања припадника српског и других народа и етничких заједница на просторима некадашње југословенске државе током 20. и 21. века, као и друга питања ратних злочина, злочина против човечности, геноцида и Холокауста.

Посебна пажња у часопису се посвећује геноциду над Србима који се догодио на територији бивше Југославије у периоду од 1941. до 1945. године.

Ове године из штампе је изашао дванаести број овог мало редизајнираног часописа. У одељку *Чланци* можете прочитати ауторске текстове Снежане Алексић, Јасмине П. Јанковић и Страхине Ђорђевића. Одељак *Документарна и мемоарска траја* доноси пет радова чији су аутори: Милош Ј. Бојанић, Гавро Буразор, Вид Р. Ерцег, Борис Радаковић и Никола Тошић Малешевић. Сви текстови у овом часопису имају сажетак на српском и енглеском језику, напомене и библиографске јединице уз текст, као и списак коришћене литературе. Часопис почиње *Уводном речју* уредника овог издања Ненада Антонијевића, а завршава се приказом зборника радова *Правни поредак Независне Државе Хрватске* ауторке Јоване Цветићанин.

Већина издања је подржана од стране Министарства културе Републике Србије, Телекома Србије и Фондације Музеја жртава геноцида.

Поред издавачке делатности Музеја жртава геноцида, овде свакако треба поменути и саиздавачку делатност. Саиздавачи у овој години јубилеја су: Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, Удружење породица несталих и погинулих лица, Прометеј, Мало историјско друштво и Музеј Војводине. У овој години, Музеј као саиздавач потписује четири издања:

- *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини 1941–1945: V трина масовних злочина*
- *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини 1941–1945: Мађарски културни савез јужног краја*
- *Новомученици: Јолијерсјекшива VI: зборник радова*
- *Када чекање и неизвесности усјоре рјшам живошја: судбине породица несталих и поинулих лица (1991–1995. године).*

Овим кратким прегледом представила сам изузетно богату издавачку продукцију Музеја, који својим издањима негује културу сећања, а без културе сећања нема ни историје. Коначно, мишљења сам да наведена издања представљају поуздан темељ за још преданији рад на пољу научног сагледавања чињеница о страдању српског народа на територији бивше Југославије и да таква сазнања треба објављивати и на тај начин их учинити доступним широј јавности.

Наташа СИМИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

ма Ненад Лукић, мастер историчар-кустос
Музеј науке и технике, Београд

др Милица М. Карић, филолог
спољни сарадник Музеја жртава геноцида, Београд

др Маријана Т. Мраовић, историчар
архивски саветник у Војном архиву Министарства одбране, Београд

Огњен Ђалић, историчар
виши архивиста у Војном архиву Министарства одбране, Београд

Немања Вујић, историчар
сарадник у Историјском архиву града Новог Сада, Нови Сад

Јасмина С. Тутуновић-Трифун, историчар
виши кустос у Музеју жртава геноцида, Београд

др Снежана Алексић, историчар
доцент на Универзитету МБ, Београд

ма Никола Милошевски, историчар
сарадник Музеја жртава геноцида, Београд

ма Никола Тошић Малешевић, историчар
Београд

Knut Flovik Thoresen, историчар
Председник Фондације „Крвави пут“, Норвешка

ма Гавро Буразор, историчар
кустос у Музеју жртава геноцида, Београд
докторанд на Филозофском факултету Универзитета у Београду

Наташа Симић, историчар
виши библиотекар у Народној библиотеци Србије, Београд

Списак рецензената у 2023. години

др Владимир Кривошејев, историчар
музејски саветник у Народном музеју - Ваљево

др Давор Стипић, историчар
научни сарадник у Институту за новију историју Србије,
Београд

др Далибор Денда, историчар
научни сарадник у Институту за стратегијска
истраживања Универзитета одбране, Београд

др Љубинка Шкодрић, историчар
виши научни сарадник у Институту за савремену
историју, Београд

др Маријана Мраовић, историчар
научни сарадник, начелник одељења у Војном архиву
Министарства одбране Републике Србије, Београд

др Марко Милетић, историчар
научни сарадник у Институту за савремену историју,
Београд

др Милан Гулић, историчар
научни саветник у Институту за савремену историју,
Београд

др Милан Игрутиновић, историчар
научни сарадник у Институту за европске студије,
Београд

др Небојша Стамболија, историчар
научни сарадник у Институту за савремену историју,
Београд

др Петар Драгишић, историчар
научни саветник у Институту за новију историју
Србије, Београд

др Раде Ристановић, историчар
научни сарадник у Институту за савремену историју,
Београд

др Јелена Ердџан, историчар уметности
редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

др Борис Томанић, историчар
научни сарадник у Институту за савремену историју,
Београд

др Петар Ристановић, историчар
научни сарадник у Институту за српску културу
Приштина - Лепосавић

Алекса Цигановић, архитекта
виши конзерватор у Заводу за заштиту споменика
културе града Београда, Београд

Раде Мрљеш, архитекта
виши конзерватор у Републичком заводу за заштиту
споменика културе, Београд

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Општи упућива

Часопис објављује текстове на српском језику (ћириличним писмом), на енглеском језику, а по потреби и на другим језицима и писмима. Максимална дужина научног или стручног рада је 50.000 карактера са размацима, укључујући и фусноте и друге прилоге (табеле, графиконе и сл), односно 8.000 карактера за приказе. Уредништво задржава право да изузетно објави радове већег обима. Рад треба да буде достављен у MS Word формату. Текст треба да буде писан фонтом Times New Roman, величином слова 12 и проредом сингл. За фусноте треба користити фонт Times New Roman, величину слова 10 и проред сингл.

Аутори су у обавези да се придржавају упутства за припрему и предају радова. Радови који не испуњавају све наведене захтеве биће враћени аутору на дораду. Уколико ни након дораде не испуни прописане захтеве, рад неће бити прослеђен Уредништву часописа. Неће се прихватити за објављивање они радови који су у било ком облику раније већ били објављени. Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван у целиности или делу, односно да рад није плагијат.

Сви пристигли радови подлежу рецензији. Да би био објављен, неопходно је да рад добије две позитивне рецензије анонимних рецензента из земље или иностранства. Могуће примедбе и сугестије рецензента и/или Уредништва достављају се ауторима ради исправки рада. Коначну одлуку о објављивању позитивно рецензираног рада доноси Уредништво часописа. Уредништво има право да затражи од аутора да скрати или коригује текст у складу са уређивачком политиком часописа. Уколико аутор не прихвати предложене измене, рад неће бити објављен.

Достављање радова

Радови се достављају Уредништву часописа у електронском облику на адресу електронску адресу: godisnjak@muzejgenocida.rs. Радови

за објављивање у редовном годишњем издању часописа прихватају се до 31. маја текуће године.

Структура рада

Сваки рад треба да садржи следеће елементе: наслов, име, средње слово и презиме аутора, афилијацију, односно назив и седиште институције у којој је аутор запослен, контакт податке (број телефона, адресу електронске поште), сажетак (апстракт), кључне речи, основни текст, резиме, списак извора и литературе.

Насловна страна

Насловна страна треба да садржи следеће податке: име и презиме аутора, годину рођења, звање аутора, назив и седиште установе у којој аутор ради, адресу електронске поште аутора. Рад може да има највише три аутора.

Наслов рада

Наслов рада треба да буде писан великим словима, подебљано (Bold), величином слова 14. Иза наслова рада може да стоји не-нумерисана фуснота (звездича) која упућује на напомену у којој су дати подаци о пројекту у оквиру ког је рад настао и захвалницу.

Сажетак

Сажетак (апстракт) је кратак информативни приказ садржаја основног текста на српском језику, односно језику на ком је писан рад. Саставни делови сажетка су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У сажетак се не стављају напомене. Сажетак треба да садржи између 50 и 150 речи (до 1.200 карактера). За писање сажетка користи се величина слова 11.

Кључне речи

Кључне речи ближе одређују интердисциплинарну област којој рад припада. Користи се основна терминологија која најбоље одражава садржај рада. Број кључних речи треба да буде између 5 и 10. Кључне речи се дају одмах након сажетка. За писање кључних речи користи се величина слова 11.

Основни шексџ

Основни текст рада може да има поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловима исписаних курсивом (Italic).

Табеле, фотографије, графикони и други прилози се уносе у основни текст или након њега на једнообразан начин са наведеним редним бројем и описом/легендом.

Резиме

Иза основног текста рада треба да стоје резиме и кључне речи на енглеском језику. Резиме представља краћи приказ садржаја рада. У оквиру резимеа се на енглеском језику наводе име и презиме аутора са пуном афилијацијом и наслов рада. Испод резимеа се на енглеском језику наводе кључне речи. Дужина резимеа са кључним речима треба да буде до 2.500 карактера. За писање резимеа користи се величина слова 11.

Библиографски подаци у фуснотама и списку извора и литературе

За навођење библиографских података у фуснотама и списку извора и литературе користи се чикаго стил библиографског цитирања. Подаци у фуснотама и списку извора и литературе наводе се на језику и писму на коме је библиографска јединица објављена.

Библиографски подаци у фуснотама

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела (курсивом)
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, издавач, година издања/или датум приступа сајту и његова адреса
- бројеве консултованих страна.

Наведени подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у списку извора и литературе

За монографије са два или три аутора у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име и име и презиме аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Radmila Radić i Momčilo Isiћ, *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*, (Beograd: Filip Višnjić, 2014), 215-217.

Radić, Radmila i Momčilo Isiћ. *Srpska crkva u Velikom ratu 1914–1918*. Beograd: Filip Višnjić, 2014.

За монографије са четири или више аутора у фусноти се наводе: редни број; име и презиме првог аутора и др. или et al. у радовима на страном језику; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања (у загради); бројеви страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име првог аутора и име и презиме осталих аутора; наслов монографије (курзивом); место, назив издавача и година издања.

Пример:

Ivica Todorović i dr., *Etnologija i genetika: preliminarna multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*, (Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015), 58-69.

Todorović, Ivica, Zorica Đorđević, Marina Savić, Anđelko Marić, Anđelka Vučetić – Dragović i Dragan Mijović. *Etnologija i genetika: preliminarna multidisciplinarna istraživanja porekla Srba i stanovništva Srbije*. Beograd: Etnografski institut SANU, Društvo srpskih rodoslovaca „Poreklo“, 2015.

Чланак у часопису

За чланак објављен у часопису у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; број; свеска (година); бројеви консултованих страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; назив чланка (под наводницима); назив часописа (курзивом); година излажења; серијски број; свеска (година); бројеви страна целог чланка. Уколико чланак има више аутора, њихова имена се наводе као у случају монографије.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Cvetković, Dragan. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“. *Istorija 20. veka*, XXXVII, br. 1 (2019), 93-120.

Чланак у зборнику радова

За чланак објављен у зборнику радова у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); у: наслов зборника; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов зборника; Уредник име и презиме, бројеви страна целог чланка; место издања, издавач, година.

Пример:

Алексеј Тимофејев, „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“, у: Срби и рат у Југославији 1941. године, уредник Драган Алексић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 405.

Тимофејев, Алексеј. „Совјетски утицај на почетак борбе против окупатора и избијање грађанског рата у Југославији 1941.“. У: Срби и рат у Југославији 1941. године. Уредник Драган Алексић, 391-410. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Поглавље или други део књиге

За поглавље или други део књиге у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов поглавља (под наводницима); у: наслов књиге; уредник име и презиме; место издања, издавач и година (у загради); бројеви консултованих страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); У: наслов књиге; Уредник име и презиме, бројеви страна целог поглавља; место издања, издавач, година.

Пример:

Miroslav Jovanović, „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“, u: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku, urednik Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 840-845.

Jovanović, Miroslav. „Izbeglice u Srbiji: privatnost u senci traume“. U: Privatnost kod Srba u dvadesetom veku. Urednik Milan Ristović, 839-871. Beograd: Clio, 2007.

Извор са интернета

За навође извора са интернета у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (курзивом); назив веб-сајта; пуну интернет адресу извора; датум приступа.

Пример:

Ненад Антонијевић, *Страдање Срба на Косову је црна ружа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>, датум приступа 10.01.2022.

Антонијевић, Ненад. *Страдање Срба на Косову је црна ружа наше историографије*, Печат - лист слободне Србије, <https://www.pecat.co.rs/2017/06/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/>. Датум приступа 10.01.2022.

Текст у новинама

За текст у новинама у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом); датум објављивања; бројеви страна. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов чланка (под наводницима); назив новине (курзивом), датум објављивања, бројеви страна.

Пример:

Пример:

Aleksandar Belić, „Oko Trsta“, *Politika*, 17. 9. 1945, 1.
Belić, Aleksandar. „Oko Trsta“. *Politika*, 17. 9. 1945, 1.

Магистарске и докторске дисертације

За магистарске и докторске дисертације у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима), врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година (у загради). У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов тезе/дисертације (под наводницима); врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

Пример:

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)
Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Звучни запис

За звучни запис у фусноти се наводе: редни број; име и презиме аутора; наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија. У списку извора и литературе се наводе: редни број; презиме, име аутора; наслов записа, назив продуцентске куће, издавача - медија.

Пример:

Josip Broz Tito, Tito nam govori, PGP RTB 1977 – gramofonska ploča Broz, Josip Tito. Tito nam govori. PGP RTB 1977 – gramofonska ploča.

Видео запис

За видео запис у фусноти се наводе: редни број; наслов филма; медиј; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година (у

загради). У списку извора и литературе се наводе: редни број; наслов филма; редитељ име и презиме; место издања, издавач, година; медиј.

Пример:

Variola vera, DVD, reditelj Goran Marković (Beograd: Vans, 2005).

Variola vera. Reditelj Goran Marković. Beograd: Vans, 2005. DVD.

Понављање раније наведених извора

Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни наводи се:

- Исто или Ibid у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Исто, 70.

Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни наводи се:

- име, презиме аутора, назив извора, н. д. или op. cit. у радовима на страном језику, бројеве страна.

Пример:

Dragan Cvetković, „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac“, Istorija 20. veka, XXXVII, br. 1 (2019), 107.

Издавач

Музеј жртава геноцида

Трг Николе Пашића 11/3, 11000 Београд

<https://www.muzejgenocida.rs/>

Прелом

Марица Буцек

Штампа

Штампарија при Министарству унутрашњих послова

Тираж

150

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида : часопис Музеја
жртава геноцида = Annual for genocide research : journal of the
Genocide Victims' Museum / главни и одговорни уредник Ненад
Антонијевић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј жртава геноцида, 2015-
(Београд : Штампарија при Министарству унутрашњих послова). - 24 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја жртава геноцида
= ISSN 2406-2898. - Друго издање на другом медијуму:
Годишњак за истраживање геноцида (Online) = ISSN 2956-0675
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868